

РАДИКАЛИЗАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ

ЗАПЛАХИ И ТЕНДЕНЦИИ

ЦЕНТЪР ЗА
ИЗСЛЕДВАНЕ НА
ДЕМОКРАЦИЯТА

Радикализацията е бързо променящ се феномен, чиито крайни форми имат глобално проявление. Разрушителните измерения на насилствената ислямистка или крайнодясна радикализация станаха драматично осезаеми в Европа като поставят сериозни предизвикателства пред европейските общества. Тази публикация разглежда въпроса за това как и до каква степен процесите на радикализация, които се наблюдават в цяла Европа се проявяват и в България. Разгледани са четири различни форми на радикализация – ислямистка радикализация, дясна и лява радикализация, както и футболно хулиганство. На вниманието на експертната общност е предложен преглед на рисковете, на които е изложена страната, както и на основните идеи, актьори и организационни структури, включително и на групите в риск, свързани с проучените четири форми на радикализация. Публикацията предлага препоръки за подобрене на политиките за противодействие на радикализацията, чрез въвеждането на мониторинг, на мерки за превенция, както и на такива за въвличане и ангажиране на местните общности, както и чрез подобряване сътрудничеството между отделните агенции.

Автори:

Росица Джекова, Координатор, Програма сигурност, Център за изследване на демокрацията (Глава I)

Мила Манчева, Старши анализатор, Център за изследване на демокрацията (Глава II)

Мария Дойчинова, Анализатор, Център за изследване на демокрацията (Глава III)

Любомира Дерелиева, Анализатор, Център за изследване на демокрацията (Глава III)

Тихомир Безлов, Старши изследовател, Център за изследване на демокрацията (Глава IV)

Мария Карайотова, Анализатор, Център за изследване на демокрацията (Глава IV)

Явор Томов, Анализатор, Център за изследване на демокрацията (Глава IV)

Димитър Марков, Старши анализатор, Център за изследване на демокрацията (Глава V)

Миряна Илчева, Изследовател, Център за изследване на демокрацията (Глава V)

Центърът за изследване на демокрацията изразява благодарност към всички представители на разузнавателни, правораздавателни и други институции, както и на консултираните независими експерти за тяхното съдействие за изработването на настоящата публикация.

Редакционен съвет:

Огнян Шентов

Александър Стоянов

С финансовата подкрепа на Програмата за превенция и борба с престъпността на Европейската Комисия, Генерална Дирекция Вътрешни работи. Тази публикация отразява гледната точка на своите автори. Европейската комисия не носи отговорност за използването на информацията, съдържаща се в тази публикация.

ISBN: 978-954-477-264-2

© 2016, Център за изследване на демокрацията
Всички права запазени.

София 1113, ул. „Александър Жендов“ № 5

тел.: (+359 2) 971 3000, факс: (+359 2) 971 2233

www.csd.bg, csd@online.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	7
I. ПОЛИТИКИ И МЕРКИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ, МОНИТОРИНГ И ПРЕВЕНЦИЯ НА (НАСИЛСТВЕНАТА) РАДИКАЛИЗАЦИЯ	11
1. ВЪВЕДЕНИЕ	11
2. НАЦИОНАЛНИ СТРАТЕГИИ И ПЛАНОВЕ ЗА ДЕЙСТВИЕ	13
3. ОЦЕНКИ НА ЗАПЛАХИТЕ И СТРАТЕГИЧЕСКИ АНАЛИЗИ	19
4. МОНИТОРИНГ НА ТЕНДЕНЦИИТЕ В РАДИКАЛИЗАЦИЯТА И НАЛИЧИЕ НА ДАННИ	21
5. ПОЛИТИКИ, МЕРКИ И ПРОГРАМИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА РАДИКАЛИЗАЦИЯТА	26
II. РИСКОВЕ ОТ ИСЛЯМИСТКА РАДИКАЛИЗАЦИЯ	29
1. ВЪВЕДЕНИЕ	29
2. ИСЛЯМЪТ И МЮСЮЛМАНИТЕ В БЪЛГАРИЯ.....	33
3. ОРГАНИЗАЦИОННИ ФОРМИ И ДЕЙСТВАЩИ ЛИЦА.....	40
4. ДЕЙСТВИЯ И ИДЕИ, СВЪРЗАНИ С ИСЛЯМИСТКА РАДИКАЛИЗАЦИЯ	42
5. МЕРКИ НА ИНСТИТУЦИИТЕ И ПРАВОПРИЛАГАЩИТЕ ОРГАНИ.....	47
6. ПРИЧИНИ И МОТИВАЦИИ.....	52
III. ДЯСНА И ЛЯВА РАДИКАЛИЗАЦИЯ	59
1. ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТТА НА ДЯСНА РАДИКАЛИЗАЦИЯ.....	59
2. ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТТА НА ЛЯВА РАДИКАЛИЗАЦИЯ	87
3. ПРИЧИНИ И МОТИВАЦИИ: ДОПРИНАСЯЩИ ФАКТОРИ ЗА ДЯСНА И ЛЯВА РАДИКАЛИЗАЦИЯ.....	100
4. ГРУПИ В РИСК ОТ РАДИКАЛИЗАЦИЯ.....	106
IV. ФУТБОЛНО ХУЛИГАНСТВО	111
1. ВЪВЕДЕНИЕ	111
2. ПРИЧИНИ И МОТИВАЦИИ.....	114
3. ИДЕОЛОГИЯ И ИДЕИ.....	119
4. ДЕВИАНТНО ПОВЕДЕНИЕ И КРИМИНАЛНА ДЕЙНОСТ НА ХУЛИГАНИТЕ/УЛТРАСИТЕ.....	122
5. ОРГАНИЗАЦИОННИ СТРУКТУРИ И ДЕЙСТВАЩИ ЛИЦА	126
6. ПРОЯВИ И ДЕЙСТВИЯ	140
7. ПОЛИТИЧЕСКА ОБВЪРЗАНОСТ И КОМЕРСИАЛНО МОТИВИРАНИ ДЕЙСТВИЯ НА ХУЛИГАНИТЕ.....	144
8. МЕРКИ НА ИНСТИТУЦИИТЕ И ПРАВОПРИЛАГАЩИТЕ ОРГАНИ.....	152

V. ПРАВНА РАМКА И ИНСТИТУЦИИ	159
1. ПРАВНА РАМКА.....	159
2. ИНСТИТУЦИОНАЛНА РАМКА	165
ЗАКЛЮЧЕНИЯ	173
ПРИЛОЖЕНИЕ. РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРЕДСТАВЯНЕТО НА НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В ИЗБОРИТЕ ОТ 2005 ДО 2014 Г.	183

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ACAB	Всички ченгета са копелета или Всички ченгета са гадняри (All Cops Are Bastards)
SAFIRE	Проект „Научен подход в борбата с радикалния екстремизъм“ (Scientific Approach to Fighting Radical Extremism)
TE-SAT	Доклад на Европол за обстановката и тенденциите в развитието на тероризма в ЕС (TErrorism Situation And Trend)
БНС	Български национален съюз
БСП	Българска социалистическа партия
БХК	Български хелзинкски комитет
ВМРО	Вътрешна македонска революционна организация
ВМРО-БДД	Вътрешна македонска революционна организация – Българско демократично движение
ВМРО-БНД	Вътрешна македонска революционна организация – Българско национално движение
ВМРО-СМД	Вътрешна македонска революционна организация – Съюз на македонските дружества
ВМС	Висш мюсюлмански съвет
ГДБОП	Главна дирекция „Борба с организираната престъпност“
ГДНП	Главна дирекция „Национална полиция“
ГЕРБ	Граждани за европейско развитие на България
ГОРД	Гражданско обединение за реална демокрация
ДАНС	Държавна агенция за национална сигурност
ДПС	Движение за права и свободи
ЕКПИ	Европейски консорциум за политически изследвания
ЕКРН	Европейска комисия срещу расизма и нетърпимостта
ЕС	Европейски съюз
За Родината – ДГИ-НА	Коалиция от партии „ЗА РОДИНАТА: „Демократична гражданска инициатива“ – „Новите лидери“
ЗВ	Закон за вероизповеданията
ЗДАНС	Закон за Държавната Агенция „Национална сигурност“
ЗДАР	Закон за Държавна Агенция „Разузнаване“
ЗМВР	Закон за Министерството на вътрешните работи
ЗОВС	Закон за отбраната и въоръжените сили
ЗООРППСМ	Закон за опазване на обществения ред при провеждането на спортни мероприятия
ЗПП	Закон за политическите партии
ЗСРС	Закон за специалните разузнавателни средства
ЗУФСЗНС	Закон за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност
ИД/ИДИЛ	Ислямска държава

КСНС	Консултативния съвет за национална сигурност
ЛГБТ	Лесбийки, гейове, бисексуални и транссексуални лица
МВР	Министерство на вътрешните работи
МВФ	Международен валутен фонд
МПИСВ (СWІНР)	Международен проект за историята на Студената война (Cold War International History Project)
НАТО	Организация на северноатлантическия договор
НДСВ	Национално движение за стабилност и възход
НИЦССМ	Национален информационен център по сигурността на спортни мероприятия
НК	Наказателен кодекс
НКТЦ	Национален контратерористичен център
НСБМ	Национал-социалистически блек метъл (National Socialist Black Metal, NSBM)
НПК	Наказателно-процесуален кодекс
НРС	Националната разузнавателна служба
НСО	Националната служба за охрана
НФСБ	Национален фронт за спасение на България
РАНД	Корпорация РАНД за изследвания и развитие (Research ANd Development)
РНОП-Ф	Революционна народна освободителна партия – Фронт
САЩ	Съединени американски щати
СБНА	Съюз на българските национални легиони
СВИ	Служба „Военна информация“
СГС	Софийски градски съд
СДВР	Столична дирекция на вътрешните работи
СЕВИПОЛ	Център за изследване на политическия живот (Centre d'étude de la vie politique, CEVIPOL)
ССМС	Съвет за сигурност към Министерски съвет
ФК	Футболен клуб
ЦИД	Център за изследване на демокрацията
ЦКБППМН	Централна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните към Министерския съвет
ЦСКА	Централен спортен клуб на армията

ВЪВЕДЕНИЕ

След 11 септември 2001 г. в много Европейски страни се наблюдава динамично развитие на „старите“ и „нови“ форми на радикализация, свързани с десния, левия, етно-националистическия и сепаратисткия екстремизъм, както и с проявления на крайни ислямистки организации. През последните години десният екстремизъм е повод за особено безпокойство за повечето европейски правителства. Терористичните нападения в Норвегия през юли 2011 г. доказаха силно деструктивния потенциал на това явление. В същото време законни прояви на недоволство от страна на движения като ПЕГИДА в Германия имат потенциала да прераснат в актове на насилие. Обезпокоителна за много страни в Европа е и ислямистката радикализация, пример за която са терористичните атаки в Мадрид (2004) и Лондон (2005), както и в Париж (от януари и ноември 2015). Положението в Сирия и Ирак, както и появата на Ислямска държава, водят до нови форми на радикализация, по-специално явлението транснационални бойци, пътуващи до зоните на конфликт и завръщащи се оттам, за които се смята, че представляват сериозна заплаха за сигурността на много от държавите-членки.

Предотвратяването и изследването на радикализацията е не само европейски, а и глобален приоритет и предмет на множество публикации, в които се анализират мотивите и причините за това явление, както и процесите, чрез които отделни лица и групи възприемат радикални идеи и биват въвлечени в насилствени действия. Ислямистката радикализация и десният екстремизъм са обект на множество научни изследвания. В контекста на възраждане на „стари“ и появата на „нови“ форми на радикализация, както сред политическите кръгове, така и сред академичната общност, се наблюдава ограничено разбиране за факторите, провокиращи актове на насилие. В научната литература липсва консенсус не само относно причините, които водят до радикализиране, но и относно самото дефиниране и концептуализиране на това явление и връзката му с тероризма. В много държави от ЕС се водят политически дебати относно начините за справяне с различните видове радикализация. Въпреки това в много държави-членки отговорните за определяне на политики не разполагат с добра емпирична база, на която да стъпят политическите действия, особено в сферата на ислямистката радикализация. Радикализацията като цяло остава недостатъчно изследвана в региона на Централна, Източна и Югоизточна Европа, макар че екстремизмът и политическият радикализъм присъстват отдавна в повечето от страните в региона.

Терористичният акт в Бургас на 18 юли 2012 г. бе ярка демонстрация, че България и гражданите ѝ са уязвими към проявленията на международната ислямистка радикализация. Първи такъв инцидент след бомбените атентати в лондонското метро през 2005 г., терористичният акт в Бургас сложи край на период на относително слаба джихадистка активност в Европа. Той прозвуча като сигнал за тревога не само за властите в страната, но и за правителствата

на европейските и натовските държави, както и за широката общественост. Терористичното нападение в България наложи актуализация на подхода в националната политика за противодействие на тероризма и на Националния план за противодействие на тероризма от 2008 г. В отговор на променящата се външна среда за сигурност, правителството на България прие редица мерки за сигурност с оглед по-добро наблюдение, предотвратяване и реагиране на потенциални терористични заплахи и процеси на радикализация и за по-ефективно противодействие на трафика на транснационални бойци през територията на страната. Макар действията на правителството засега да са насочени основно към по-добра подготовка на структурите за сигурност за прилагане на антитерористичните мерки и механизми за контрол, в изготвените през 2015 г. национална стратегия и план за действие се предвижда и разработване на „меки“ политики и мерки за ранно идентифициране и превенция на процеси на радикализация, преди да са достигнали фазата на употреба на насилие, включително чрез ангажиране на различни ведомства и организации на гражданското общество¹. Това несъмнено е развитие в правилната посока. Меки политики и мерки трябва да се разработват въз основа на наблюдение на рисковите групи и анализ на сложната социална динамика и на мотивиращите фактори, пораждащи потенциална радикализация. Това становище бе изразено от координатора на ЕС за борба с тероризма г-н Жил де Керхов (Gilles de Kerchove) на организираната от ЦИД през януари 2015 г. кръгла маса на тема борбата с радикализацията и терористичните заплахи в Европа. Г-н Де Керхов подчерта важноста на превенцията и необходимостта националните правоприлагащи органи да се научат да разпознават първите признаци на процесите на радикализация, за да се ангажират възможно най-рано структурите на гражданското общество и местните общности. Трябва да се отбележи обаче, че такова наблюдение и анализ в страната понастоящем не се извършват.

Въпреки разрастването на свързаните с международната и вътрешна ислямистка радикализация заплахи за сигурността в ЕС², все още не са проведени задълбочени изследвания относно рисковете, на които е изложена България в този контекст. Засега не е известно български граждани да са участвали в прояви на ислямистка радикализация, свързани с насилие или в ислямистки терористични нападения в страната или в чужбина. Напоследък обаче се наблюдава тревожна тенденция на символично одобрение на действията на международни ислямистки организации сред части от някои изолирани и маргинализирани ромски общности. Още по-обезпокоителна е информацията за действия на логистична подкрепа към преминаващи през страната транснационални бойци от членове на някои местни мюсюлмански (ромски) общности. Изявите на десни екстремистки групи и отделни лица варират от участие в законни (демонстрации и шествия) до незаконни (насилствени) прояви и действия, включващи изпълнена с омраза реторика и словесен тормоз

¹ *Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), приета с Решение № 1039 на Министерския съвет от 30.12.2015 г.* Достъпен на: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&id=979> (последно посетен на 17.02.2016 г.).

² Тази тенденция е отбелязана в последния Доклад на Европол за обстановката и тенденциите в развитието на тероризма в ЕС за 2015 г. (*European Union Terrorism Situation and Trend Report*. European Policy Office). Достъпен на: <https://www.europol.europa.eu/content/european-union-terrorism-situation-and-trend-report-2015>

до непредизвикани нападения над чужденци, представители на малцинствата и мюсюлмански или еврейски храмове. От края на 1990-те насам футболното хулиганство все повече се превръща в основен канал за прояви на насилие, ксенофобия, етническа и религиозна нетърпимост, както и екстремистки и радикални нагласи.

Въпреки липсата на общоприето определение за радикализация, водеща до прояви на насилие, в изследователската общност съществува широк консенсус, че тя е контекстуално обусловено явление, при което социологически, политически, идеологически и психологически фактори имат еднакво важна роля³. Радикализацията се разбира най-общо като „процеса, чрез който отделни лица възприемат радикални възгледи по отношение на статуквото“⁴. Радикалните позиции се характеризират с „растяща готовност за осъществяване и подкрепа на съществени промени в обществото, които противоречат на или представляват непосредствена заплаха за съществуващия обществен строй“⁵. Изследователите често правят разлика между насилствена и когнитивна радикализация. Докато когнитивната радикализация е свързана с процеса на възприемане на радикални идеи като такива, насилствената радикализация е налице, когато някой предприеме следващата стъпка и използва насилие в подкрепа на възприетите радикални възгледи⁶. Според експерти в областта на разузнаването от САЩ⁷, радикализацията е „процес на възприемане на екстремистка система от вярвания, включително готовността да се използва, подкрепя или подпомага насилието като метод за постигане на обществена промяна“. По-широкото определение за насилствена радикализация представя явлението като „процес на социализация, водещ до използване на насилие“⁸.

Настоящата публикация разглежда радикализацията като сложен взаимосвързан процес, предполагащ идентификация на неговите трансформационни етапи и движещи сили, които могат или няма да доведат до насилие. Следните идеи са смятани за ключови при изследване на процеса на радикализация, разбран като нееднозначен и многоаспектен:

- Често съществува тясна връзка между радикалните или екстремистки възгледи и нагласи, от една страна, и използването на насилие, от друга, макар да не се проявяват непременно едновременно. Отделни лица и групи могат да изповядват радикални или екстремистки възгледи, без непременно да прибегват до агресивна тактика в действията си. В същото време, участието в актове на насилие не се обуславя или мотиви-

³ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation, *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism*, 2008, стр. 7.

⁴ Bartlett, J., Birdwell, J. and M. King (2010) *The Edge of Violence* [„Периферията на насилието“], London: Demos, 2010, стр. 1.

⁵ Dalgaard-Nielsen, A. (2010). „Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know,” *Studies in Conflict and Terrorism*, 3(9), 797:814, стр. 798.

⁶ Vidino, L. and J. Brandon (2012) *Countering Radicalisation in Europe*, ICSR, King's College, London, стр. 9.

⁷ Allen, C., „Threat of Islamic Radicalization to the Homeland,” Testimony before the U.S. Senate Committee on Homeland Security and Government Affairs, 14.03.2007, стр. 4.

⁸ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation, *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism*, 2008, стр. 5.

ра непременно от приобщеност към радикални вярвания или мисловни рамки, а може да е мотивирано от лична или групова лоялност или групов натиск (peer pressure).

- Радикализацията се разбира като динамично, многоетапно и многоаспектно явление, което настъпва в причинно-следствената секвенция на индивидуалните уязвимости (лична биография) и взаимодействията с благоприятстваща среда. Поради това тя трябва да се разглежда като явление, зависещо от контекста.
- Анализът на факторите, водещи до радикализация, трябва да включва въпросите защо, кога и как отделни лица или групи решават да се присъединят към организации, застъпващи радикални възгледи и защо, кога и как някои от тези лица (сами или с други) предприемат актове на насилие, които (могат да) включват физическо разрушение или заплаха за безопасността и живота на хора. В търсене на отговорите на тези въпроси, следва да се вземат предвид следните равнища на анализ: микро- (индивид), мезо- (социална среда/групова динамика) и макро- (по-широката обществена и политическа среда).

Настоящата публикация изследва проявите на четири различни форми на радикализация в България, които са актуални в по-широкия контекст на Европа – дясна и лява радикализация, ислямистка радикализация и футболно хулиганство. Прави се анализ на организационните им структури и действащи лица, на техните идеи и идеологии, на мотивацията и причините, с които се обясняват генезисът и проявите им (ненасилствени и насилствени). Заедно с това е направен критичен преглед на подходите в политиките за мониторинг, превенция и противодействие на радикализацията в България, в това число анализ на съществуващите слабости. Съпътстващият обзор на правната и институционална рамка спомага за изграждането на пълна представа относно нивото на подготовка на институциите за противодействие на анализираните явления.

Настоящият анализ има за цел да даде основа за операционализация на индикатори за пилотен мониторинг на феномените на радикализация.

I. ПОЛИТИКИ И МЕРКИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ, МОНИТОРИНГ И ПРЕВЕНЦИЯ НА (НАСИЛСТВЕНАТА) РАДИКАЛИЗАЦИЯ

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият раздел изследва политико-правната среда, използваните термини и понятия, както и стратегическите и концептуални документи, определящи държавната политика, инструментариума и мерките, използвани за противодействие на радикализацията и екстремизма в България. Радикализацията, която може да води до насилие, все повече се възприема в цяла Европа като сериозна заплаха за демократичните системи, човешките права, безопасността на гражданите и социалната кохезия. Макар тероризмът да не е нов проблем в Европа, през последното десетилетие бяха въведени множество широкообхватни „по-меки“ политики, особено в по-старите държави-членки на ЕС, след възхода на войнствения ислямизъм и терористичните атаки на територията на Европа. Вместо да се фокусират изключително върху непосредственото предотвратяване на нападения, тези политики акцентират върху идентифициране и обръщане на процеса на радикализиране, който често предхожда използването на насилие. Междувременно вижданията на държавите-членки на ЕС за заплахите от радикализация разшириха обсега си и вече включват по-традиционните заплахи от десни и леви екстремисти, националисти и сепаратисти. Към противодействието на радикализацията се подхожда през призмата на сигурността, опазването на човешките права или социалната политика, или чрез по-цялостен и интегриран подход. Наборът от специфични политики, програми и мерки за противодействие на радикализацията е съизмерен с равнището на заплахата и с обхвата на процесите на радикализация в съответните общества, като акцентът може да е върху една или повече форми на радикализъм в зависимост от историческите обстоятелства и променящата се външна среда.

Проблемите на радикализацията и насилственият екстремизъм се разглеждат като носещи потенциални заплахи за Българското общество едва от скоро. Това се случва основно в светлината на реакциите по света и в ЕС на вътрешната (така наречена „домашно отгледана“, home-grown) ислямистка радикализация, дейността на терористични организации като Ислямска държава (ИД) и „Ал Кайда“ и проблема с чуждестранните бойци, за които България се превръща в транзитна зона по пътя им към и от зоните на конфликт в Близкия Изток. Други форми на насилствена радикализация, макар да съществуват по-отдавна (като например десният екстремизъм и футболното хулиганство), са предмет на значително по-слабо внимание.

Освен това, терористичното нападение срещу автобуса с израелски туристи през юли 2012 г. в Бургас предизвика цялостно преразглеждане на

готовността на държавните институции за предотвратяване и справяне с последиците от терористична дейност в България. В резултат правителството на страната активизира усилията си за укрепване на законодателната и институционална рамка за реагиране на потенциални терористични заплахи, както и за по-ефективно противодействие на преминаването на чуждестранни бойци през територията на страната. Освен засилване на наказателното преследване в разпоредбите на Наказателния кодекс, касаещи терористични актове, институционалната рамка бе доразвита чрез засилване на обмена на информация, координацията и събирането на изпреварваща информация в областта на борбата срещу тероризма. Тепърва обаче правителството и обществените институции трябва да формират по-задълбочено разбиране и познаване на радикализацията, водеща до насилие, рисковете, които поражда за обществото и как да ѝ се противодейства. Разработените до момента политики са насочени към предотвратяване и подготовка за реагиране на потенциална терористична дейност, докато разработването на подходи за справяне с благоприятстващите насилие фактори и процеси тепърва предстои.

В България радикализацията (според определението ѝ в настоящия доклад) се възприема традиционно като свързана само с малки групи хора или отделни лица и се разглежда предимно от гледна точка на националната сигурност, поради което с нея се занимават основно службите за сигурност и разузнавателните служби. Мерките включват налагане на по-строги мерки за наблюдение и репресия от структурите за сигурност и съдебната власт спрямо лица, групи или организации, чиято дейност се възприема като представляваща риск за националната сигурност или спомагаща за радикализиране на местните мюсюлмани (вж. по-нататък главата „Рискове от ислямистка радикализация“). По отношение на други свързани с радикализацията явления като породени от омраза престъпления, расизъм, дискриминация и ксенофобия, се предприемат само частични мерки в по-широкия обхват на политически теми като престъпност, образование, защита на правата на човека, многообразие, социална политика и интеграция.

Престъплението тероризъм е дефинирано в Наказателния кодекс (вж. по-нататък главата „Правна рамка и институции“). Понятията „радикализация“, „екстремизъм“, „политическо насилие“ и „религиозно насилие“ не са залегнали стабилно в политическата или законодателна рамка на България, въпреки че последните две деяния са инкриминирани. Наказателният кодекс съдържа редица разпоредби, които могат да се прилагат за наказателно преследване на свързани с радикализация престъпления, като престъпления против републиката, престъпления против равенството на гражданите и престъпления против изповеданията. Радикализацията и екстремизмът не са дефинирани поотделно, тъй като не са предмет на конкретна политика, макар понякога двете понятия да се споменават в документи, свързани със сигурността или социалните политики, както и в дебатите в парламента. Понятията радикализация и екстремизъм се използват в политиките в сектора на разузнавателните служби и службите за сигурност, както и в оперативната им дейност. Те са залегнали и в законите за службите, макар да не са конкретно дефинирани. Борбата с футболното (спортното) хулиганство по традиция попада в областта на компетентност на Министерството на външните работи (МВР) и се урежда с отделен закон.

2. НАЦИОНАЛНИ СТРАТЕГИИ И ПЛАНОВЕ ЗА ДЕЙСТВИЕ

Споменаването на радикализацията в политически документи е главно в контекста на тероризма и националната сигурност. **Националният план за противодействие на тероризма от 2008 г.**⁹ е сред първите стратегически документи, отнасящи се до свързаните с радикализация тенденции, макар те да се разглеждат доста тясно в контекста на противодействието на тероризма. Макар да е остарял и заменен от нова стратегия и план за действие за противодействие на радикализацията и тероризма, планът заслужава да се спомене, тъй като е първият концептуален документ, очертаващ целите на политиката и мерките, които трябва да се предприемат за противодействие на тероризма и свързаните с радикализацията тенденции. В плана се отчита, че основната опасност от организиране и осъществяване на терористичен акт на територията на страната, макар и не непосредствена, произтича от „евентуални действия на отделни лица, групи или организации, български или чужди граждани, или радикални елементи, проникнали по каналите за нелегална миграция“¹⁰. В плана не се предлага определение за понятия като радикализация, екстремизъм или радикални идеи, но една от целите му включва „предотвратяване на проникването и противодействие на влиянието на радикални идеи и на техните разпространители сред групи и общности на населението в България като база за привличане на терористи“¹¹. Предвидените мерки са насочени главно към упражняване на засилен контрол и наблюдение от службите за сигурност на трайно установили се в страната чужди граждани от „рисковите държави“, транзитно преминаващи лица и лица, търсещи международна закрила, както и дейността на местни религиозни фондации¹². Анализът и наблюдението на свързани с тероризъм тенденции, включително дейността на противоконституционни, националистически и други организации, етно-религиозната обстановка в страната, ислямския фундаментализъм, както и социалните напрежения в регионите, са в правомощията на Държавната агенция за национална сигурност (ДАНС). Не се прави разграничение между насилствена и ненасилствена радикализация, каквото се среща в по-скорошните стратегически документи.

Повечето от мерките в плана от 2008 г. са насочени към превенция, защита и реакция на евентуални терористични нападения и последващо управление при кризи вследствие на терористична дейност. Затова те са фокусирани основно върху оперативния контрол, мерките за възпиране, по-доброто събиране на изпреварваща информация, обмена на информация и поддържането на службите в постоянна готовност. В документа не се говори за превенция на радикализацията или противодействие на първопричините ѝ. Няма обществено достъпни оценки или мониторингови доклади за изпълнението на плана. **Този тясно фокусиран върху сигурността подход към заплахите от радикализацията и начините за справяне с тях, както и липсата на яснота**

⁹ *Национален план за противодействие на тероризма. Приет с Решение № 745 на Министерския съвет от 26.11.2008 г.* Достъпен на адрес: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=497> (последно посетен на 08.05.2015 г.).

¹⁰ Пак там, стр. 2.

¹¹ Пак там, стр. 5.

¹² Пак там, стр. 5-6.

и достатъчно разбиране за ключови понятия, е претърпял значително развитие в разгледаните по-долу по-скорошни стратегически документи.

През 2013 г. възглавяваният от президента **Консултативен съвет за национална сигурност** (КСНС) обсъди продължаващата криза в Близкия Изток и провокирания от нея миграционен натиск върху страната като основни фактори, създаващи значими рискове за националната сигурност, в това число евентуалното навлизане с миграционния поток на лица, изповядващи радикални и екстремистки идеи, както и членове и симпатизанти на различни терористични организации¹³. Съветът по сигурността към Министерския съвет прие редица спешни мерки за справяне с миграционния натиск, включващи управление на свързаните с тероризма и радикалния екстремизъм рискове. Приетите мерки отново са най-вече реактивни. Не е извършен допълнителен анализ на вътрешната радикализация, липсват предложения за „меки“ превантивни мерки.

През 2015 г. бе представен по-всеобхватен концептуален подход, в който се акцентира много повече върху политиките за превенция и по-доброто разбиране за процесите на радикализация, описани в **Стратегията за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.)**¹⁴, (наричана по-долу „Стратегията“)¹⁵.

Разработването на Стратегията в голяма степен е опит за отразяване на променящото се разбиране на радикализацията на равнището на ЕС и приемането на редица политически документи на ЕС, послужили за нейна основа¹⁶. Затова философията на Стратегията по отношение на заложеното разбиране на понятието за радикализация и начините за справяне с нея е коренно различна от тази на обсъдения по-горе предходен Национален план. В цялата първа част на Стратегията е отделено нужното внимание и място на превенцията и противодействието на радикализацията, докато втората част е посветена на превенцията, противодействието и преодоляването на последствията от тероризма.

¹³ Министерство на вътрешните работи (2013), Доклад на министъра на вътрешните работи Цветлин Йовчев на заседание на Консултативния съвет за национална сигурност, 20.11.2013 г. Докладът е достъпен на адрес: <http://www.mvr.bg/NR/rdonlyres/32924394-C30B-4C6E-B0C2-EEBDD103A43E/0/DOKLADKSENS201113FINAL.docx> (последно посетен на 03.10.2015 г.).

¹⁴ Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), приета с Решение № 1039 на Министерския съвет от 30.12.2015 г. Достъпна на адрес: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979> (последно посетен на 17.02.2016 г.).

¹⁵ Стратегията е разработена от междуведомствена работна група, ръководена от Министерството на вътрешните работи и с участници от най-различни институции, в т.ч. МВР, ДАНС, министерствата на отбраната, на външните работи, на образованието и науката, на труда и социалната политика, президентството, Съвета по сигурността към Министерския съвет, Служба „Военна информация“, Министерството на правосъдието, Националната разузнавателна служба и Центъра за изследване на демокрацията.

¹⁶ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation, *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism*, 2008; Европейска комисия (2014) „Предотвратяване на радикализацията, водеща до тероризъм и екстремистко насилие: укрепване на реакцията на ЕС“, Съобщение на Комисията до Европейския Парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите [COM(2013) 941 final], Брюксел, 15.01.2014 г. Документът е достъпен на адрес: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/documents/policies/crisis-and-terrorism/radicalisation/docs/communication_on_preventing_radicalisation_and_violence_promoting_extremism_201301_en.pdf (последно посетен на 17.06.2015 г.).

Изразените в хода на обществените консултации становища и коментари показват, че липсва съгласие относно определенията за насилствена радикализация, което съвпада с липсата на общоприето определение в международните академични и политически дебати по темата. В Стратегията се прави полезен първи опит за определяне на основни термини¹⁷ (вж. Каре 1), като се прави разграничение между насилствена и ненасилствена радикализация. Остава да се види дали предложените определения ще бъдат запазени в практическото приложение на политиките. Определението за тероризъм отразява това в Наказателния кодекс.

Каре 1. Определения на основни понятия и термини

Радикализацията е процес, при който се достига до крайност на мненията, възгледите, вярванията и идеологиите до степен на яростно отхвърляне на алтернативни на проповядваните идеи. Радикализацията се характеризира с решителна готовност за налагане на собствените възгледи и принципи над тези на останалата част от обществото чрез отхвърляне на конституционните устои на демокрацията и непризнаване на фундаменталните права на човека. Много често води до споделяне на идеологията на насилието.

Радикализация, която води до насилие (насилствена радикализация), е явление, при което отделни личности или групи възприемат мнения, възгледи и идеи, които могат да доведат до актове на тероризъм.

Насилственият екстремизъм е явление, при което отделни личности или групи подкрепят или извършват идеологически мотивирано насилие, за да постигнат своите идеологически цели.

Дерадикализацията е процес, най-често осъществяван посредством система от програми и мерки, имащи за цел да редуцират крайността на възгледите и да реинтегрират в обществото хора, които вече са радикализирани.

Деангажиране е процес, при който дадена личност се отказва от активно участие в радикална група или радикална дейност. Този процес на промяна не означава непременно, че съответната личност се е отказала от своите политически или идеологически виждания.

Тероризъм е всяко деяние с криминален характер, съпроводено с акт на насилие, което чрез преднамерено застрашаване на безопасността и живота на гражданите, както и на важни инфраструктурни обекти, има за цел да създаде страх и несигурност в обществото и да дестабилизира демократичните институции като средство за постигане на конкретни политически и идеологически цели.

Източник: Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), стр. 3-4.

Разграничението между радикализацията в по-общ план и радикализацията, която води до насилие, е стъпка в правилната посока предвид честата погрешна употреба на понятието в публични дебати като явление, тясно свър-

¹⁷ Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), стр. 3.

зано или де факто предхождащо тероризма. Освен това определенията са достатъчно широки, за да включват различни форми на радикализация като политически или религиозно мотивирана, наред с други форми. Тези определения са в съответствие с експертни и политически разисквания на ниво ЕС и съвременното разбиране за процесите на радикализация¹⁸.

Според Стратегията, радикализацията се разбира като „многогранен, динамичен и сложен процес, който е заплаха за националната сигурност“, но и като процес на „поляризация и нарушаване на социалното единство в обществото и следва да му се противодейства на ранен етап чрез прилагането на мултидисциплинарен подход“, тъй като „в по-ранните си етапи радикализация е предотвратима и обратима“¹⁹. Затова Стратегията предвижда „прилагане на широка гама от мерки по превенция на радикализацията, основана на идеологически и политически вярвания, осуетяване привличането на радикализирани лица към терористични структури, както и за дерадикализация и социална реинтеграция на бивши привърженици на антидемократични доктрини, използващи насилието като метод и/или участници в терористична дейност“. В документа се признава, че е необходим мултидисциплинарен подход, който надхвърля традиционните методи на правоприлагане и ангажира широк кръг от актьори в лицето на държавните институции и организациите на гражданското общество, неправителствения и частния сектор, и местните общности.

В документа се отбелязва също, че макар българското общество да не приема под никаква форма екстремистки идеологии и твърдо се противопоставя на всякакви форми на тероризъм, вероятността отделни членове на това общество или чужди граждани, пребиваващи на територията на страната, да станат съпричастни към подготовка и осъществяване на терористична дейност, не може да бъде изключена. Затова Стратегията посочва необходимостта да бъдат изградени сред държавните институции и сред гражданското общество трайни знания и умения за установяване и противодействие на факторите на привличане и отблъскване (push and pull factors), имащи роля за радикализацията. Основните цели на Стратегията следват структурата на Стратегията на ЕС за борба с тероризма от 2005 г.²⁰ и преработената Стратегия на ЕС за борба срещу радикализацията и набирането на терористи²¹ и включват²²:

- Превенция на насилствената радикализация на отделни личности или групи в обществото;
- Противодействие на разпространението на терористична и радикална пропаганда и на набирането на членове на терористични организации;

¹⁸ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation, *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism*, 2008.

¹⁹ Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), стр. 2.

²⁰ Съвет на Европейския съюз (2005). Стратегия на ЕС за борба с тероризма, Брюксел, 20.11.2005 г. Стратегията е достъпна на адрес: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST+14469+2005+REV+4> (последно посетен на 21.04.2015 г.).

²¹ Съвет на Европейския съюз (2014). Преработена стратегия на ЕС за борба срещу радикализацията и набирането на терористи, Брюксел, 19.05.2014 г. Стратегията е достъпна на адрес: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9956-2014-INIT/en/pdf> (последно посетен на 13.05.2015 г.).

²² Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), стр. 4.

- Предотвратяване и пресичане на терористична дейност на и от територията на България;
- Наказателно преследване на организаторите, извършителите и помагачите на действия, свързани с радикализация или тероризъм в България и в която и да е друга държава;
- Минимизиране на последствията от терористична дейност;
- Изграждане на доверие в обществото, както и на проактивен подход по отношение на противодействието на радикализацията и тероризма.

В първата част на Стратегията, посветена на превенцията и противодействието на радикализацията, се посочва необходимостта от изграждане на „изследователски и аналитичен капацитет“ с цел изготвяне на анализи и оценки и задълбочаване на познанията за процесите и факторите на радикализация, нейното естество и разпространението ѝ в обществото²³. Очаква се тези анализи и оценки да послужат за основа при разработването на целенасочени мерки и програми за превенция. Акцентира се също върху изграждането на работещи механизми за сътрудничество и активно ангажиране в тези усилия на множество заинтересовани страни (държавните институции, гражданското общество, религиозните и етническите общности и др.), съвместното изготвяне и изпълнение на специални програми за противодействие на радикализацията в различните ѝ форми и на местно равнище, насочени към преодоляване на уязвимостите на определени индивиди и групи, както и към противодействие на различните екстремистки идеи, проявления и пропаганда, включително чрез разработване и комуникиране на контрааргументи и позитивни послания.

Предвижда се и разработването на ефективни механизми и индикатори за идентифициране, наблюдение и оценка на рисковете от радикализация, за ранно разпознаване на знаците и проявленията, и за ранно сигнализиране при прояви на радикализация, както и за прилагане на целенасочени интервенции на възможно най-ранен етап. Предвижда се водеща роля да имат добре подготвени и обучени „служители на първа линия“. Сред другите приоритетни области са изграждане на действащи механизми за противодействие на езика на омразата, расизма и ксенофобията, възпитание и развиване на критично мислене и преценка сред младежите от ранна възраст, стимулиране на културен, междуетнически и междурелигиозен диалог и толерантност.

Едновременно бе разработен и **План за изпълнение на Стратегията за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.)** с редица конкретни мерки и действия, график за тяхното изпълнение и отговорните институции²⁴. В плана се предвижда обстоен набор от мерки в следните области:

- Разработване на ефективна **регулаторна и нормативна рамка** за превенция на радикализацията и набирането на терористи, в това число

²³ Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), стр. 7.

²⁴ План за изпълнение на Стратегията за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), приет с Решение № 1039 на Министерския съвет от 30.12.2015 г. Достъпен на адрес: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979> (последно посетен на 17.02.2016 г.).

мерки за оптимизиране и хармонизиране на правните разпоредби, отнасящи се до тероризма и престъпленията, свързани с радикализация, разработване на проблемно-ориентирани програми с териториална насоченост за предотвратяване на радикализацията и насилствения екстремизъм.

- Изграждане на система за **наблюдение и координация**, включително на механизми за обмен на информация и партньорство между различните правителствени и неправителствени участници с цел анализиране, идентифициране и противодействие на тенденциите и рисковете от радикализация, включително на местно равнище.
- Подобряване на организацията и дейността на **специализираните държавни институции** за противодействие на радикализацията и тероризма (например МВР и ДАНС).
- Повишаване на **административния капацитет**, включително целеви обучения за служителите на първа линия и други държавни служители и експерти.

Радикализацията се споменава и в **Националната стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012 – 2020 г.)**²⁵. Сред целите за изпълнение на Стратегията по пета приоритетна област „Върховенство на закона и недискриминация“ са:

- Повишаване на институционалната и на обществената чувствителност и нетърпимост към прояви на дискриминация и „език на омразата“. Приоритетно предприемане на мерки за превенция на етнически мотивирана радикализация, особено в младежка възраст.
- Повишаване на капацитета на правоприлагащите органи за борба с престъпленията и проявите на дискриминация, насилие или омраза, основани на етническа принадлежност²⁶.

В Стратегията и в съпътстващия План за действие са включени широк кръг от мерки, насочени към гарантиране на междуетнически отношения, основани на толерантност, насърчаване на културния плурализъм, социалното приобщаване и равенството.

В приетата през 2002 г. **Стратегия „Полицията в близост до обществото”**²⁷ и в редица последващи политически документи са заложили основните принципи на полицейската дейност, ориентирана към проблемите на местните общности. В тази концепция обаче не са конкретно проблематизирани въпросите, свързани с радикализацията, въпреки поставения акцент върху

²⁵ *Национална стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012 – 2020 г.)*. Достъпна на адрес: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=726> (последно посетен на 02.10.2015 г.).

²⁶ Пак там, стр. 16.

²⁷ *Стратегия „Полицията в близост до обществото”*. Утвърдена със заповед на Министъра на вътрешните работи № Ів 907/30.10.2002 г. Стратегията е достъпна на адрес: <http://police.ngo-rz.org/strategy/strategy.pdf> (последно посетен на 21.09.2015 г.); Главна дирекция „Национална полиция” (2011 г.), *Полиция в близост. Стратегически насоки за развитие на интегрирания модел „Полицията в близост до обществото” 2006 – 2010 година*. Насоките са достъпни на адрес: http://gdnп.mvr.bg/Policiata_v_blizost/default.htm (последно посетен на 21.09.2015 г.).

работата на полицията сред мултиетническите общности. Реализацията на модела “Полицията в близост до обществото” се възприема в голяма степен от местните полицейски подразделения като чиста формалност и не се прилага ефективно в ежедневната полицейска дейност.

Недопускане на дискриминация и гарантиране равенството на гражданите, противодействие на престъпленията, извършени от омраза, расизма и ксенофобията са въпроси, засегнати частично в няколко други стратегически и концептуални документи като **Националната стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията** (2011 – 2020 г.) и **Националната стратегия за интеграцията на лицата, получили международна закрила в Република България** (2014 – 2020 г.).

Направен бе преглед и на редица други стратегически програмни документи относно противодействието на престъпността, младежката престъпност, развитието на децата и младежите и други, които не съдържат конкретни позовавания на радикализма и екстремизма.

3. ОЦЕНКИ НА ЗАПЛАХИТЕ И СТРАТЕГИЧЕСКИ АНАЛИЗИ

Оценки на заплахите, ситуационни доклади или други аналитични документи от държавни органи относно тенденциите в радикализацията, които могат да послужат за основа за политически решения и публичен дебат, ако съществуват, не са обществено достъпни. Националната разузнавателна служба (НРС) публикува ежегодно оценка на външната среда за сигурност, доклади за дейността си, определя приоритетите и изготвя прогнози. В доклада за дейността си през 2014 г. НРС определя проявите на международния тероризъм, бежанските потоци и незаконната миграция като главни източници на рискове и заплахи за сигурността, особено във връзка с тероризма и насилствената радикализация²⁸. Предвижда се повишена терористична заплаха за страната вследствие от кризисните развития във външната среда на сигурност. Подобна оценка на вътрешната и външна среда за сигурност, предоставена от ДАНС и НРС, се съдържа и в Стратегията за противодействие на радикализацията и тероризма (2015-2020 г.)²⁹. Това е един от малкото документи, в които се обсъждат вътрешните заплахи и рискове, свързани с радикализацията. Макар че Стратегията приема широко разбиране за насилствената радикализация и има за цел противодействие на всичките ѝ форми, посочените в документа рискове са свързани основно с тенденциите за **ислямистка радикализация** – външна, както и вътрешна (вж. по-нататък главата за ислямистката радикализация). Тази оценка очертава само по-общите външни и вътрешни рискове и заплахи, засягащи България, като не представя подробности за действителния обхват и естеството на процесите на радикализация в обществото. Споменава се, че фактори като крайна бедност, изолация и

²⁸ Национална разузнавателна служба (2015), *Предизвикателствата на 2014 година. Насоки, приоритети и резултати в дейността на НРС през 2014 г.* Документът е достъпен на адрес: <http://www.nrs.bg/za-nas/priority> (последно посетен на 18.07.2015 г.).

²⁹ *Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.)*, стр. 4-6.

маргинализация сред някои общности създават уязвимости и благоприятна среда за потенциална вътрешна радикализация³⁰.

Още по-оскъдни са подобни оценки на тенденциите и рисковете от **десен и ляв екстремизъм**. Ако този въпрос изобщо е предмет на обсъждане в Народното събрание, то това се случва рядко. В Годишния си отчет за 2011 г. Министерският съвет³¹ отбелязва, като се позовава на ДАНС, че се наблюдава активизиране на различни групи и организации, изповядващи крайно-десни, радикални или неонацистки възгледи. Те се стремят да привличат младежи на възраст от 14 до 20 години, включително чрез университетите и училищата под претекст, че се изнасят патриотични лекции за исторически събития. Според ДАНС, тези групи участват в разпространение на антисемитска и расистка пропаганда, използвайки често национална и патриотична реторика, и прибягват до насилие над граждани като основен метод за постигане на целите си. В тази оценка не се назовават конкретни организации или групи и не се предоставя по-конкретна информация или данни за обхвата и естеството на тези тенденции. Няма обществено достъпни правителствени доклади, посочващи участниците в екстремистка дейност, както и броя и вида на извършените от тях насилствени действия. Друг проблем, който сериозно възпрепятства по-доброто разбиране на обхвата на тенденциите в радикализацията и свързаните с тях заплахи, е недостигът на статистически данни (вж. по-долу).

През 2014 г. в ДАНС бе създаден Национален контратерористичен център (НКТЦ). Разширеният му мандат през 2015 г. включва изготвяне на доклади за ситуацията не само за заплахи, свързани с тероризъм, но и във връзка с тенденциите в радикализацията и насилствения екстремизъм. Публикуваните досега от разузнавателните служби такива анализи са много оскъдни, тъй като проблемът се счита за въпрос на национална сигурност. Макар в Стратегията да се отчита необходимостта от повече откритост и прозрачност в дейността на специализираните структури в областта на сигурността и разузнаването с оглед информиране и ангажиране в усилията за борба с радикализацията на различни заинтересовани страни сред държавните институции и гражданското общество, въпросът е в голяма степен политически и остава да се види дали НКТЦ ще е в състояние да създаде практика за публикуване на основани на факти анализи, като използва систематична методология по примера на други страни като Германия или Чехия. За постигане на тази задача Центърът ще трябва да развие значителен аналитичен, методологичен и човешки капацитет.

³⁰ Пак там, стр. 6.

³¹ Министерски съвет (2012), *Годишен отчет за изпълнение на политиките и програмите на Министерския съвет за 2011 г.*

4. МОНИТОРИНГ НА ТЕНДЕНЦИИТЕ В РАДИКАЛИЗАЦИЯТА И НАЛИЧИЕ НА ДАННИ

Засега тенденциите в радикализацията се наблюдават основно от ДАНС със специфични явни и неявни способности и средства (използване на агенти и информатори, наблюдение и т.н.) и въз основа на информацията, получавана от чужди разузнавателни служби. ДАНС наблюдава и дейността на действащите в страната рискови екстремистки групи, организации и лица, макар че няма обществено достъпна информация кои групи се считат за рискови. Пристигащите мигранти и чужденци, търсещи международна закрила, се проверяват на входните гранични пунктове от служителите на Главна дирекция „Гранична полиция“ (а определените като рискови – и от ДАНС) за индикации за предишни връзки с терористични групи и участие в насилствени действия в чужбина, като например участие в сражения на страната на ИДИЛ в Сирия (включително за притежание на пропагандни материали, подбуждащи към тероризъм или екстремизъм). Граничните полицаи преминават обучение в тази посока и използват система от индикатори, за да разпознават рискови индикатори. Необходимо е обаче да се направи още за обучението и подготовката на служителите на първа линия предвид повишения риск от преминаване на чуждестранни бойци през територията на България.

Липсва систематичен анализ и оценка от властите на тенденциите и рисковете, свързани с футболното хулиганство и породените от него актове на насиллие. МВР и съответните му структури са добре специализирани в наблюдението и противодействието на такива действия по отношение на опазването на обществения ред и сигурност и предотвратяване на противообществено поведение и свързаните с него правонарушения. Оперативните данни за агресивни и рискови групи и принадлежащите към тях субекти, както и за проявите на футболно хулиганство, се събират и регистрират в базите данни на областните дирекции на МВР, но някои от интервюираните изразиха загриженост, че тези данни не се въвеждат систематично в централизираната база данни на криминалната статистика и не се използват достатъчно за хоризонтални анализи и планиране на политиките. Това означава, че ответните мерки срещу футболното хулиганство вероятно ще продължават да бъдат насочени основно към оперативни действия по правоприлагане и методи за възпиране. Задълбочен анализ на свързаните рискове, тенденции, фактори и уязвими групи на базата на събираните от полицията и други институции данни ще позволи постепенното разработване на крайно необходими политики за превенция.

Наблюдението в Интернет и откриването на уебсайтове със съдържание, което разпространява екстремизъм, тероризъм или расизъм и дискриминация, се извършва от специализирания сектор „Киберпрестъпност“ към Главна дирекция „Борба с организираната престъпност“ в МВР. Наблюдението в Интернет се използва и от служителите на ДАНС като допълнително средство в тяхната разузнавателна и оперативна дейност.

Като цяло няма обществено достъпни индикатори или методологичен инструментариум за мониторинг на тенденциите и рисковете от радикализация, или системи за ранно предупреждение, които да сигнализират своевременно

за евентуални признаци на радикализация. Необходим е по-систематичен подход. Няколко са пречките пред систематичното събиране и анализ на надеждни данни за тенденциите, действащите лица и правонарушенията, свързани с радикализация. Сред тях са липсата в законодателството и в политиките на цялостна и последователна система от дефиниции за престъпления, подбудени от екстремизъм (включително престъпления от омраза и престъпленията с дискриминационен мотив). Не съществуват също механизми за систематично събиране на такива статистически данни въз основа на ясни индикатори. Това е видно от несъответствията в предоставените от МВР и Главна прокуратура данни за престъпленията, свързани с радикализация. Таблица 1 показва броя на досъдебните производства и внесените от прокуратурата обвинителни актове, както и броя на осъдените лица за престъпления, свързани с радикализация и тероризъм, през последните пет години. По отношение на големия брой случаи на нанесени тежки телесни повреди, разследвани и внесени в съда от прокуратурата, не се прави разграничение между случаите на причиняване на телесна повреда по расистки или ксенофобски подбуди и тези, причинени по най-общи хулигански подбуди. Някои знакови случаи на насилие срещу хора по расистки или ксенофобски подбуди, получили широк медиен и обществен отзвук през последните години, са показателни за нуждата от по-систематично регистриране и анализиране на честотата на тези актове на насилие.

Таблица 1. Брой досъдебни производства, внесени обвинителни актове и осъдени лица за престъпления, свързани с радикализация, в периода 2010 – юни 2015 г.

	Досъдебни производства		Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда		Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда		Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда		Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда		Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда		Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда		Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда		Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда			
	2010	2011	2012	2013	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	януари – юни 2015	
Престъпления според Наказателния кодекс																				
Проповядване на фашистка или друга антидемократична идеология или насилствено изменение на установения от Конституцията обществен и държавен строй (Член 108)	2	1	1	3	2	2	3	1	1	5	0	0	1	1	1	1	1	0	0	0

Таблица 1. Брой досъдебни производства, внесени обвинителни актове и осъдени лица за престъпления, свързани с радикализация, в периода 2010 – юни 2015 г. (Продължение)

	Досъдебни производства			Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда			Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда			Досъдебни производства			Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда			Общ брой лица по внесените в съда прокурорски актове, внесени в съда			
	2010	2011	2012	2013	2014	януари – юни 2015	2010	2011	2012	2013	2014	януари – юни 2015	2010	2011	2012	2013	2014	януари – юни 2015	
Използване на сила или заплаха, за да се попречи на гражданите да изповядват своята вяра (член 165)	1	0	0	0	6	6	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Образуване на политическа организация на религиозна основа или използване на църквата или религията за пропаганда против държавната власт (член 166)	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Източник: Главна прокуратура.

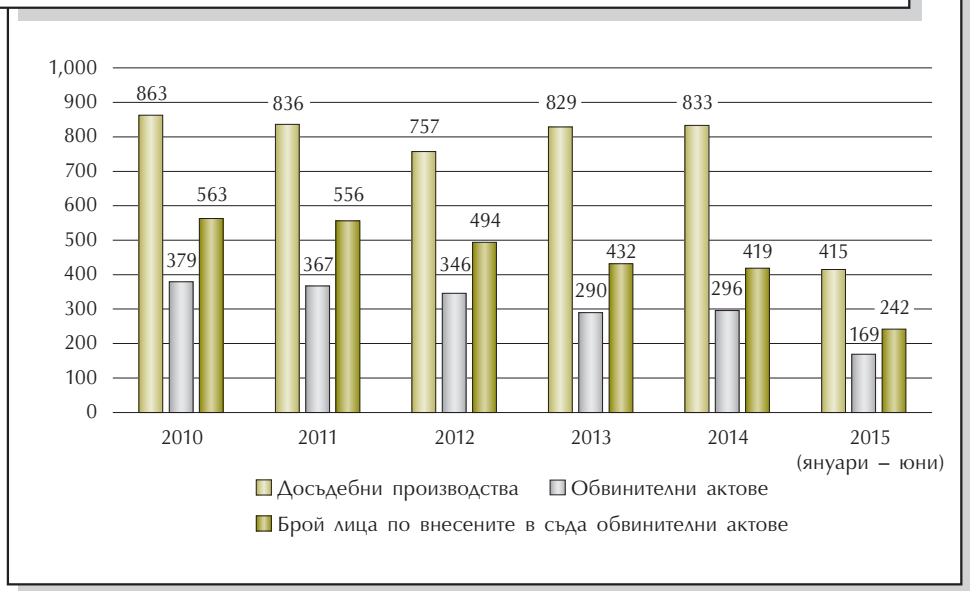
Прозрачността в полицейската статистика за регистрираните престъпления, подбудени от екстремизъм или омраза, е още по-оскъдна, що се отнася до разграничението между прояви на обикновено хулиганство и такива с екстремистки или дискриминационен мотив.

В доклади на неправителствени организации относно разпространението и естеството на престъпленията от омраза, езика на омразата и реакцията на правителството³² се изтъкват обаче различни проблеми при регистрацията, разследването и наказателното преследване на тези престъпления от МВР, прокуратурата и съдилищата. Сред тях са липса на доверие в полицията и нежелание на жертвите на такива престъпления да заявяват за тях,

³² Amnesty International (2015), *Missing the point. Lack of adequate investigation of hate crimes in Bulgaria*, London, Amnesty International; Институт „Отворено общество“ (2013) *Обществени нагласи спрямо езика на омразата в България*. Публикацията е достъпна на адрес: http://osi.bg/downloads/File/2013/Hate_speech_report_interactive_BG.pdf (последно влизане на 10.10.2015 г.); Amnesty International (2012), *Changing Laws, Changing Minds. Challenging homophobic and transphobic hate crimes in Bulgaria*, London, Amnesty International.

Фигура 1. Досъдебни производства и обвинителни актове за причиняване на тежка телесна повреда по хулигански, расистки или ксенофобски подбуди (от 2010 до юни 2015 г.)

Източник: Въз основа на данни от Главна прокуратура.

Таблица 2. Брой свързани с радикализация престъпления, регистрирани и разкрити от МВР, брой извършители (2013 – 2015 г.)

	Година	Регистрирани престъпления	Разкрити престъпления	Извършители
Престъпления против равенството на гражданите и престъпления против изповеданията, включително проповядване или подбуждане към дискриминация, насилие или омраза, основани на раса, народност или етническа принадлежност (член 162-166)	2015 (януари – септември)	16	4	5
	2014	26	7	17
	2013	16	2	7

Източник: Министерство на вътрешните работи, 2015 г.

неправилно регистриране от полицията на престъпленията от омраза като хулиганство и празноти в законодателната уредба (напр. липса на законови разпоредби относно престъпленията от омраза, извършени по хомофобски подбуди). Една от причините за тези проблеми е, че престъпленията от ом-

раза, основани на етническа принадлежност, народност и религия, бяха инкриминирани едва през 2011 г. и служителите от правоприлагащите органи и прокурорите се нуждаят от повече обучение и практика за преследването им по наказателен ред.

5. ПОЛИТИКИ, МЕРКИ И ПРОГРАМИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА РАДИКАЛИЗАЦИЯТА

Въпреки че на теория съществува система от институции с правомощия за противодействие на радикализацията и свързаните с нея тенденции (вж. по-нататък главата „Правна рамка и институции“), трудно може да се даде оценка за нейната практическа ефективност и комплексност. Наред с останалите причини това се дължи най-вече на факта, че, като се изключат службите за сигурност и разузнавателните служби, обсъжданите в настоящия доклад явления не се приемат като приоритет в дейността на визираните институции.

Предвидените мерки в Плана за изпълнение на Стратегията за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.) са амбициозни и обхващат някои съществени елементи, необходими за всеобхватен и мултидисциплинарен подход към борбата с радикализацията. Опитът на други държави-членки на ЕС сочи обаче, че мерките за противодействие на радикализацията са най-ефективни, когато съществуващата институционална рамка и утвърдените механизми за междуведомствено сътрудничество се адаптират към целите на тази конкретна област на политиките, вместо да се създава нова институционална уредба, и така да се обременява държавната администрация с допълнителни отговорности³³. Идеята е борбата с радикализацията да се интегрира максимално в ежедневната дейност и рутинните задължения на онези институции и държавни служители, които е най-вероятно да влизат в контакт с потенциално радикализирани лица. В много други страни утвърдените механизми за сътрудничество между полицията и гражданите на местно ниво (community policing) за предотвратяване на престъпността, за интеграция и социално приобщаване са в голяма степен адаптирани да се използват и за целите на борбата с радикализацията. Макар този подход да не е непременно безпроблемен³⁴, тъй като служителите на първа линия като учители, здравни и социални работници са използвани от полицията да информират за лица в риск, съществуването на механизми за сътрудничество между различни заинтересовани страни от правителствения и неправителствения сектор на местно равнище със сигурност е решаващ фактор за разгръщане на целенасочени интервенции, **при условие че дейността на разузнавателните**

³³ Radicalisation Awareness Network (2014), *Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism: Strengthening the EU's Response*. RAN Collection Approaches, lessons learned and practices. First Edition. RAN. Публикацията е достъпна на адрес: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-best-practices/docs/collection_of_approaches_lessons_learned_and_practices_en.pdf (последно влизане на 27.09.2015 г.).

³⁴ Vidino, L. and Brandon, J. (2012) *Countering Radicalisation in Europe*. London, International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence.

служби бъде разграничена и се провежда отделно от целите на противодействието на радикализацията³⁵.

В България такива механизми съществуват на местно равнище, включително по отношение на превенцията на общата и младежката престъпност, както и по отношение на етническите и интеграционните въпроси. Общинските и областните комисии за обществен ред и сигурност например са основните платформи за обмен на информация и сътрудничество между полицията, местните власти, съответните други институции и представители на обществеността. Те могат евентуално да осигурят канали и механизми за разгръщане на проблемно-ориентирани интервенции, включително чрез ангажиране на социалните и здравните служби, НПО и други. Освен това функционират областни и общински съвети за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси, които отговарят за изпълнението на програмите за интеграция на ромите³⁶. Недостатъчно доброто качество, дълбочина и обхват на междудуведомственото сътрудничество в рамките на тези механизми обаче може да представлява сериозна пречка в разработването на работещи решения за превенция и идентификация на рисковете от радикализация.

Съвременните принципи на „полицията в близост до обществото“ не са така залегнали в полицейската дейност на местно ниво, както в други европейски страни. Служителите на МВР с правоприлагачи и правоохранителни функции и служителите на ДАНС преминават редовно обучение с български и чуждестранни инструктори за работа в мултиетническа среда, за адекватна реакция към прояви на дискриминация, за разбиране, разпознаване и разследване на престъпленията от омраза и подпомагане на жертвите, за разпознаване и реагиране на евентуални процеси на радикализация и по други свързани теми. Радикализацията обаче е сложна и деликатна тема и трябва да се направи повече за обучението на професионалистите и експертите, работещи на предна линия. В същото време свеждането на сътрудничеството в сферата на радикализацията най-вече до проблеми на сигурността често подкопава доверието между правоохранителните органи и местните общности и НПО, което налага изграждането на взаимно разбиране. Повишаването на административния и експертен капацитет на ключовите професионалисти, работещи на предна линия, следва да се допълва от инфраструктура за противодействие на радикализацията и механизми за междудуведомствено сътрудничество, обмен на информация и подкрепа за изложените на риск лица. Всички тези необходими предпоставки най-вероятно ще се окажат сериозни предизвикателства за институциите в България.

По отношение на радикализацията на младите хора, съществуващите местни органи за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни трябва да пренасочат дейността си към ранна превенция на ра-

³⁵ Brandon, J. and Vidino, L. (2012) "European Experiences in Counterradicalisation," *CTC Sentinel*, 5(6), 16-18, Combatting Terrorism Centre, West Point; Butt, R. and Tuck, H. (2014) *European Counter-Radicalisation and De-Radicalisation: A Comparative Evaluation of Approaches in the Netherlands, Sweden, Denmark and Germany*. London, Institute for Strategic Dialogue.

³⁶ Национален съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси (2015), Областни съвети. Документацията е достъпна на адрес: <http://www.nccedi.government.bg/page.php?category=66> (последно посетен на 28.09.2015 г.).

дикализацията и разработване на целенасочени нерепресивни, ненаказващи интервенции по отношение на онези, чиято радикализация вече е започнала. Такива органи са детските педагогически стаи, Централната комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (ЦКБППМН) и местните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. През 2010 г. ЦКБППМН изготви съвместно с ДАНС Ръководство за разпознаване, идентификация и корекционно-възпитателна работа с ненавършили пълнолетие лица, споделящи идеи или принадлежащи към организации с екстремистки или радикален характер. Ръководството бе предоставено на учители, педагогически съветници и други участници в първата линия на борба с радикализацията, за да им бъде от полза при разпознаване признаците на дясна радикализация и в работата им с младежи в риск. Такива инициативи трябва да се разгръщат в цялата страна, тъй като непълнолетните са една от рисковите групи, особено податливи на привличане от десни екстремистки групи и на пропагандата на десни екстремистки идеи. Тепърва предстои да се получат конкретни резултати от плановете за реформа и задълбочена промяна на предимно репресивния подход към младежката престъпност и преминаване към съобразено с интересите и правата на детето правосъдие (*child-friendly justice*). Съображенията за противодействие на радикализацията трябва да бъдат неизменна интегрална част от тези усилия. Изграждането на устойчивост сред младото население в риск чрез стимулиране в училищата на критично мислене и социални умения е още една област, изискваща неотложно внимание.

II. РИСКОВЕ ОТ ИСЛЯМИСТКА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В тази глава са разгледани външните и вътрешни рискове, на които е изложена България в контекста на ислямистката радикализация – явление, което се проявява навсякъде по света. Изследването поставя въпроси относно естеството на идеите, организационните структури и действащите лица, които може да са свързани с ислямистка радикализация в страната, и поставя на дискусия причините и факторите за потенциална ислямистка радикализация, както и за наблюдаваната устойчивост на местните мюсюлмански общности на радикални влияния³⁷.

Въпреки че заплахите за сигурността в Европа, свързани с процеси на международна и вътрешна ислямистка радикализация нарастват³⁸, в България все още не са проведени по-задълбочени изследвания за това дали и как страната е изложена на подобни рискове. Досега заплахите от ислямистка радикализация в България в контекста на външните процеси и събития и вътрешните рискове са разгледани изчерпателно само в една академична публикация³⁹. Макар тази публикация да представя обща дискусийна рамка, няма предприети задълбочени изследвания на изложените в нея рискове. Съществува значителен обем от научна литература, третираща различни аспекти от историята и сегашното положение на историческите мюсюлмански общности в България, но малко на брой са проучванията върху религиозността и степента на влияние на различните теологични направления на исляма сред мюсюлманите в България след 1989 г.⁴⁰. Един от изследваните в тези проучвания въпроси е дали и до каква степен процесите на активи-

³⁷ Анализът се основава на кабинетно проучване, обхващащо академични източници, правителствени доклади и стратегии, съдебна документация, медийни материали и 10 полуструктурирани интервюта с експерти по исляма, мюсюлманските общности и отношенията между мнозинството и малцинствата, и с представители на съответните разузнавателни и правоприлагащи институции. Проучването е проведено през май и юни 2015 г.

³⁸ Тази тенденция е отбелязана в последния Доклад на Европол за обстановката и тенденциите в развитието на тероризма в ЕС за 2015 г. (EU TE-STAT Report: Europol (2015), European Union Terrorism Situation and Trend Report. European Policy Office).

³⁹ Проданов, В. и Б. Тодорова (съст.) (2005) *Рискове за България от ислямски фундаментализъм и тероризъм*, ИК ИФИ-БАН.

⁴⁰ Обхванати са редица теми като историята на отношенията между държавата и малцинствата, социално-икономическото развитие на мюсюлманските общности след 1989 г., миграционните им практики, динамиката на идентичността им и взаимоотношенията им с преобладаващото християнско население. Някои от представителните изследвания са: Eminov, A. (1997) *Turkish and other Muslim Minorities of Bulgaria*. New York – Routledge; Желязкова, А. (1997) *Мюсюлманските общности на Балканите и в България*. София – ИМИР; Лозанова, Г., Миков, Л. (1999) *Ислям и култура*. София – ИМИР; Градева, Р. (2001) *История на мюсюлманската култура по българските земи*. София – ИМИР; Карамихова, М., ed. (2003) *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век*. Sofia: IMIR.

зиране на вярата сред някои сегменти от мюсюлманските общности влияят върху индивидуалните и колективни проявления на религиозност по оста умерен – радикален ислям⁴¹. Други по-важни аспекти от социалния живот на мюсюлманските общности, които биха били от значение за изучаване на рисковете от ислямистка радикализация в България, остават недостатъчно изследвани. Сред тях са въздействието на емиграцията с цел религиозно образование в духовни академии в страни от арабския свят от някои членове на старите мюсюлмански общности в България; религиозните взаимодействия между мигриращи мюсюлмани от България и местните мюсюлмански имигрантски общности в Западна Европа, както и между местните мюсюлмани в България и мюсюлманите-имигранти от страни в мюсюлманския свят. И не на последно място, няма проведени изследвания за използването на интернет за разпространение на ислямистка пропаганда.

Според експерти, пред българското общество има четири риска от радикализация, произтичащи от външни фактори и влияния. На първо място са рисковете, свързани с дейността на различни терористични организации като ИД и „Ал Кайда“. Според българските разузнавателни служби, равнището на риска от терористични нападения на територията на България от международни терористични организации или от отделни терористи се е повишил след първото и засега единствено терористично нападение от 18 юли 2012 г., извършено срещу израелски граждани на летището в Сарафово. Вторият риск е свързан с преминаването на транснационални бойци през територията на страната към и от Близкия Изток. Счита се, че завръщащите се в своите страни на произход транснационални бойци, силно радикализирани и с богат боен опит, представляват сериозен риск за сигурността на региона като цяло, включително за България, докато преминават през територията ѝ. Третият риск се отнася до възможността за инфилтриране на радикализирани лица и терористи в засилените потоци от нередовни мигранти. Четвъртият риск е свързан с влиянието, което висши религиозни училища в чужбина могат да оказват върху завършващите ги български граждани. Рисковите влияния могат да бъдат свързани с възможността от разпространение на радикални идеи въз основа на интерпретации на исляма, нетипични за ханифитско-сунитската традиция в България.

Идентифицираните от експертите вътрешни рискове за сигурността са свързани със социалната маргинализация, бедност и изолация на някои общности, които ги правят уязвими за радикални (религиозни) идеологии; достъпността през интернет до радикална пропаганда; и възможността за провокации и разпространение на ислямофобски и ксенофобски нагласи⁴².

⁴¹ Evstatiev, S. (2006) "Public Islam on the Balkans in a Wider European Context", публикацията е достъпна на адрес: http://pdc.ceu.hu/archive/00003105/01/simeon_evstatiev_final.pdf; Ghodsee K., (2010) *Muslim Lives in Eastern Europe. Gender, Ethnicity, & The Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria*, Princeton University Press; Троева, Е. (2012), „Традиционен“ и „нов“ ислям в България, *Български Фолклор*, 3-4/ 2012 г., с. 5-23; Иванова, Е. (2014) *Ислямизирани Балкани: Динамика на разказите*, НБУ, София.

⁴² *Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015-2020 г.), приета с Решение № 1039 на Министерския съвет от 30.12.2015 г.*, с. 4-5. Достъпен на: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&id=979> (последно посетен на 17.02.2016 г.); Николов, Й., Росен Б., „Има ли пряка опасност за България?“, в. „Капитал“, 9.01.2015 г.

Няколко основни компонента характеризират публичния и политически контекст, в който се разглежда и дискутира въпросът за рисковете от ислямистка радикализация в България. На първо място, България е държавата-членка на ЕС с най-голяма автохтонна мюсюлманска общност, формирана през вековете след османското нашествие в края на 14-ти век. Мюсюлманските общности са част от модерната българска национална държава още от конституирането ѝ през 1878 г. Българското общество съответно е приемник на вековен опит във взаимодействията между християнското и мюсюлманското население. Второ, враждебността спрямо исляма е важен елемент на българския национален дискурс, развил се в исторически план като опозиция на (ислямската) Османска империя. Трети важен елемент се отнася до липсата на познания, а защо не и невежеството по отношение на исляма като религия и социална практика сред политици и журналисти⁴³. Следва обаче да се добави, че в известна степен това се дължи и на малкия брой изследвания на историята на ислямското вероизповедание в България като теологична доктрина и практика⁴⁴.

Ако се съди по медийното им отразяване, дебатите в обществото относно ислямистката радикализация в България се фокусират върху международните събития и процесите на активиране на религиозността сред някои сегменти на българските мюсюлмански и ромските мюсюлмански общности. В първия случай ислямистката радикализация се дискутира във връзка с международните конфликти в Близкия изток, с политически мотивираните терористични актове, аргументирани с радикални и тесни тълкувания на исляма (от 11 септември 2001 г. до появата на Ислямска държава като най-актуален и краен пример), както и във връзка със събития като дебата около забраната за носене на забрадки във Франция или предизвиканите възмущение сред много мюсюлмани карикатури на пророка Мохамед в Дания, които станаха предмет на остър дебат в редица държави. Понастоящем общественият дебат е съсредоточен най-вече върху заплахите, породени от преминаващите през страната транснационални бойци, както и предполагаемите заплахи от проникване на радикални елементи сред растящия бежански поток, навлизащ в страната.

Процесите на активиране на религиозността сред изолирани сегменти на някои мюсюлмански общности в страната се обсъждат във връзка с приемането на привнесени ортодоксални интерпретации на исляма⁴⁵, свързани с връщане към корените на вярата, както е била изповядвана по времето на Мохамед (ислям, пречистен от всички последващи развития), които не са типични за ислямската традиция в България, наследена от времето на Османската империя (ханифитско-сунитската традиция). Въпросът, който доминира този дебат, е дали процесът на активизиране на религиозността представлява или не представлява вътрешна заплаха от ислямистка радика-

⁴³ Evstatiev (2006), с. 40.

⁴⁴ Интересът на изследователите в България е насочен към етнокултурния профил на мюсюлманските малцинства и историята на отношенията между тях и мнозинството в контекста на модерната българска национална държава, и в много по-малка степен към теологичните аспекти на ислямската доктрина и практика на мюсюлманските общности в България.

⁴⁵ Терминът ортодоксален ислям/ортодоксална интерпретация на исляма се използва в настоящата глава като синоним на салафизъм/салафитска интерпретация на исляма.

лизация⁴⁶. Сред основните теми на обществената дискусия са дейността и влиянието на чуждестранните емисари на салафитския ислям, функционирането на някои полуразрешени ислямски учебни заведения и процесите на възприемане на ортодоксални интерпретации на исляма от някои сегменти на мюсюлманските общности в страната.

Общественният дебат относно заплахата от вътрешна ислямистка радикализация в България има две аналитични измерения, които често се смесват. Първото включва въпроса защо и как процеси на активиране на религиозността, основани на ортодоксални интерпретации на исляма, проникват сред някои мюсюлмански общности в страната. Второто измерение се отнася до въпроса дали и до каква степен тези процеси могат да се разглеждат като признак на ислямистка радикализация. Сливането на двете измерения в общественения дебат по темата показва, че процесите на активиране на религиозността, основани на ортодоксални интерпретации на исляма, се разбират като идентични с ислямистка радикализация. Специалистите по ислям предупреждават обаче, че това не е вярно⁴⁷. Затова подходът на тази глава е да се проследят процесите на активизиране на религиозността след 1989 г. на базата на ортодоксални интерпретации на исляма и да се разграничат от онези, които съдържат аспекти, носещи потенциални рискове от радикализация.

Следва да се подчертае, че докато външните заплахи от ислямистка радикализация в България са преобладаващи сред идентифицираните от разследвателните служби, настоящият доклад се фокусира върху рисковете от вътрешна ислямистка радикализация. Две са причините за този избор. От една страна, данните за външните заплахи и проявленията им в страната, както и за действията на държавата за осуетяването им, са класифицирани, а достъпът до тях е ограничен. От друга страна, дискусията за рисковете от вътрешна ислямистка радикализация е от голям обществен интерес. Въпросът е особено чувствителен в контекста на управлението на междуетническите и междурелигиозни отношения в страната предвид факта, че старите мюсюлмански общности представляват 10-12 процента от населението, а крайнодесните формирования и партии използват силна антимаджинска и антимиюсюлманска реторика.

⁴⁶ Този въпрос е предмет на дискусии в множество медийни публикации. Експерти като А. Желязкова, С. Евстатиев или В. Чуков очертават разделителна линия между възприемане на салафитски интерпретации на исляма и ислямистка радикализация. (Сред примерите са: Манчева, М. „Владимир Чуков: В Рибново конфликтът е предизвикан от безработицата, в. Новинар (<http://novinar.bg>), 25.03.2009; Чуков, В. (2013) У нас ислямът не е радикален, *Komentator.bg*, 3.01.2013; Евстатиев, С. (2014), България може да се противопостави на ИДИЛ само с подкрепа на българските мюсюлмани, в. Капитал, 5.11.2014 г.; Желязкова, А. (2012), Връща ли се българското „Време разделно“?, 23.09.2012, публикацията е достъпна на адрес: <http://www.librev.com/index.php/discussion-politics-publisher/1777-2012-09-23-10-40-53>).

⁴⁷ Евстатиев (2014).

2. ИСЛЯМЪТ И МЮСЮЛМАНИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Ислямът в България: демографски и социален статус на мюсюлманските общности

Делът на изповядващите исляма в България е 10 % от заявिलите вероизповеданието си по време на последното преброяване от 2011 г. (вж. Таблица 3)⁴⁸. Ислямът се изповядва от етническите турци, българоезичните мюсюлмани⁴⁹ и някои роми. Етническите турци са най-голямата мюсюлманска общност и най-голямото етническо малцинство в страната, чийто дял е 8,8 % от населението на България (588 318 души според Преброяване 2011). Делът на ромите е 4,9 % от населението на страната (325 343 души). Принадлежат към различни вероизповедания, в т.ч. източноправославно християнство, евангелизъм и ислям (според експертни оценки около 30 % от ромите изповядват ислям⁵⁰). Повечето мюсюлмани в България са сунити ханифити (95 % или 546 004 души), следвани от малка шиитска общност (27 407 души). И сунитите, и малцинството шиити изповядват традиционен ислям, развил се под влиянието на Османската империя и вековното взаимодействие с преобладаващото християнско население. Тази ислямска традиция е различна от интерпретациите, посланията и практиките на исляма в арабския свят, поради което е наречена с термина „балкански ислям“ от Александър Попович (Alexandre Popovic), един от водещите учени в тази област⁵¹.

България е приемник на малка имигрантска общност, в която мюсюлманите са малцинство. Общият брой на законно пребиваващите в страната имигранти през 2013 г. е бил 43 215 души. Делът на мюсюлманите от водещите десет страни на произход е бил 23 % (общо 9 973 души от Турция, Сирия и Ирак). Малкото проведени научни изследвания показват, че религиозното общуване и взаимодействие между местните мюсюлмански малцинства и имигрантите-мюсюлмани е слабо⁵².

⁴⁸ Делът на мюсюлманското население в страната е намалял спрямо предходните преброявания на населението – 12,2 % в преброяването през 2001 спрямо 13,1 % в преброяването към 4 декември 1992 г. Наблюдаваното след 1992 г. постепенно намаляване се дължи на нарастващия дял на хората, които не се самоопределят по вероизповедание в преброяванията (0,1 % през 1992; 3,9 % през 2001; 7,1 % през 2011 г.) (НСИ, 2012) *Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г.* Том 1 Население. Книга 2 – Демографски и социални характеристики, с. 132. За подробна справка относно данните за българоезичните мюсюлмани в демографската статистика вж. Иванов, М. (2012), *Помациите според българската етнодемографска статистика*, сп. Население, 1-2.

⁴⁹ Българоезичните мюсюлмани са общност, формирана през периода на Османското владичество, когато при различни обстоятелства са се отказали от християнството, за да приемат исляма. Днес членовете на тази общност се самоопределят по три различни начина. Някои считат и определят себе си за българи, други се определят като турци, а трета група се самоопределят като помаци. Всички те са етнически българи, като майчиният им език е български. С оглед съобразяване с различните начини, по които се самоопределят членовете на тази общност, приетият в доклада термин за тях е българоезични мюсюлмани.

⁵⁰ Институт „Отворено общество“ (2008), *Ромите в България*. Информационен справочник, Институт „Отворено общество“ – София, с. 12.

⁵¹ Popovic, Alexandre (1986), *L'Islam balkanique: les musulmans du sudest europeen dans la période postottomane*, Wiesbaden: O.Harrassowitz.

⁵² Troeva, E. and Mila Mancheva (2010) “Gender, Migration and Religion. Immigrant Muslim Women in Bulgaria”, (www.gemic.eu).

Таблица 3. Население на България по вероизповедание през 2011 година

Вероизповедание	Брой	Дял (%)
Общо население на страната	7 364 570	
Брой лица, предоставили данни за своето вероизповедание	5 758 301	100%
Източноправославно	4 374 135	76%
Мюсюлманско (общо)	577 139	10%
Католическо	48 954	0,9%
Протестантско	64 476	1,1%
Израилтянско/юдаизъм	706	0,0%
Арменско апостолическо православно	1715	0,0%
Не се самоопределят	409 898	7,1%
Нямат вероизповедание	272 264	4,7%

Източник: Национален статистически институт, резултати от Преброяване 2011.

Социално-икономическият статус на мюсюлманските малцинства в България (турци, българоезични мюсюлмани и роми) е по-нисък от този на етническите българи. В посткомунистическия период и в контекста на обхваналата цялата страна икономическа криза, мюсюлманските общности се оказват най-силно засегнати. Безработицата сред тях е трайно по-висока, а достъпът им до публични услуги като здравеопазване и образование – по-ограничен. Статистическите данни от 2011 г. сочат, че равнището на заетост и образователното равнище и сред ромската, и сред турската етническа общност са по-ниски отколкото при представителите на мнозинствената българска етническа общност. Етническите разлики в заетостта и безработицата са драстични, като трудово заети са 19,4 % от ромите, 33,7 % от турците и 46,9 % от българите, а 19,3 % от ромите, 11,7 % от турците и 6,6 % от българите са безработни⁵³. В сферата на образованието 23 % от българското етническо население, 5 % от турското етническо население и едва 0,3 % от ромското население имат завършено висше образование. Аналогично, 47,5 % от българското етническо мнозинство, 26 % от турското етническо малцинство и 6,8 % от ромското малцинство имат средно образование. В същото време само с основно образование са 20 % от българските граждани с български етнически произход срещу 43 % от тези с турски етнически произход и 35,3 % от ромите⁵⁴. През 2011 година от населението на възраст 7 и повече години само 0,4 % от

⁵³ Национален статистически институт (2011) *Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г.* Том 1 Население, Книга 3. Икономически характеристики на населението, с. 56. <http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=175&sp2=218>

⁵⁴ Национален статистически институт (2011) *Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г.* Том 1 Население, Книга 2. Демографски и социални характеристики, 2-11, с. 194. <http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=175&sp2=218>

етническите българи никога не са посещавали училище в сравнение с 3,6 % от етническите турци и 9,4 % от ромите⁵⁵.

Организация на мюсюлманското изповедание в България

Отношенията на мюсюлманското изповедание с държавата са уредени от Закона за вероизповеданията, съгласно който всички регистрирани вероизповедания (включително ислямското и източноправославното), както и религиозните институции, са отделени от държавата (член 4, ал. 2) и имат право на държавна субсидия (член 28). За да бъде признато като юридическо лице, мюсюлманското изповедание трябва да има регистрация в Софийския градски съд (член 15). Определеният от закона държавен орган, който да координира и осъществява надзор върху отношенията на изпълнителната власт с вероизповеданията в страната е Дирекция “Вероизповедания” към Министерския съвет (член 35).

Структурата на мюсюлманското изповедание в България е уредена с Устава⁵⁶ и съпътстващите го правилници за дейността на главните му органи – Главното мюфтийство и Висшия мюсюлмански съвет⁵⁷. Духовен водач на мюсюлманите е Главният мюфтия, който оглавява институцията Главно мюфтийство. Главното мюфтийство представлява всички мюсюлмани в България независимо от етническия им произход и към кой клон на исляма принадлежат. Следователно Главното мюфтийство отговаря не само за сунитите от ханифитската школа (мнозинството), а и за шиитите (наричани също алевити, алиани и бекташи), които имат свои представители във Висшия мюсюлмански съвет (ВМС). ВМС е централен административен ръководен орган на мюсюлманското изповедание с правомощия да свиква редовни или извънредни Национални мюсюлмански конференции за избор на нов Главен мюфтия, негови заместници и председател на ВМС⁵⁸. Върховен ръководен орган на мюсюлманското изповедание е Националната мюсюлманска конференция, която се свиква най-малко на всеки 5 години от ВМС (Устав на мюсюлманското изповедание, 2011 г., член 22, ал. 1). Сред основните ѝ правомощия и компетентности са приемане, изменение и допълнение на устава, избиране и освобождаване на Главния мюфтия и председателя и членовете на ВМС⁵⁹. През 2015 г. в състава на Главно мюфтийство влизат 21 Районни мюфтийства в градове с по-големи мюсюлмански общности⁶⁰. През 2010 г. броят на има-

⁵⁵ Национален статистически институт (2011) *Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г.* Том 1 Население, Книга 2. Демографски и социални характеристики, 2-11, с. 194. <http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=175&sp2=218>

⁵⁶ Устав на мюсюлманското изповедание, 2011, достъпен на адрес: <http://www.grandmufti.bg/bg/za-nas/normativni-dokumenti/881-ustavi.html>

⁵⁷ Правилник за организация на дейността на Главното мюфтийство и структурите на мюсюлманското изповедание, 2011; Правилник за организацията и дейността на Висшия мюсюлмански съвет на мюсюлманското изповедание в Република България, 2011; Правилник за дейността на свещенослужителите (ваиз, имам-хатиб, мюеззин), 2011. Достъпни на адрес: <http://www.grandmufti.bg/bg/za-nas/normativni-dokumenti/880-pravilnitzi.html>

⁵⁸ Zhelyazkova, A. (2014) “Bulgaria”, in Joselyne Cesari (ed.) *Oxford Handbook of European Islam*, Oxford University Press, p. 591.

⁵⁹ Устав на мюсюлманското изповедание, 2011, член 26/1.

⁶⁰ <http://www.grandmufti.bg/bg/glavno-menyu-rm.html>

мите е бил приблизително 1 000. През същата година броят на джамиите и месджидите е бил съответно 1 156 и 302, а броят на регистрираните джамийски настоятелства през 2 011 г. е бил 1 225⁶¹.

Що се отнася до финансирането, размерът на държавната субсидия за мюсюлманското изповедание, е нараснал постепенно от 180 000 лв. през 2011 г. на 360 000 лв. през 2014 г.⁶². Държавното финансиране обаче остава твърде недостатъчно за задоволяване на религиозните потребности на мюсюлманската общност. Това е една от причините Главното мюфтийство да търси чуждестранно финансиране, осигурено с двустранни междудържавни споразумения (от Турция и Иран), или с дарения от други мюсюлмански държави.

В посткомунистическия период водачите на мюсюлманското изповедание се оказват дълбоко разединени от противоборства за контрол над Главното мюфтийство. Разколът и противоборствата са често манипулирани от политическите партии, като активна роля играе Движението за права и свободи (ДПС). Контролът над Главното мюфтийство и управляваните от институцията ресурси се превръщат в политически капитал, като осигуряват възможности за консолидиране на гласа на мюсюлманския/турския електорат. В резултат от това от началото на 1990-те години съществуват два Висши мюсюлмански съвета, всеки от които се подкрепя от различна политическа партия и се избират двама Главни мюфтии. Конфликтите между двете фракции на мюсюлманското изповедание продължават през целия период на преход до 2011 г. и допринасят за отслабване на авторитета на институцията като духовен водач на мюсюлманите в България⁶³.

Образование

Висшият ислямски институт е създаден през 1998 г. като висше училище, подготвящо свещенослужители (имами, ваизи и мюфтии) и ислямски теолози. Той обаче няма официална акредитация от Националната агенция за оценяване и акредитация при Министерския съвет. Издаваните от Института дипломи съответно не се признават в България и студентите не могат да продължат образованието си по магистърски програми в български или европейски университети. Институтът не разполага с подходящи помещения и материална база и разчита до голяма степен на финансова подкрепа и дарения от Турция и други мюсюлмански страни⁶⁴. Според Евстатиев⁶⁵ Институтът предлага „ниско равнище на образование и страда от липса на квалифициран преподавателски състав“, поради което няма възможност да подготвя добре образовани висшисти.

Три мюсюлмански средни общообразователни училища – в Шумен, Момчилград и Русе, са акредитирани от Министерството на образованието

⁶¹ Zhelyazkova (2014), с. 591-592.

⁶² U.S. Department of State, International Religious Freedom Reports, Bulgaria for 2011, 2012, 2013, and 2014.

⁶³ За подробен разказ и анализ на противоборствата и разкола в ръководството на мюсюлманското изповедание в посткомунистическия период, вж. Ghodsee (2010), с. 116-129.

⁶⁴ Zhelyazkova (2014), с. 593.

⁶⁵ Evstatiev (2006), с. 57-8.

и науката и издават официално признати дипломи за средно образование. Финансират се предимно с дарения от Турция и Главното мюфтийство. Освен предвидените в националния учебен план задължителни учебни предмети в тях се преподават ислям, арабски, турски и английски език.

Някои мюсюлмански настоятелства (мюсюлмански или джамийски настоятелства) провеждат целогодишни курсове, а Главното мюфтийство организира двумесечни летни курсове за изучаване на Корана (коран курсове), както и изпити за деца за установяване на достигнатото ниво в наизустяването на Корана⁶⁶. Тези курсове (имамски курсове според Ghodsee⁶⁷ или религиозни училища от типа коран курсове и коран курсове според Евстатиев⁶⁸) нямат официална акредитация и често се финансират от различни религиозни фондации или чужди граждани. Макар че учебните програми за тези курсове по принцип се одобряват от Главното мюфтийство, не е ясно до каква степен то осъществява контрол над учебното съдържание в някои от тях⁶⁹. Според Симеон Евстатиев⁷⁰, подобно на Висшия ислямски институт обучението в курсовете за изучаване на Корана е на много ниско равнище. Техните възпитаници могат да станат единствено имами или ходжи. Липсата на прозрачност относно източниците на финансиране за коран курсовете, както и за осъществявания от Главното мюфтийство контрол над учебното им съдържание често се проблематизират в медиите⁷¹.

Друга форма на образование се налага в известна степен от липсата на акредитация на Висшия ислямски институт и от факта, че съществуващите духовни училища в България са пригодени основно за нуждите на етническите турци и не съответстват адекватно на потребностите на българоезичните мюсюлмани. Тази опция предполага религиозно образование на млади мюсюлмани от България в ислямски университети в Турция, Египет, Саудитска Арабия, Сирия и Йордания (с подкрепата на Главното мюфтийство и официално финансиране от Турция или неформално финансиране от различни чуждестранни фондации). Някои от възпитаниците на чуждестранни духовни университети са проводници на религиозно обновление сред някои общности от българоезични мюсюлмани, свързано с навлизане на салафитски тенденции в интерпретацията на исляма, нетипични за ханифитско-сунитската традиция в България⁷².

⁶⁶ Zhelyazkova, A. (2014) "Bulgaria", in Joselyne Cesari (ed.) *Oxford Handbook of European Islam*, Oxford University Press, с. 592.

⁶⁷ Ghodsee (2010), с. 114.

⁶⁸ Evstatiev (2006), с. 58-9.

⁶⁹ Ghodsee (2010), с. 114.

⁷⁰ Evstatiev (2006), с. 59. Подобно мнение за ниското равнище на религиозното ислямско образование в България бе изразено и от Михаил Иванов, експерт по етническите въпроси (експертно интервю, 18 юни 2015 г.).

⁷¹ Вж. напр. Йорданова, Я. (2004), Ислямските училища не са това, което са, в. Капитал, 21.08.2004; Tavanier, Y. (2005) "Bulgaria: Mysterious Mosques and Schools", 27.01.2005, Transitions Online.

⁷² Zhelyazkova (2014), с. 593-594; Ghodsee (2010), с. 114; Evstatiev (2006), с. 60-61.

Пътища на проникване на салафитски интерпретации на исляма в България⁷³

След 1989 г. и след 45 години комунистически режим и затворени граници, мюсюлманите в България получават достъп до външния свят, а с това и до уммата (световната общност на вярващите). Отварянето на границите и свободата на пътуване съвпада с премахване на ограниченията за изповядване на религиозната вяра, които доминират атеистичното комунистическо общество преди 1989 г. В резултат мюсюлманите в България влизат в контакт с интерпретации на исляма, различни от обичайната за Балканите ханифитско-сунитска традиция. Основните канали, чрез които тези нови (за региона) интерпретации на исляма достигат мюсюлманите в България, включват: 1) чуждестранни мисионери; 2) хуманитарни помощи от чуждестранни благотворителни организации от Йордания, Египет, Саудитска Арабия или Кувейт; 3) миграция на млади мюсюлмани с цел религиозно образование в престижните ислямски духовни университети на Египет, Йордания, Саудитска Арабия и 4) миграция в страни от Западна Европа и общуване с местните (имигрантски) мюсюлмански общности.

Повод за предоставянето на хуманитарни помощи от мюсюлмански страни, както и за дейността на емисари и фондации на Балканите, дава войната в Босна, като България става тяхна цел ведно с Босна, Албания и Македония. В страните, ввлечени в последвалите разпада на бивша Югославия конфликти, ислямската помощ се изразява в доставки на продоволствия и оръжия за босненската армия, но е тясно свързана и с прозелитизъм на „истинския“ ислям и практиките на ортодоксалното ислямско изповядване. В България помощи се предоставят от началото на 1990-те години от Турция и Иран по силата на двустранни междудържавни договори и от Йордания, Саудитска Арабия и Кувейт през неофициални канали (НПО или частни лица)⁷⁴. Средствата от мюсюлманския свят се насочват за изграждане на нови джамии, откриване на безплатни училища за изучаване на Корана, ислямски центрове, безплатни пансиони за мюсюлмански деца, както и за превод, издаване и разпространение на ислямска литература. Отпускат се

⁷³ Салафизмът възниква като интелектуално движение в ислямската академия „Ал-Азхар“ в Кайро в края на 19-ти век с намерението да пречисти исляма от „греховните нововъдения“ и заблуди (бида), добавили се към исляма през вековете като тълкувания и обичаи (наричани „традиционен ислям“). Движението предполага завръщане към исляма, практикуван от Пророка Мохамед и ранната ислямска общност. С наименованието „салафити“ се определят съответно онези, които следват примера на сподвижниците и последователите на Пророка Мохамед. Салафитите проповядват изначалното разбиране на чистия ислям, стриктно следващ Корана и сунната, което е пътят да се елиминира човешката субективност и така да се познае единствената истина на повелята на Всевишния (Wiktorowicz, Q. (2005) *A Genealogy of Radical Islam, Studies in Conflict & Terrorism*, 28:75-97, с. 75). В салафитското движение са се обособили три направления: (i) пуристи, които си служат с ненасилствени методи на разпространение, пречистване и просвета, (ii) политическо направление, чиито последователи се застъпват за прилагане на салафитското верую в политиката и (iii) джихадистко направление, чиито последователи застъпват войнствени позиции, като настояват, че съвременният контекст налага употребата на насилие и революция.

⁷⁴ Ghodsee (2010), с. 134-139; Kerem O. (2010) *New Islamic Actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey's Return to the Muslim Balkans*, European Studies Centre – University of Oxford, с. 19, материалите са достъпни на адрес: https://wikileaks.org/gifiles/attach/126/126845_Oktem-Balkan-Muslims.pdf (последно посетен на 15 юли 2015 г.).

също средства на ревностно вярващи семейства за поклонение в Мека и на младежи за пътуване в чужбина⁷⁵. Тези дейности опосредстват досега на някои членове на мюсюлманската общност в България със световната ислямска умма и с нетипични за региона интерпретации на исляма. Принос за този процес имат и чуждестранните емисари и гостуващите проповедници в джамиите в районите с мюсюлманско население. Те обаче остават неприети от турската общност, а след по-радушния първоначален прием в някои общности на българоезичните мюсюлмани, те също се разграничават от емисарите⁷⁶. Растящите подозрения относно чуждестранната помощ от ислямски източници⁷⁷ довеждат до мерки за наблюдение и отказ за регистрация на някои от тези организации от българските власти⁷⁸. Навлизането на салафитски интерпретации на исляма обаче е опосредствано от завръщането в България на млади мюсюлмани, завършили ислямски университети в Йордания, Египет, Саудитска Арабия. Повечето от тях след завръщането си стават имами или учители в мрежата от училища за изучаване на Корана. През 2014 г. броят на завършилите чужди ислямски университети е бил 30 от Йордания, 30 от Саудитска Арабия и 30 от Египет и други страни от арабския свят⁷⁹. След завръщането си някои от тези чужди възпитаници започват да въвеждат нови, свързани с ортодоксалния ислям практики, целящи пречистване на местния традиционен ислям от така наречените неканонични практики. Този процес не протича еднакво в районите с българоезични мюсюлмани, като някои общности отхвърлят новите проповеди и тълкувания⁸⁰, части от други общности ги приемат, а трети стават арена на междупоколенчески конфликти между стари и млади духовни водачи. Последниците от междупоколенческите напрежения в селата от третия вид водят до изграждането на две джамии с двама различни имами⁸¹.

История на ислямистка радикализация, свързана с насилие

Засега няма известни случаи на участие на български граждани в насилствени действия, свързани с ислямистка радикализация или в ислямистки терористични нападения в страната и по света. Само в един случай има задържан от българските власти български гражданин по подозрение в непреки връзки с извършителите на терористичното нападение в Мадрид на

⁷⁵ Ghodsee K. (2010), с. 133. За предоставянето на финансова помощ на младежи мюсюлмани за пътуване с цел религиозно образование съобщава и Антонина Желязкова в експертно интервю от 5 юни 2015 г.

⁷⁶ Експертно интервю с Антонина Желязкова, 5 юни 2015 г.

⁷⁷ Николов, Й. (2004), Първи идват емисарите, в. Капитал, 14.08.2004 г.; Йорданова (2004); Tavanier (2005).

⁷⁸ Вж. напр. Николов, Й. България е в глобалния план на радикалните ислямисти, в. Капитал, 22.09.2001 г.

⁷⁹ Ахмед Ахмедов, главен секретар на Главното мюфтийство, съобщава следните данни в интервю за седмичника „Капитал“ (Зорница, С., Какво патриотично има в това да изправяш хората едни срещу други?, в. Капитал, 28.03.2014 г.). Според Ахмедов броят на завършилите чуждестранни ислямски университети през 2014 г. възлиза на 300 души, от които около 70 % са завършили в Турция, 10 % – в Йордания, 10 % – в Саудитска Арабия, а останалите – в Египет и в други страни от арабския свят.

⁸⁰ Експертно интервю с Антонина Желязкова, 5 юни 2015 г.

⁸¹ Троева (2012), с. 5-23.

11 март 2004 г.⁸². От друга страна, поредица трагични събития показват, че България и българските граждани са уязвими за действията на международни ислямистки формирания. На 27 декември 2003 г. срещу българския военен контингент във военната база в град Карбала в Ирак (част от състава на Многонационалните сили за поддържане на сигурността в страната) е извършен самоубийствен атентат с пълен с експлозивни камион-бомба. Нападението отнема живота на петима български военносслужещи, а други 27 са ранени⁸³. През юни 2004 г. двама български шофьори са похитени, а впоследствие екзекутирани от ислямистката групировка „Единобожие и Джихад“ (al-Tawhid wal-Jihad) на свързания с „Ал Кайда“ терорист Абу Мусаб ал-Заркауи⁸⁴. И на последно място, през 2012 г. България за пръв път става мишена на терористично нападение, планирано извън страната и извършено срещу израелски граждани, пристигащи в страната във ваканция. В нападението загиват петима израелски и един български граждани, както и самият извършител, а други 35 души са ранени⁸⁵. На 5 февруари 2013 г. българското правителство официално посочва Хизбула като извършител на терористичния акт,⁸⁶ а впоследствие военното крило на организацията е включено в списъка с терористични организации на ЕС⁸⁷.

3. ОРГАНИЗАЦИОННИ ФОРМИ И ДЕЙСТВАЩИ ЛИЦА

Дискусията относно присъствието и естеството на организационните структури, свързани с ислямистка радикализация в България, трябва да се води със съзнанието, че в страната няма извършени такива актове, не са провеждани изследвания, а дейността на разузнавателните и правоохранителните агенции е свързана по-скоро с превенция, отколкото с реакция. В условията на внимателно наблюдение на групите, възприемащи салафитски интерпретации на исляма, и налагане на мерки за спиране на каналите за проникване на такива влияния в страната, разузнавателните служби констатират, че в България няма клетки на радикални ислямисти⁸⁸ (повече за това в секция „Мерки на институциите и правоприлагащите органи“).

⁸² Българският гражданин Тони Радев е задържан по подозрение за връзки с извършителите на терористичното нападение в Мадрид от 2004 г., но е освободен след по-малко от месец поради липса на доказателства за участието му в подготовката на терористичния акт (*Bginfo.es*, Справка за атентатите в Мадрид (2004) и Лондон (2005 г.), 29.03.2010 г.; Николов, Й., Хасковската връзка в атентатите в Мадрид остава недоказана, в. Капитал, 02.04.2005 г.; */Mediapool.bg*, Испания иска да разпитва отново българина Тони Радев заради атентатите в Мадрид, 14.03.2005 г.

⁸³ Министерство на отбраната, http://www.md.government.bg/bg/tema_MissionsOperations_Over.html#02

⁸⁴ Вестник *Капитал*, Двама българи заложници на терористи, 10.07.2004 г.; *Vesti.bg*, Лазов екзекутиран, нов ултиматум, 14.07.2004 г.

⁸⁵ *Dariknews.bg*, Бургаският атентат, http://dariknews.bg/view_topic.php?topic_id=356

⁸⁶ Лалов, Н., България официално обвини Хизбула за атентата в Бургас, *Mediapool.bg*, 5.02.2013 г.

⁸⁷ Янков, К., ЕС постави военното крило на „Хизбула“ в списъка с терористични организации, в. Дневник, 22.07.2013 г.

⁸⁸ Вестник *Капитал*, Това не е клетка на „Ислямска държава“, но можеше да бъде, 26.11.2014 г.; Филева, Л., ДАНС и Прокуратурата с акция за „генерална превенция“ срещу Ислямска държава, в. Дневник, 26.11.2014 г.

Следователно онова, което може да се обсъди, са структурите, във връзка с които някои роми демонстрират симпатия към Ислямска държава въз основа на възприети салафитски интерпретации на исляма. Представен е и кратък обзор на структурите, през които се осъществява прозелитизъм на салафитски интерпретации на исляма сред българоезични мюсюлмани.

Според експерти от правоприлагащите и разузнавателни органи е необходимо да се наблюдават отблизо определени групи сред ромските общности в градовете Пазарджик, Пловдив, Нова Загора и Асеновград, където някои мюсюлмани, между тях и конвертити, изповядват опростени интерпретации на салафизма, а в някои случаи проявяват симпатия към Ислямска държава. Основната група последователи на салафизма се състои от 50-60 души, организирани в Пазарджик и мотивирани от своя водач Ахмед Муса, като подобни групи възникват в ромските махали на останалите посочени градове⁸⁹. В групата обаче няма ясна йерархия, а Ахмед Муса е неформалният ѝ лидер. Благоприятна среда за рекрутиране на нови привърженици обикновено са наркозависими младежи, на които се обещава подкрепа и помощ за намиране на съпруги и работа⁹⁰. Според експерти от службите за сигурност, рекрутирането на привърженици на салафитския ислям сред ромите е свързано и с финансови стимули, например за носене на никаб. Финансовият стимул се счита за първоначален мотивиращ фактор, следван от постепенно развитие на по-автентична религиозност и чувство за благочестие⁹¹.

Важно е да се отбележи, че лидерите на тези групи имат статут на неформални ислямски проповедници. Те обаче нямат задължителното духовно образование и не са част от структурата на мюсюлманското изповедание в страната, организирано и ръководено от Главното мюфтийство. Освен това изградената неотдавна джамия „Ебу Бекир“ в пазарджишкия квартал „Изток“ е построена на територията на частен имот и не е под юрисдикцията и контрола на Главното мюфтийство. Неформалният лидер на пазарджишката група Ахмед Муса е съден три пъти (през 2004, 2012 и 2015 – 2016 г.) за разпространяване на антидемократични идеи, проповядване на омраза на религиозна основа и пропагандиране на война.

Информацията за пътя на Муса към исляма и постепенното му обвързване с по-радикални интерпретации на салафитския ислям е оскъдна. Според някои източници, Муса приел исляма и прегърнал салафитските му интерпретации в Германия или Австрия⁹². Според други източници, той приел исляма във Виена през 90-те години на 20-ти век, а бил повлиян от салафитски интерпре-

⁸⁹ Броят на лицата обаче, уличени в оказване на логистична подкрепа на преминаващи чуждестранни бойци, е доста нисък (между пет и десет души). Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 18 юни 2015 г.

⁹⁰ Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 15 юни 2015 г.

⁹¹ Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 18 юни 2015 г.

⁹² Според експерти по сигурността това е станало в Германия (интервюта с представители на правоприлагащите и разузнавателните органи, 15 и 18 юни 2015 г.), докато в медийни публикации се твърди, че се е случило в Австрия (Илков, Л., Имамът Ахмед Муса прегърнал исляма в Австрия, в. „24 часа“, 1.12.2012 г.).

тации на исляма, докато посещавал закрития от властите през 2007 г. коран курс за имами в Сърница⁹³. Въпреки че в някои журналистически материали се съобщава за арест на Муса в Кьолн по подозрение във връзки с местни радикални ислямистки кръгове, подробности за този арест не са известни⁹⁴.

Организационните структури, свързани с прозелитизъм на салафитски интерпретации на исляма в България, са свързани с чуждестранните емисари, действали в страната през 1990-те; различни ислямски фондации и сдружения, някои от които функционират с чуждестранни благотворителни дарения от Йордания, Саудитска Арабия и Кувейт⁹⁵; и структурите на мюсюлманското изповедание на Главното мюфтийство, в рамките на които някои имами, получили духовното си образование в ислямски университети в чужбина, стават проводници на нови салафитски интерпретации на исляма. Според публикации в медиите, учебното съдържание на някои коран курсове в страната включва преподаване на салафитски интерпретации на исляма. Журналистическо разследване от август 2004 г. сигнализира, че в коран курса в град Сърница се преподава различен от ханифитско-сунитската традиция ортодоксален ислям. Разследването разкрива липсата на прозрачност относно източниците на финансиране за коран курсовете, както и относно упражнявания от Главното мюфтийство контрол над учебното им съдържание⁹⁶.

Макар прозелитизма и приемането на салафитските интерпретации на исляма да са скорошна тенденция, която заслужава внимание, тя трябва ясно да се разграничи от ислямистката радикализация и да се изследва като явление, в което се пресичат специфични социални, икономически и културни процеси на местно ниво, както и сложни динамики на формиране на идентичността.

4. ДЕЙСТВИЯ И ИДЕИ, СВЪРЗАНИ С ИСЛЯМИСТКА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Засега няма известни случаи на участие на български граждани в насилствени действия, свързани с ислямистка радикализация или в ислямистки терористични нападения в страната и по света. Само в един случай български гражданин е задържан от българските власти по подозрение в непреки връзки с извършителите на терористичното нападение в Мадрид на 11 март 2004 г., но е освободен след по-малко от месец поради липса на доказателства за

⁹³ Обвинителен акт, Досъдебно производство № 87/2014, Преписка вх. № 2291/14.

⁹⁴ Филева, Л., Проф. Евгения Иванова: „Не допускам, че „Ислямска държава“ може сериозно да спечели когото и да било в България”, в. Дневник, 30.11.2014 г. За ареста му в Кьолн бе споменато и в експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи от 18 юни 2015 г.

⁹⁵ Списък на някои ислямски фондации и сдружения в България може да се види в Ghodsee (2010), с. 206 и Троева (2012), с. 11-12. Проучване на ислямските фондации и организации в страната обаче не е правено и съответно не съществува информация дали и доколко онези от тях, свързани с прозелитизъм на салафитски интерпретации на исляма, могат да популяризират радикални ислямистки идеи.

⁹⁶ Йорданова (2004); Tavanier (2005).

участието му⁹⁷. За разлика от много европейски страни, България не е източник на транснационални бойци, а в страната няма клетки на радикални ислямисти⁹⁸. Понякога се съобщава за преминаващи през страната чужди граждани, заподозрени във връзки с международни терористични групировки. В тази връзка са няколко ареста и последвалите депортации, сред които на трима чужди граждани (на 16 декември 2014 г.), разследвани за терористична дейност от испанските служби за сигурност и от Интерпол⁹⁹, или на френски гражданин въз основа на Европейска заповед за арест и обвинение в терористична дейност и връзки с извършителите на терористичното нападение над редакцията на вестник „Шарли Ебдо“ (Charlie Hebdo) в Париж на 7 януари 2015 г.¹⁰⁰ България заедно с други страни от ЕС се използва като транзитен маршрут от транснационални бойци по пътя им към Сирия или Ирак и обратно. Според оповестени от медиите данни на ДАНС през 2013 г. страната са прекосяли общо 82 транснационални бойци. През 2014 г. броят им е бил 154, а през първите шест месеца на 2015 г. – 96. Според същите медийни публикации, някои от тези лица са спрени на границата поради липса на редовни документи за задгранично пътуване или са задържани в изпълнение на Европейски заповеди за арест¹⁰¹.

Прояви на символична подкрепа за радикални ислямистки организации

След началото на 21-ви век отделни лица или групи роми мюсюлмани (хорахане рома), някои от които конвертити, проявяват в някои случаи симпатии към по-радикални интерпретации на салафитския ислям или дори към международни (радикални) ислямистки организации. За първия такъв акт се съобщава през 2003 г., когато зелено знаме с надпис на арабски „Държавата е халифат“ е окачено на две къщи в ромския квартал „Изток“ на гр. Пазарджик, където се събирали последователи на забранената ислямистка организация „Халифат“¹⁰². След 2013 г. в градовете Пазарджик, Пловдив и Асеновград се наблюдава тенденция на прояви на симпатия към бойци от организацията „Ал Кайда“ в Ирак, а по-късно към ИД. Така например през октомври 2014 г. в профила във Facebook на Ахмед Муса, главният ислямски проповедник в ромската махала на Пазарджик, е качено видео. На него се виждат сервитьори на ромска сватба, облечени в тениски с логото на „Ислямска държава“ и прегърнати за обща снимка и видео¹⁰³. Според

⁹⁷ За повече подробности моля вижте бележка под линия № 82.

⁹⁸ Потвърдено от тогавашния председател на ДАНС Владимир Писанчев на пресконференция на 26 ноември 2014 г.; в. *Капитал*, Това не е клетка на „Ислямска държава“, но можеше да бъде, 26.11.2014 г.; в. *Дневник*, ДАНС и прокуратурата с акция за генерална превенция срещу ИД, 26.11.2014 г.

⁹⁹ Вестник *Дневник*, България е задържала трима, издирвани за тероризъм, на път за Сирия, 17.12.2014 г.

¹⁰⁰ *Mediapool.bg*, Заподозреният в тероризъм Фриц-Жоли Жоашен бе екстрадиран във Франция, 29.01.2015 г.; *Btv Новините*, Стрелец от „Шарли ебдо“ – стар приятел на Фриц-Жоли Жоашен, 13.01.2015 г.

¹⁰¹ Стоилова, З., Как жълтите медии съчиниха история за терористи от „Ислямска държава“, в. *Капитал*, 10.08.2015 г.

¹⁰² Николов (2004).

¹⁰³ Вестник *Капитал*, Обичат Аллах и навсякъде го пишат, 3.10.2014 г.

публикации в медиите, сред събраните доказателства при последвалата операция на ДАНС (25 ноември 2014 г.) членовете на групата са притежавали „рекламни материали“ на ИД като шапки, тениски, знамена, стикери със символи на терористичната организация, както и видеоклипове, показващи проповеди, възхваляващи ИД и проповядващи налагане на шериатска държава¹⁰⁴. Скорошен случай от такова естество е публикуваната снимка в личния профил във Facebook на неформалния ислямски проповедник Ремзи Хасан от Харманли, сниман със знамето на ИД¹⁰⁵. Сред останалите регистрирани прояви са окачването на знамена (макар и с различни цветове) със символите на ИД в месджиди¹⁰⁶ в Пловдив и Асеновград, и в частната джамия „Абу Бекир“ в Пазарджик, пред които неформални проповедници изнасят проповеди (без да са квалифицирани и упълномощени от Главното мюфтийство). Освен това, наблюдението от службите за сигурност на социалната мрежа Facebook е установило потребителски профили, в които редовно се публикуват символи на ИД, снимки на водачи на терористични организации и видеоклипове, възхваляващи бойците-ислямисти¹⁰⁷. Най-сериозните регистрирани досега случаи са свързани с предоставяне на логистична подкрепа за преминаващи през страната транснационални бойци. Съобщава се по-конкретно, че чужденци, за които има данни, че се сражават на страната на ИД в Сирия, са отседнали в домовете на някои роми мюсюлмани от Пазарджик¹⁰⁸. Според някои представители на правоприлагащите органи, групата в Пазарджик е полагала усилия за провеждане на физическа подготовка за местни момчета, за да се приучват на дисциплина и да се отличават от останалите¹⁰⁹. Не се откриват обаче други източници, които да потвърдят или допълнят тази информация.

Изповядваните и споделяни в тази група идеи са посочени в обвинителния акт срещу 14-те обвиняеми роми мюсюлмани, изправени на съд на 2 юли 2015 г. по обвинения в проповядване на омраза на религиозна основа и пропагандиране на война¹¹⁰. Според обвинителния акт, сред основните идеи, изповядвани от обвиняемите, са: подкрепа на идеята на ИД за война с цел установяване на халифат; религиозен дълг на всеки мюсюлманин е да се при-

¹⁰⁴ Вестник *Дневник*, ДАНС и прокуратурата с акция за генерална превенция срещу ИД, 26.11.2014 г.

¹⁰⁵ *Btv Новините*, Имам от Харманли развя знамето на „Ислямска държава“, 12.02.2015 г.

¹⁰⁶ *Арабска дума за храм, място за богослужение, с която най-общо се означава всяка постройка, където се събират богомолци за молитва.*

¹⁰⁷ Обвинителен акт, Досъдебно производство № 87/2014, Преписка вх. № 2291/14. Обвинителният акт не е финализиран, тъй като е връщан на три пъти на прокуратурата от определения по делото съдия-докладчик заради допуснати процесуални нарушения (последно на 15.12.2015 г.).

¹⁰⁸ Експертни интервюта с представители на правоприлагащите и разузнавателните органи на 12, 15 и 18 юни 2015 г.; Стоилова, З., Как жълтите медии съчиниха история за терористи от „Ислямска държава“, в. *Капитал*, 10.08.2015 г. Предполага се, че кръгът на лицата, участвали в осигуряване на логистична подкрепа на пътуващи през България транснационални бойци, се ограничава до 10 души (Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 18 юни 2015 г.).

¹⁰⁹ Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 18 юни 2015 г.

¹¹⁰ Обвинителен акт, Досъдебно производство № 87/2014, Преписка вх. № 2291/14, Окръжна прокуратура – Пазарджик.

съедини към халифата, включително да се включи в неговата армия; ако се наложи, местните мюсюлмани трябва да са готови да идат да се сражават на страната на ИД; всеки, който не изповядва салафизма, е апостат (вероотстъпник); онези, които гласуват, са апостати; мюсюлмани, които се сприятеляват с християни, юдеи или атеисти, са апостати. Някои от тези идеи имат звучене, което може да се свърже с аспекти на джихадистката идеология. Предвид факта, че съдебният процес започна едва наскоро (25 февруари 2016), все още е рано тези идеи да се подложат на анализ, тъй като предстои всички представени доказателства да се докажат или отхвърлят в съда¹¹¹.

Прозелитизъм и проповядване на салафитски интерпретации на исляма

Процесът на приемане на салафитски интерпретации на исляма от някои сегменти на мюсюлманските общности в България е свързан с дейности като прозелитизъм на основните теологични догми на салафизма чрез разпространение на религиозни идеи по време на петъчни молитви в джамиите и чрез неформални беседи и лекции по време на срещи в кафенетата, в притежание и разпространение на съответна религиозна литература и брошури¹¹², както и в опити за промяна на каноничните за региона ислямски практики. Процесът се проявява и в промени в начина на обличане и външния вид на мъжете и жените, и в носенето на салафитски дрехи.

Действията на българоезичните мюсюлмани, които приемат ортодоксални интерпретации на исляма, включват промени в изпълнението на религиозни обреди и обичаи и в изискванията за облекло. Такива промени са например практиката мъжете да се молят в джамията без шапки; приемането на различни пози за молитва; посещение на храмове и джамии от жени в благословения месец Рамадан¹¹³; отмяна на някои обичаи, свързани с погребалната обредност, напр. събирането на пари, за да се изплатят дълговете на покойника; или отброяването на молитви с броеница, за да се компенсират пропуснатите приживе молитви; или раздаването на храна на погребения, както и; отмяна на така наречения мевлид¹¹⁴. Опитите на някои имами да въведат промени в погребалните ритуали в съответствие със салафитските практики очевидно не намират прием сред мюсюлманите, щом 96,1 % от тях са погребали през 2011 г. покойниците си според местната мюсюлманска традиция¹¹⁵. Новият начин на обличане при жените включва носене на дълга едноцветна дреха и

¹¹¹ Преди официалното начало на делото (първо заседание на съде е проведено на 25.02.2016 г.) Обвинителният акт е връщан на три пъти от определения по делото съдия-докладчик – на 22 юли, на 23 септември и на 15 декември, 2015 г., за отстраняване на допуснати процесуални нарушения.

¹¹² Посочено в обвинителния акт по досъдебното производство (Обвинителен акт, Досъдебно производство № 9/2009, Преписка вх. № 1122/09, Окръжна прокуратура – Пазарджик).

¹¹³ По традиция в джамиите в България влизат само мъже.

¹¹⁴ Мевлид (помен) е традиционен религиозен обред, изпълняван от мюсюлманите в България по различни поводи – на 52-рия ден, след като е починал човек, на рождения ден на Пророка Мохамед (Мевлид Ал-Наби) или по случай значими обществени събития. За по-подробно обяснение вж. Троева, Е., „Традиционен“ и „нов“ ислям в България, *Български Фолклор*, 3-4/ 2012.

¹¹⁵ Иванова (2014), с. 177.

хиджаб, а в някои случаи хиджаб, покриващ и лицето¹¹⁶. Новост при мъжете е носенето на широки дрехи и дълга брада. Промените включват също въздържание от консумация на свинско месо и алкохол¹¹⁷. Тези промени съвсем не са широко разпространени. Напротив, салафитските влияния по отношение на облекло, полигамия и набожност са сведени до само някои помашки села и ромски махали¹¹⁸. Експерти по въпросите на исляма подчертават, че засилената религиозност и промените в начина на обличане не са сами по себе си признак на радикализация¹¹⁹.

Идеите, разпространявани от изповядващи салафитски интерпретации на исляма имами или неформални ислямски проповедници, са представени в обвинителния акт срещу 12 имами и един неформален ислямски проповедник, изправени пред съда в периода 2012–2015 г. Според обвинението, някои от основните идеи, проповядвани от подсъдимите, са: държавата не следва да се приема, защото властта идва от Аллах, а не от хората и не може да принадлежи на народа; светските закони трябва да се спазват, само ако не противоречат на исляма; справедливи закони са само определените от Пророка, а всички други са недействителни и не се смятат за закони; мюсюлманите не бива да участват в избори, понеже Всевишният посочва кой да управлява; мюсюлманите не бива да се сприятеляват с християни; жените не могат да имат равни права с мъжа; жените не бива да бъдат поздравявани и с тях не бива да се ръкуват; ислямът е свещен и несъвместим с други религии; много от празниците в България, като Нова година и Баба Марта, не трябва да се празнуват, защото не са ислямски; вярващите трябва да съблюдают конкретен (салафитски) начин на обличане и проповядване; всеки, който не изповядва салафизма, е вероотстъпник¹²⁰. Макар тези идеи да съвпадат със стриктните салафитски интерпретации на исляма, те нямат звученето на свързаните с джихадистката идеология догми. Двама от тримата подсъдими са признати за невинни по повдигнатите им обвинения по член 108 и член 164 от Наказателния кодекс, а дванадесет от тринадесетте подсъдими са оправдани по обвиненията по член 109 и са им наложени само административни глоби. Този изход от процеса свидетелства, че съдът не е намерил достатъчно доказателства в подкрепа на повечето от обвиненията в обвинителния акт.

Трябва да се посочи, че до този момент приемането на салафитски интерпретации на исляма не е довело до инциденти, свързани с насилие. Има данни само за един инцидент, за който се предполага, че е от такова естество. На 5 май 2011 г. в пазарджишкия квартал „Изток“ петима роми мюсюлмани, изповядващи салафитски ислям, нападат евангелисткия ромски пастор от същия квартал¹²¹. Мотивите за инцидента не са ясно установени.

¹¹⁶ Има съобщения за такива случаи в град Рудозем (Ghodsee (2010), 543).

¹¹⁷ Широко разпространена практика сред мюсюлманите в България е да не се спазва забраната в исляма да се консумира свинско месо и алкохол.

¹¹⁸ Kerem (2010), с. 18.

¹¹⁹ Експертно интервю с Йордан Пеев, 23 юни 2015 г.

¹²⁰ Обвинителен акт, Досъдебно производство № 9/2009, Преписка вх. № 1122/09, Окръжна прокуратура – Пазарджик.

¹²¹ Вестник *24 часа*, Роми пребиха пастор, дават им 15 денонощия арест, 02.05.2011 г.; Начев, М., Пребит пастор: „Биха ме жестоко талибани!“, в. Труд, 05.05.2011 г.

Предполагаемите мотиви варират от настъпило състояние на силно раздразнение у ромите мюсюлмани заради настоятелността на пастора да прозелитизира евангелизма, през непристойно поведение на пастора в разрез с построгите морални норми на салафитския ислям, до някакъв личен конфликт.

5. МЕРКИ НА ИНСТИТУЦИИТЕ И ПРАВОПРИЛАГАЩИТЕ ОРГАНИ

Водеща роля в реакцията на институционално равнище за противодействие на рисковете от ислямистка радикализация имат правоприлагащите органи. МВР, ДАНС и прокуратурата засега са водещите, ако не и единствените, институции, прилагащи мерки в това отношение. В светлината на терористичния акт на българска територия през юли 2012 г. и ескалацията в световен мащаб на ислямистка терористична дейност, нагледен пример за която е ИД, българските правоприлагащи и разузнавателни институции се заеха с разработване на по-систематични механизми за борба с радикализацията. Сред тях са приетите през юни 2015 г. съответни изменения в Наказателния кодекс, както и приетата на 30.12.2015 г. Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.)¹²². Заложеният в Стратегията подход отчита важността на мерките за превенция и на сътрудничеството между различните институции в борбата с радикализацията.

Прилаганите досега мерки от службите за сигурност, разузнавателните служби и прокуратурата са насочени към противодействие на външните заплахи от ислямистки екстремизъм и на потенциалните вътрешни (home grown) рискове. По отношение на външните заплахи, правоприлагащите и разузнавателните служби наблюдават и спират преминаващите през страната транснационални бойци, както и чужди граждани, заподозрени във връзки с терористични организации. Освен това ДАНС наблюдава и притока на нередовни мигранти и търсещи убежище лица, сред които може да има инфилтрирани бойци от ислямистки групировки в Сирия¹²³. Втората група мерки, свързани с противодействие на потенциалните вътрешни заплахи от ислямистка радикализация, включват експулсиране на чуждестранните емигранти на ортодоксалния ислям (през 90-те години на миналия и в началото на новия век), арести на лица, заподозрени в разпространение на по-радикални ислямистки идеи (2007, 2009, 2010, 2014 г.); образуване на три наказателни производства срещу български граждани, обвинени в проповядване на анти-демократична идеология и омраза на религиозна основа (през 2004 и през 2012 – 2015 г.) и в пропагандиране на война на основата на възприети салафитски интерпретации на исляма (наказателното дело е открито през юли 2015 г., но на практика не е започнало, тъй като обвинителният акт е връщан от съдия-докладчика три поредни пъти (на 22 юли, 23 септември и 15 декември 2015 г.) за отстраняване на нарушения на процесуалните правила, довели до ограничаване на процесуалните права на обвиняемите).

¹²² Приета, заедно с План за изпълнение, с Решение № 1039 на Министерски съвет от 31.12.2015 г.

¹²³ От 2013 г. досега като попадащи в тази рискова група са идентифицирани между 40 и 50 души от търсещите убежище лица (Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 8 април 2015 г.).

Участието на други заинтересовани институции (Дирекция „Вероизповедания“ към МС и Главното мюфтийство), което може да способства за въвеждане на меки превантивни мерки сред рисковите групи, е несистематично и минимално. Засега действията на Дирекция „Вероизповедания“ се ограничават до отказ да се поднови регистрацията на чужди ислямски организации, а Главно мюфтийство реагира с издаване на официални декларации по различни поводи като напр. началото на наказателното производство от 2012 – 2015 г. и в подкрепа на подсъдимите или в отговор на терористичните действия на ИД¹²⁴.

Мерки на правоприлагащите органи

Процесът на активизиране на вярата сред някои сегменти от мюсюлманските общности в България на основата на приемане на салафитски интерпретации на исляма привлича вниманието на институциите от средата на 90-те години на 20-ти век и се разглежда от експертите по разузнаване и сигурност като криещ потенциална опасност от „радикализиране“ на някои местни мюсюлмани. След средата на 90-те години властите в страната налагат по-рестриктивен режим за (финансираните отвън) непрекъснато увеличаващи се мюсюлмански организации и фондации, като отказват да подновяват регистрацията им или като подлагат дейността им на разследване от прокуратурата¹²⁵. Пример е финансираната от Саудитска Арабия организация „Ал Уакф ал Ислями“, която се регистрира официално през 1993 г., но през лятото на 1994 г. Дирекция „Вероизповедания“ отказва да я пререгистрира¹²⁶. През 2002 г. Софийски градски съд регистрира фондация „Ал Уакф“, но през 2004 г. отново с решение на СГС регистрацията е прекратена¹²⁷. Освен това службите за сигурност са депортирали някои чужди граждани мюсюлмани заради прозелитската им дейност с обяснение, че са заплаха за националната сигурност¹²⁸. Според експерти по сигурността, след 2000 г. такива депортации са извършвани системно¹²⁹. В действителност след терористичните нападения от септември 2001 г. и взетите от САЩ предпазни мерки за предотвратяване

¹²⁴ Декларация на Главно мюфтийство на Мюсюлманското изповедание в Република България по повод повдигнатите обвинения срещу 13-те български граждани, изповядващи исляма, от Окръжна прокуратура – Пазарджик, 25 септември 2012 г.; Декларация на Главно мюфтийство на Мюсюлманското изповедание в Република България по повод антихуманните и терористични деяния на т.н. „Ислямска държава“ в Близкия Изток, 12.09.2014 г.; Декларация на Главно мюфтийство на Мюсюлманското изповедание в Република България по повод варварския терористичен акт над редакцията на списание „Шарли Ебдо“ в Париж на 07.01.2015 г.

¹²⁵ Троева (2012). Общо 30 такива организации са функционирали в България до 1994 г. Оттогава повечето от тях са забранени, като към 2004 г. са останали само 5 (Николов, 2004).

¹²⁶ Йорданова (2004).

¹²⁷ Обвинителен акт по досъдебно производство № 9/2009, Преписка, вх. № 1122/09.

¹²⁸ Според седмичника „Капитал“ общо осем чужди граждани са депортирани от България между 1990 и 2004 г. по обвинения в проповядване на „радикален ислям“ и създаване на нерегистрирани организации. (Николов, 2004). Йорданецът Ахмад Муса (бел. а. да не се бърка с българския гражданин Ахмед Муса от Пазарджик) например е депортиран през август 2000 г. по обвинения в проповядване на ислямски фундаментализъм, подготовка на български мюсюлмани за участие в терористична дейност, организиране на семинари и младежки лагери за проповядване на радикален ислям и организиране на българска клетка на организацията „Мюсюлмански братя“. (Ghodsee (2010), 120).

¹²⁹ Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 15 юни 2015 г.

предприемането на операции на „Ал Кайда“ от Балканите, всички балкански държави полагат усилия за недопускане на организации и лица, свързани с транснационални арабски ислямистки мрежи¹³⁰. Контролът и наказателното преследване на ислямистки организации в България са особено засилени след 2008 – 2009 година¹³¹.

Противодействие на проявите на символична подкрепа за радикални ислямистки организации

Дейността на Ахмед Муса, главният ислямски проповедник в ромската махала на Пазарджик и неформален лидер на групата около него, се наблюдава от правоприлагащите органи от първите години на този век. Многократно е арестуван и срещу него са водени три наказателни дела. За пръв път е изправен пред съда през ноември 2004 г. по обвинения за проповядване на ислямски фундаментализъм, проповядване на насилствено изменение на държавния строй и подбуждане на междуетническа и религиозна вражда¹³². По това дело Муса е осъден от Окръжния съд в Пазарджик на три години лишаване от свобода условно за членство в забранена ислямска фондация, отричане на светската държава и проповядване на халифат¹³³. Между септември 2012 и март 2014 г. Ахмед Муса отново е изправен пред съда по обвинения за разпространение на антидемократична идеология, разпалване на религиозна омраза и участие в нерегистрираната организация „Ал Уакф ал Ислями“¹³⁴. Присъдата на Апелативния съд в Пловдив е две години лишаване от свобода, глоба от 5000 лева и ефективно изтърпяване на отложеното наказание по присъдата от 2004 г. от три години лишаване от свобода¹³⁵. На 25 ноември 2014 г. ДАНС и прокуратурата провеждат акция в ромските махали на Пазарджик, Пловдив, Смолян и Хасково по подозрение за престъпна дейност, включваща проповядване на недемократична идеология, насилствено изменяне на обществения ред и пропагандиране на война¹³⁶. Броят на задържаните в акцията варира от 20 до 40 според различни медийни публикации, като повечето от тях са освободени същия ден¹³⁷. На пресконференция след акцията председателят на ДАНС Владимир Писанчев посочва, че в страната няма клетка на ИД, а акцията е проведена като превантивна мярка, за да не се допусне създаване на такава клетка¹³⁸. В резултат от акцията на ДАНС под стража са задържани седем роми мюсюлмани. Съдът приема, че за всички

¹³⁰ Kerem (2010), с. 21.

¹³¹ Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 15 юни 2015 г.

¹³² *News.bg*, В Пазарджик гледат дело за проповядване на ислямски фундаментализъм, 01.11.2004 г.

¹³³ *ТелекабелТВ*, Кой е задържаният Ахмед Муса?, 25.11.2014 г.

¹³⁴ Обвинителен акт, Досъдебно производство № 9/2009, Преписка вх. № 1122/09, Окръжна прокуратура – Пазарджик.

¹³⁵ Присъда, Пловдивски апелативен съд, 01.07.2015 г.

¹³⁶ *Вестник Дневник*, ДАНС влезе в ромската махала и в джамията в Пазарджик, 25.11.2014 г.

¹³⁷ *Вестник Дневник*, Над 20 са задържаните при спецакцията на ДАНС, 25.11.2014 г.; *Mediapool.bg*, Ходжи и имами арестувани при антитерористична акция в четири града, 25.11.2014 г.

¹³⁸ *Вестник Дневник*, Това не е клетка на „Ислямска държава“, но можеше да бъде; в *Дневник*, ДАНС и прокуратурата с акция за „генерална превенция“ срещу Ислямска Държава, 26.11.2014 г.

тях е налице обосновано предположение, че са участвали в група за проповядване на антидемократична идеология, а за един от тях – че има данни да е пропагандирал война¹³⁹. На Ахмед Муса също е наложена постоянна мярка за неотклонение „задържане под стража“¹⁴⁰. На 31 март 2015 г. са задържани още осем души по обвинения в проповядване на антидемократична идеология и пропагандиране на война¹⁴¹. Всички задържани на 25 ноември 2014 г. и на 31 март 2015 г. са роми от ромските махали в Пазарджик, Пловдив и Асеновград. На 2 юли 2015 г. започва нов съдебен процес срещу 14 души, сред които и Ахмед Муса¹⁴², обвинени в проповядване на омраза на религиозна основа (13 от тях) и пропагандиране на война (всички 14 подсъдими)¹⁴³. До февруари 2016 г., когато е проведено първото заседание на съда, делото е връщано на три пъти (на 22 юли, на 23 септември и на 15 декември 2015 г.) от съдия-докладчика на прокуратурата за отстраняване на нарушения на процесуалните правила, довели до ограничаване на процесуалните права на обвиняемите¹⁴⁴.

Мерки за предотвратяване прозелитизма на салафитски интерпретации на исляма от български граждани

През февруари 2007 г. Али Хайредин и още трима членове на Съюза на мюсюлманите в България са задържани при акция на ГДБОП и ДАНС по обвинения в създаване на два „радикални ислямски сайта“ и проповядване на идеята за установяване на шериятска държава и водене на джихад срещу неверниците. Според обвиненията, Хайредин е бил свързан с депортирания по-рано йордански гражданин Ахмад Муса¹⁴⁵. Али Хайредин обаче е освободен скоро след това, а следствието срещу него е спряно. През 2007 г. коран курсът за имами в Сърница е закрит заради подозрения в проповядване на радикален ислям¹⁴⁶. През юни 2009 г. Окръжната прокуратура в Пазарджик образува досъдебно производство срещу активисти на местния клон на нерегистрираната в България организация „Ал Уакф ал Ислями“. Разследването води до съвместна акция на ДАНС, МВР и прокуратурата за претърсване на офисите и домовете на имами в районите на Смолян, Велинград, Гоце Делчев, Мадан, Рудозем, Доспат, Сърница и селата Кондови и Кочан (6 ок-

¹³⁹ Вестник *Дневник*, Съдът остави в ареста всички задържани мюсюлмани от акцията на ДАНС, 29.11.2014 г.

¹⁴⁰ Вестник *24 часа*, Съдът остави окончателно в ареста обвинения за радикален ислям Ахмед Муса, 21.05.2015 г.

¹⁴¹ Сп. *Правен свят*, Прокуратурата обвини още 8 привърженици на Ислямска държава, 31.3.2015 г.

¹⁴² Вестник *Дневник*, Прокуратурата е внесла обвинение срещу подсъдимите за радикален ислям (допълнена), 02.07.2015 г.

¹⁴³ Обвинителен акт по досъдебно производство № 87/2014, Преписка вх. № 2291/14, Окръжната прокуратура – Пазарджик.

¹⁴⁴ *News.bg*, Прекратиха делото срещу Пазарджишките ислямисти, 22.07.2015 г.; Второто дело за радикален ислям „зави“ към прокуратурата, 24.09.2015 г. Публикацията е достъпна в интернет на адрес: <http://www.desant.net/show-news/33650/>

¹⁴⁵ Вестник *Сега*, Бивш мюфтия арестуван в акция срещу фундаменталисти, 27.02.2015 г.; *Vesti.bg*, Бившият столичен мюфтия арестуван за пропаганда на радикален ислям у нас, 20.02.2007 г.

¹⁴⁶ Троева (2012), с. 5-23.

томври 2010 г.). Безпрецедентната по мащабите си акция води до започналия през септември 2012 г. съдебен процес срещу 12 имами (и ислямския проповедник Ахмед Муса). Процесът повдига въпроса за възможна радикализация на местните мюсюлмани на основата на приемането на ортодоксални интерпретации на исляма. Държавни и независими експерти, както и активисти в областта на правата на малцинствата спорят дали съществува или не такава заплаха. Според обвинителния акт, двама от подсъдимите са обвинени за проповядване на антидемократична идеология (член 108 от Наказателния кодекс) и проповядване на омраза на религиозна основа (член 164 от НК), а всички дванадесет подсъдими са обвинени за участие в нерегистрирана организация (един от тях като водач и 11 като участници, по член 109 от НК)¹⁴⁷. Двата подсъдими, обвинени в проповядване на религиозна омраза¹⁴⁸ и антидемократична идеология¹⁴⁹ (чл. 108 и 164 от НК) са оневинени по тези две обвинения, а всички дванадесет подсъдими са освободени от наказателна отговорност по обвинението в членство или ръководене на нерегистрирана организация, като им е наложено административно наказание глоба¹⁵⁰.

Следва да се отбележи, че процесът от 2012 – 2015 г. предизвика оживен обществен дебат около въпроса дали религиозният прозелитизъм на дванадесетте имами на основата на салафитски интерпретации на исляма е признак или проява на ислямистка радикализация. Докато някои експерти и крайнодесни политици твърдят, че това са признаци на радикализация¹⁵¹, други експерти по въпросите на мюсюлманските малцинства и исляма считат, че дейността на дванадесетте имами е индикация за засилена религиозност, свързана с изповядването на салафитски интерпретации на исляма, както и за прозелитизъм на салафитския ислям¹⁵². При откриването на процеса, Главното мюфтийство публикува декларация в подкрепа на подсъдимите, заявявайки, че обвиненията (застрашаване на националната сигурност и подкопаване устоите на конституционно установения ред) са „нехуманни“ и преекспонирани в медиите, а твърденията в тях са силно манипулативни. С декларацията се изказват притеснения, че с подобни обвинения се уронва

¹⁴⁷ Обвинителен акт, Досъдебно производство № 9/2009, Преписка вх. № 1122/09, Окръжна прокуратура – Пазарджик. Обвиненията са по чл. 108, ал. 1, чл. 109, ал. 1 и 2, и чл. 164, ал. 1 от НК.

¹⁴⁸ Присъда на първоинстанционния Пазарджишки окръжен съд от 19.03.2014 г.

¹⁴⁹ Присъда на Пловдивския апелативен съд от 01.07.2015 г.

¹⁵⁰ Наложеният от първоинстанционния и апелативния съд наказания са глоба от 4000 лева на един от подсъдимите, глоби от по 3000 лева на двама и глоби от по 2000 лева на деветима от подсъдимите.

¹⁵¹ Сред примерите са съдебните експертизи от вещите лица Агоп Гарабедян, Антоний Гълъбов, Клара Стаматова по делото срещу 12-те имами пред първоинстанционния Пазарджишки окръжен съд; Алексиев, А., При делото в Пазарджик по всичко личи, че имаме работа с убедени ислямисти, 5.07.2013 г., www.librev.com; становището на Йордан Пеев в качеството му на вещо лице по делото срещу 12-те имами пред Пловдивския апелативен съд, публикувано в Epicenter.bg, Делото срещу 13-те имами продължава на 23 юни с разпит на ново вещо лице и свидетели, 07.04.2015 г.

¹⁵² Сред примерите са показанията на вещите лица Симеон Евстатиев и Иван Дюлгерев в процеса срещу 12-те имами пред първоинстанционния Пазарджишки окръжен съд; Евстатиев (2014); Желязкова (2012); изразените становища от Михаил Иванов и Павел Павлович (цитирани в: Novini.bg, Павлович: Имамите в Пазарджик няма да бъдат осъдени, 28.09.2012 г.); Чуков (2013).

авторитетът на религиозната институция на мюсюлманите и се изразяват надежди за компетентно, независимо и справедливо решение от страна на българската правораздавателна система¹⁵³. С декларация с подобно съдържание излиза и Движението за права и свободи. Политическата партия настоява, че обвиненията са преекспонирани и тенденциозни, и са обусловени от преднамереност и от дефицит на експертна теологическа компетентност. В декларацията се отбелязва, че в контекста на изразените безпокойства, че някои имами получавали образованието си в Саудитска Арабия, Висшият ислямски институт в България остава без акредитация, което възпрепятства българските мюсюлмани да учат в собствената си страна¹⁵⁴.

Трябва да се подчертае, че един по-цялостен подход за противодействие на ислямистка радикализация в България би трябвало да ангажира участието на редица граждански институции на централно и местно ниво, като правоприлагащите институции би следвало да предприемат действия като последна мярка на институционална реакция. В тази връзка е препоръчително да се разработят стратегии за улесняване и подобряване на диалога между мюсюлманското изповедание (представявано от Главното мюфтийство) и институциите в България. По-конкретно Дирекция „Вероизповедания“ към МС трябва да разработи стратегии за комуникация и редовен диалог с ръководството на мюсюлманската религиозна общност, както и да способства за диалога между водачите на мюсюлманската религиозна общност и останалите държавни институции. От своя страна Главното мюфтийство би трябвало да играе по-активна роля в мюсюлманската общност в контекста на глобалните предизвикателства и заплахи от радикализация, чрез изразяване на официални позиции по ключови въпроси, свързани с изповядването на исляма, и чрез засилване на контрола над структурите на мюсюлманското изповедание в страната. В контекста на глобалните предизвикателства и заплахи от радикализация, държавните институции в България могат да обмислят провеждането на информирани политики за овластяване на Главното мюфтийство, което да може да способства засилване устойчивостта на мюсюлманските общности към привнесени интерпретации на исляма.

6. ПРИЧИНИ И МОТИВАЦИИ

Причините и мотивациите, свързани с прозелитизма и проникването на салафистки интерпретации на исляма, както и с проявите на символична подкрепа за ислямистки организации, са разгледани в настоящия доклад през призмата на общността, която предполага анализ на въпроси, свързани със

¹⁵³ Декларация на Главно мюфтийство на мюсюлманско изповедание в Република България по повод повдигнатите обвинения срещу 13-те български граждани, изповядващи исляма, от Окръжна прокуратура – Пазарджик, 25.09. 2012 г. Достъпна в интернет на адрес: <http://web-archiver-bg.com/page/3085970/2013-10-26/http://grandmufti.bg/bg/2011-07-19-19-47-51/2803-deklaratziya-na-glavno-myuftiistvo-na-myusyulmansko-izpovedanie-v-republika-balgariya-po-povod-povdignatite-obvineniya-sreshtu-13-te-balgarski-grazhdani-izpovyadvashiti-islyama-ot-okrazhna-prokuratura-pazardzhik.html>

¹⁵⁴ Декларацията е достъпна на интернет на адрес: <http://www.vesti.bg/bulgaria/politika/dps-s-deklaraciia-protiv-islamofobiiata-5194311>

социалните динамики, както и с процесите на формиране на идентичност в рамките на общността. Този подход е приложен тук със съзнанието, че е критикуван от някои изследователи на ислямистката радикализация като носещ ограничения и аналитични рискове. Тази критика се основава на аргумента, че обстоятелствата и условията, характеризиращи определена общност, не са достатъчни, за да се обясни поведение, свързано с прояви на насилие, най-често на отделни лица или групи от хора¹⁵⁵. В случая с България обаче този подход изглежда полезен по две причини. При липсата на прояви на насилие, провокирани от ислямистка радикализация в България, въпросът за рисковете от този тип радикализация се свързва с процесите на активизиране на вярата на основа на приемането на салафитски интерпретации на исляма. Генезисът и причините на тези процеси могат да бъдат анализирани и разбрани най-добре в контекста на общностната динамика.

Прояви на символична подкрепа за ислямистки организации

Засега почти не съществуват изследвания на факторите на макро- или микроравнище, които допринасят за приемането на салафитски интерпретации на исляма от изолирани сегменти на някои ромски общности, и кое е онова, което мотивира или демотивира някои от тях да изразяват симпатия и съпричастност с ислямистки идеи и организации. Обсъжданите понастоящем фактори са свързани със социално-икономическите условия, както и с динамиката на идентичността. Експерти по малцинствените въпроси и въпросите на исляма подчертават ролята в този процес на динамиката на идентичността. Според Желязкова¹⁵⁶, ромите в България демонстрират нестабилна религиозна идентичност, а в миналото им има и примери за конверсии от исляма в източното православие и евангелизма. В контекста на силната им маргинализация в българското общество, някои роми от пазарджишкия квартал „Изток“ започват да приемат салафитски интерпретации на исляма, тъй като те им носят транснационална идентичност, която им дава символичен статут от различен калибър¹⁵⁷. Същите фактори изглежда мотивират някои от тях да предприемат показни действия, с които изразяват и подсилват новата си идентичност и принадлежност към по-голямата транснационална ислямска общност¹⁵⁸. Следва да се отбележи, че в същото време салафитската интерпретация на исляма се приема от ромите на доста повърхностно равнище и не е свързана с по-дълбока интернализация на религиозната доктрина¹⁵⁹.

Счита се, че тежката социална и икономическа маргинализация на ромите, ниското им равнище на образование и делът на неграмотните сред младото ромско население също играят важна роля в този процес. Тези фактори ги правят възприемчиви за простите истини и съответно за опростените салафит-

¹⁵⁵ Psoiu, D. (2014), *Radicalisation*, in Joselyne Cesari (ed.) *Oxford Handbook of European Islam*, Oxford University Press; Dalgaard-Nielsen, A. (2010), *Violent radicalisation in Europe: What we know and what we do not know*, *Studies in Conflict & Terrorism*, 33:9.

¹⁵⁶ Експертно интервю с А. Желязкова, 5 юни 2015 г.

¹⁵⁷ Експертни интервюта с А. Желязкова (5 юни 2015 г.) и Йордан Пеев (23 юни 2015 г.).

¹⁵⁸ Йорданов, Р., *Държавата загуби контрол над гетата: Интервю с Антонина Желязкова*, в. Стандарт, 27.11.2014 г.

¹⁵⁹ Експертно интервю с Йордан Пеев, 23 юни 2015 г.

ски интерпретации на религиозната доктрина. Своя роля за рекрутирането в ромските салафитски кръгове изглежда играе и перспективата за подобряване на социалния и финансов статус и за прием и принадлежност към група от равнопоставени членове (peer group). Според информация от правоприлагащите органи, някои наркозависими младежи стават членове на тези групи след обещания за подкрепа и помощ за намиране на съпруги и работа¹⁶⁰. В някои случаи сред първоначалните мотивиращи фактори за приемане на салафитския ислям сред ромите са и финансови стимули за носене например на никаб¹⁶¹. Членството в групата на изповядващите салафитската интерпретация на исляма роми мюсюлмани от пазарджишкия квартал „Изток“ се свързва с три важни промени в социалните практики на мъжете, които се считат от жените за значително подобрене в живота на семейството и на общността като цяло. Тези практики произтичат от съблюдаването на задължителни за религията норми и включват неупотреба на алкохол, неприбягване до насилие спрямо партньорките и внасяне на спечелените пари в дома и семейството¹⁶². При липсата все още на нарочни изследвания може да се предположи, че роля в тези процеси играе и интернет, предоставящ достъп до радикални ислямистки идеи.

Трябва обаче да се подчертае, че са необходими задълбочени социологически и антропологични изследвания за установяване на факторите, които правят някои лица от ромската общност възприемчиви за салафитски интерпретации на исляма и склонни към прояви на симпатия към ИД. Такива изследвания трябва да подложат на анализ ролята на фактори като бедност и маргинализация (адекватни на нивото на общността), като и да поставят фокус върху анализа на индивидуалните характеристики, общностната динамика (групов натиск, потребност за принадлежност към група, социално-икономически ползи) и структурните фактори (разпространение и достъпност на идеите на ислямистката радикализация; прием и реакция на по-широката общественост, включително дискриминация и расизъм спрямо ромите), които допринасят за този процес. Тези изследвания следва да анализират ролята на жените в процеса на приемане на салафитски интерпретации на исляма. И на последно място, ще трябва да установят и факторите, които правят останалите роми от същите населени места, православни християни, евангелисти, а и мюсюлмани невъзприемчиви за такива влияния.

Прозелитизъм и проповядване на салафитски интерпретации на исляма сред българоезичните мюсюлмани

Факторите, допринесли за приемане на ортодоксални интерпретации на исляма от някои българоезични мюсюлмани, са изследвани и дискутирани от редица изследователи, както антрополози, работещи сред мюсюлманските общности, така и специалисти по исляма¹⁶³. Същите изследвания обясняват и

¹⁶⁰ Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 15 юни 2015 г.

¹⁶¹ Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 18 юни 2015 г.

¹⁶² Експертно интервю с А. Желязкова, 5 юни 2015 г.

¹⁶³ Chodsee (2010); Троева (2012); Evstatiev (2006), с. 62-65.

защо такива процеси не протичат сред турската общност и факторите, които правят мюсюлманските общности в България най-общо невъзприемчиви за салафизма.

Процесът на приемане на салафитски интерпретации на исляма е свързан с процеси на активизиране на религиозната вяра сред някои сегменти от мюсюлманските общности в България и е резултат от редица фактори. Предвид двата важни канала, през които проникват тези влияния – международните ислямски благотворителни организации¹⁶⁴ и прозелитизма на местните имами, завършили духовни академии в чужбина, трябва да се анализират факторите за създаване на тези канали. Обучението на местни имами в чужбина е резултат от ниското ниво на ислямското образование в България, което освен това обслужва потребностите на турската общност за сметка на нуждите на българоезичните мюсюлмани. Преподаването и общуването във Висшия ислямски институт и в трите средни мюсюлмански училища в страната най-често става на турски език, което допринася за създаване на усещане за изолация у българоезичните мюсюлмани¹⁶⁵. Освен това в тези мюсюлмански учебни заведения се преподава „турската“ интерпретация на исляма, основана на традиционното османско наследство. Това противоречи на процеса на реислямизация сред българоезичните мюсюлмани, които започват да търсят алтернативни начини за получаване на религиозно образование¹⁶⁶. Друг важен фактор е свързан със слабостта на ръководството на мюсюлманското изповедание, разкъсвано през 90-те години на миналия и в началото на новия век от политически мотивирани противоборства. Този процес довежда до пренебрегване на духовните нужди на мюсюлманската общност, особено на българоезичните мюсюлмани и затвърждава създадения през комунистическия период „теологичен вакуум“¹⁶⁷. Този вакуум се запълва, от една страна, от проникващи ортодоксални интерпретации на исляма, а от друга – от процес на търсене на духовни водачи извън страната, особено от страна на някои българоезични мюсюлмани¹⁶⁸. Друг важен фактор са социално-икономическите затруднения, свързани с посткомунистическия преход, засегнали особено тежко някои райони с мюсюлманско население като Мадан, Рудозем, Смолян. Резкият икономически спад, сполетял някои общности от българоезични мюсюлмани, се свързва със загубата на социално-икономически статус, особено при мъжете, което води до промени в традиционните роли на двата пола. Привнесените салафитски интерпретации на исляма обаче носят обещание за възстановяване на старите роли на двата пола¹⁶⁹.

¹⁶⁴ Проникването на международните ислямски благотворителни организации не само в България, а и навсякъде на Балканите, започва с войната в Босна. Процесът е резултат от официалната политика на Саудитска Арабия в надпреварата ѝ с останалите световни ислямски центрове като Египет, Пакистан и Индонезия. За подробна справка относно благотворителните помощи, идващи в България от страни като Йордания, Саудитска Арабия и Кувейт, вж. Ghodsee (2010), 130-158.

¹⁶⁵ Експертно интервю с Михаил Иванов, 18 юни 2015 г.

¹⁶⁶ Evstatiev (2006), с. 62-65.

¹⁶⁷ Ghodsee (2010), с. 116-129; Evstatiev (2006), с. 62-65; Евстатиев (2014); Експертно интервю с Михаил Иванов, 18 юни 2015 г.

¹⁶⁸ Евстатиев (2014).

¹⁶⁹ Ghodsee (2010), с. 25-26.

Ролята, която динамиката на идентичността играе в този процес, също се подлага на сериозна дискусия. Прибъгващите до тази обяснителна парадигма изследователи си служат с динамиката на идентичността, за да обяснят както възприемчивостта, така и устойчивостта на влиянието на салафитски интерпретации на исляма. Българоезичните мюсюлмани например са приели в историческото минало на модерната българска национална държава три идентичности – българска, турска и помашка. Според Троева¹⁷⁰ формирането на идентичността на българоезичните мюсюлмани се влияе от околното им население – в случаите, когато живеят между етнически турци, те обикновено се самоопределят като българи, а когато живеят между етнически българи – се самоопределят като турци. Тенденциите сред първата група (населяваща предимно Източните и Северните Родопи) включват запазване на традиционния за Балканите ислям, декларации за атеизъм или дори в някои случаи приемане на християнството. Тенденциите при втората група (населяваща предимно Западните Родопи) са свързани с активизиране на религиозната вяра и приемане на ортодоксалния ислям за сметка на традиционните ислямски интерпретации и практики с вековно присъствие в страната и на Балканите. Този процес се наблюдава предимно в районите на Гоце Делчев, Мадан и Рудозем, където българоезичните мюсюлмани се самоопределят като „турци“, „помаци“, „мюсюлмани“ и се разграничават от източноправославните българи¹⁷¹. В контекста на нестабилната етническа идентичност на помашите, ислямската религия се превръща за някои тях в най-важния компонент на идентичността¹⁷². В същото време ислямът предоставя пространство за „духовно състезание“ между тях и етническите турци – състезание, което някои българоезични мюсюлмани считат, че са спечелили с приемането на „истинския“ ислям, основан на салафитските интерпретации на религията, което ги прави по-добри мюсюлмани¹⁷³.

Важно е да се посочи, че въпросът за ислямистката радикализация се превръща в обект на инструментализация от страна на самите мюсюлмани в контекста на разкола в ръководството на Главното мюфтийство, продължил през 90-те години на миналия и първите години на новия век. От една страна, мюсюлманските духовни водачи около Недим Генджев започват да твърдят след края на 90-те, че подкрепяни от другото Главно мюфтийство чужди емисари пропагандират в България ортодоксален ислям, повлиян от Саудитска Арабия, оспорвайки по този начин легитимността на опонентите си и изтъквайки важността на своето мюфтийство като пазител на традиционния ислям в страната. Ръководителите на втората мюфтийска институция (Главно мюфтийство¹⁷⁴) използват заплахата от ислямски фундаментализъм, за да обосноват претенциите си за възстановяване на собствеността върху вакъфите¹⁷⁵.

¹⁷⁰ Троева (2012), с. 5-23.

¹⁷¹ Пак там; Zhelyazkova (2014), с. 577-578.

¹⁷² Евстатиев (2014).

¹⁷³ Експертно интервю с Михаил Иванов, 18 юни 2015 г.

¹⁷⁴ След 1997 г. главен мюфтия е Мустафа Хаджи, след 2000 г. – Селим Мехмед, а след 2003 г. – Фикри Салих Хасан. (История на Главното мюфтийство, достъпна в интернет на адрес: <http://www.grandmufti.bg/bg/za-nas/istoriya.html>, последно посетен на 10.06.2015 г.).

¹⁷⁵ Вакъфите са недвижими имоти (обикновено земи или постройки), дарени за нуждите на ислямската общност и най-вече на вероизповеданието за религиозни или благотворителни цели.

Според тях, ако не се осигури финансовата независимост на Главното мюфтийство (чрез връщане на вакъфските имоти), много мюсюлмани в България ще прегърнат ислямския фундаментализъм, тъй като той носи в страната огромни ресурси¹⁷⁶. Тези реалности играят отрицателна роля, що се отнася до проникването в страната на ортодоксални интерпретации на исляма. На първо място това пречи за ефективното предотвратяване на тези процеси. На второ място самият авторитет на мюфтийството като духовен водач на изповеданието е толкова отслабен, че някои мюсюлмани в България започват да търсят духовни водачи другаде.

Фактори, възпрепятстващи приемането на салафитски интерпретации на исляма

Обясненията за устойчивостта на етническите турци към салафитски интерпретации на исляма се свързват с демонстрираната от тях стабилна етническа идентичност като най-голямото мюсюлманско малцинство в страната, подкрепяно от съседна Турция и от политическата им партия със светска ориентация (ДПС). Етническите турци получават също помощи от турската държава, които сериозно конкурират ислямските помощи, предоставяни от страни като Йордания или Саудитска Арабия¹⁷⁷. Създава се впечатление, че в годините след края на комунизма и Главното мюфтийство, и мюсюлманските учебни заведения в страната обслужват повече потребностите на етническите турци отколкото нуждите на българоезичните мюсюлмани. Сред факторите, служещи като съпротивителни сили и за етническите турци, и за българоезичните мюсюлмани, са атеистичното комунистическо минало и запазването на светски нагласи у представителите и на двете общности¹⁷⁸. Важна роля играе и пробългарската идентичностна принадлежност на някои от българоезичните мюсюлмани. Икономическата миграция към страните от Западна Европа и САЩ също е мощно средство за възстановяване и поддържане на положението в страната в годините на посткомунистически срив и огромната загуба на статус, последвала закриването на промишлените и минните предприятия в районите с мюсюлманско население¹⁷⁹. И на последно място, емисарите и

¹⁷⁶ Според трактовката на Kirsten Ghodsee, Недим Генджев е използвал проблема с ислямския фундаментализъм в своя полза в контекста на дълбоките „политически машинации“, доминиращи националното ръководство на ислямското изповедание. (Ghodsee (2010), с. 122).

¹⁷⁷ Експертни интервюта с А. Желязкова (5 юни 2015 г.), Михаил Иванов (18 юни 2015 г.) и Йордан Пеев (23 юни 2015 г.); Троева (2012); Ghodsee (2010), р. 140. Според експерти по сигурност и разузнаване, стабилната идентичност на етническите турци и тяхната по-светска ориентация и по-добра интеграция са фактори, допринасящи за устойчивостта на тази общност на влиянието на привнесени интерпретации на исляма. (Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 15 юни 2015 г.).

¹⁷⁸ Според проведено през 2011 г. представително социологическо проучване, 41 % от мюсюлманите в България изобщо не посещават джамия, а 59,3 % никога не се молят. Определилите се като „дълбоко религиозни“ са 28,5 %. Най-висок е дялът на „дълбоко религиозните“ сред българоезичните мюсюлмани – 32 % (Иванова, 2014). Сравнение с подобно проучване от 1994 г. не показва увеличение на дела на дълбоко религиозните българоезичните мюсюлмани – 32 % (Tomova, I., Specifics of the Religiousness of Muslims and Christians in Bulgaria, in Zhelyazkova, A. (ed.) Relations of Compatibility and Incompatibility Between Christians and Muslims in Bulgaria, Sofia – IMIR (1994), с. 374.

¹⁷⁹ Трябва да се посочи, че вероятно същите фактори служат като съпротивителни сили и при ромските общности. Ако това е така, би било още по-важно да се изследват факторите, които карат някои членове на ромската общност да изразяват симпатии към ИД.

проповедниците от Арабския полуостров са изправени на практика пред идеологически препятствия по отношение на местните мюсюлмани (от България и Балканите). Носители на пуристкия и авторитарен дух на салаfizма, те подхождат с невежество към религиозния синкретизъм, традиции и практики на местните мюсюлмани, както и с неразбиране по отношение на естеството на междурелигиозните отношения, развивали се и устояли на изпитания в продължение на векове. Това създава сериозни пречки за прозелитските им послания и препятства едно по-дълбоко проникване в социалната и културна тъкан на мюсюлманските общности¹⁸⁰. Експертите са на мнение, че дълголетната ханифитско-сунитска традиция на мюсюлманите в България прави повечето от тях – турци и българоезични мюсюлмани, устойчиви на влиянието на привнесени салафитски интерпретации на исляма, а онези от тях, които са приели тези интерпретации, прави устойчиви на потенциално свързване с радикални и още по-малко с войнствени аспекти на тази интерпретация¹⁸¹.

¹⁸⁰ Kerem (2010), с. 20. Същият довод е изразен и от Симеон Евстатиев в експертизата му като вещо лице на процеса срещу 12-те имами. Според него пропагандата на салафитски интерпретации на исляма, разпространявана от Саудитска Арабия (посредством благотворителност и образование), остава ограничена до местните културни корени на Арабския полуостров и се „изнася“, преди да е развила и в състояние да предложи по-всеобхватни интерпретации на исляма. (Експертиза на доц. д-р Симеон Евстатиев и гл. ас. Иван Дюлгеров – арабисти, по делото за разпространение на антидемократична идеология на първа инстанция в Окръжен съд Пазарджик).

¹⁸¹ Експертни интервюта с А. Желязкова (5 юни 2015 г.), Михаил Иванов (18 юни 2015 г.) и Йордан Пеев (23 юни 2015 г.).

III. ДЯСНА И ЛЯВА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Концепциите за „ляво“ и „дясно“ в политиката са понятия, които се различават в различните страни, региони и исторически периоди¹⁸². Разграничението между десни и леви политически партии и движения в България се оформя в контекста на политическия модел на тоталитарен държавен социализъм в близкото минало. След мирната смяна на режима през 1989 г., понятията за лява и дясна политика се размениха¹⁸³. За разлика от тенденциите в Западна Европа и подобно на други централно и източноевропейски страни, дясното символизираше революционна промяна, демократични ценности, човешки и граждански права и свободи, и до известна степен защита на националния интерес, докато лявото означаваше консерватизъм, тоталитаризъм, запазване на статуквото и на руското господство¹⁸⁴.

В тази глава се разглеждат съвременните тенденции в областта на дясна и лява радикализация в България и се прави обзор на идеите, организационните форми, действащите лица, моделите на рекрутиране и първопричините за възникване на радикалните политически движения в страната. В доклада се определят и групите в риск от политическа радикализация в България¹⁸⁵.

1. ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТТА НА ДЯСНА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

1.1. Контекст

За да се определи радикално дясното в България, трябва в самото начало да се открият някои теоретични и исторически въпроси. Най-напред трябва да се изясни разликата между патриотизъм и национализъм. Изследователите считат патриотизма и национализма за двете страни на

¹⁸² Bobbio, N. (1996) *Left and Right: the Significance of a Political Distinction*. Chicago: University of Chicago Press, с. 56, 58.

¹⁸³ Желев, Желю, Партиите и партийната система на прехода. 28.09.2011 г. Публикацията е достъпна в интернет на адрес: <http://novotovreme.bg/?cid=34&p=&id=3601>; Цеков, Н. Леви, десни, да вървим напред! *Deutsche Welle Bulgaria*, 30.10.2013 г.

¹⁸⁴ Желев, Желю, пак там.; Цеков, Н., пак там.; Petkova, M., Where Socialism Is a Dirty Word. *Al Jazeera Magazine*. June 2015.

¹⁸⁵ Анализът се основава на кабинетно проучване на български и чужди медии и академични източници, програмите на десни и леви групировки и движения и 7 полуструктурирани интервюта с експерти по дясна и лява радикализация и (бивши) десни и леви активисти в България, които предлагат поглед отвътре, включително за собствената си мотивация, и малко известни факти за изследваните групировки. С медиен мониторинг са идентифицирани въпроси и теми от голям обществен интерес, както и коментари за радикални политически групировки в страната. Проучването е проведено през май и юни 2015 г.

една и съща монета – потребността на индивида да „брани“ своето „чувство за себе си“¹⁸⁶. Отношението между двете се обяснява и по много други начини – със степента на идеологическа привързаност¹⁸⁷ или като морална или физическа нагласа¹⁸⁸. Джордж Оруел ги противопоставя от гледна точка на агресивни спрямо защитни нагласи¹⁸⁹. В България, макар двата термина да се използват като синоними, национализмът се счита по-скоро за политическото проявление на патриотизма¹⁹⁰.

Когато се разглеждат идеите на съвременните националисти, е трудно да се разположат по оста „ляво – дясно“, тъй като има идеи, които могат да бъдат причислени и към двете страни. Според изследователите обаче, макар национализмът да се среща в политическото пространство на лявото¹⁹¹, в националболшевизма например, той е ключов елемент в идеологията на модерните консервативни формации¹⁹². Затова в настоящото изследване термините националистически, дясно и ултрадясно се използват като синоними. Трябва обаче да се отбележи, че има случаи на националистически организации в ляво, някои от които са асимилирани от Българската социалистическа партия през 90-те години на 20-ти век¹⁹³.

Десните или националистическите движения в България нямат толкова солидно историческо минало като политически формации, колкото патриотичните. След идването на комунистите на власт през 1944 г., всички националистически и патриотични политически или граждански организации са обявени за фашистки, разпуснати и забранени, а лидерите и активистите им са съдени, репресирани или просто са физически ликвидирани.

Преди Втората световна война в България съществуват два вида националистически движения – „елитарни“ и „общонародни“¹⁹⁴. Идеологиите им съответстват едновременно на европейския контекст и на популярната тогава тема за защитата на „националния интерес на България“. Националният интерес на България или съответствието между държавната територия и етническите територии е общонародна кауза, възникнала по време на Възраждането и придобила нови форми след Берлинския конгрес от 1878 г. и териториалните загуби след Балканските войни и Първата световна война. Елитарните организации често обединяват безпартийни дотогава високопоставени бизнесмени, университетски професори и висши офицери. Общонародните организации

¹⁸⁶ Например: Pury, J. (2004) *Encountering nationalism*. Oxford: Blackwell Publishing, с. 12.

¹⁸⁷ Savich, C. K. (2008) *Nationalism and War: Nationalism: Origins and Historical Evolution*, in: Serbianna.com

¹⁸⁸ Dalberg-Acton, J. (1862) *Nationality*, in: *The Home and Foreign Review*, July 1862.

¹⁸⁹ Orwell, G. (1945) *Notes on Nationalism*, in: *Polemic*. London, May 1945.

¹⁹⁰ Петканов, Н. (2015), Да запазим човечността, да се изправим срещу несправедливостта, *Без лого*, 27.05.2015 г.

¹⁹¹ Тодоров, А. (2012), *Крайната десница в България*. София: Фондация Фридрих Еберт, Бюро България, с. 5 и 7.

¹⁹² Тодоров, А. (2000), Дясно и национално, в: НИЕ: Списание за политика, история и култура, бр. 11-12, октомври-ноември 2000 г.

¹⁹³ Рагару, Н. (2010), Как така АТАКА?: Преоформянето на лицата на българския национализъм, В: *Преплетените времена на настоящето*. София: ИК КХ, 2010. с. 304.

¹⁹⁴ Тодоров (2012), с. 2.

са вдъхновени от нацисткото движение в Германия и италианския фашизъм. Те обаче не успяват да спечелят достатъчно подкрепа, за да се превърнат в значими политически сили. Според различни оценки най-популярната от тях – Съюз „Българска родна защита“ – наброява над 100 000 членове към 1930 г., а в Съюза на българските национални легиони членуват около 10 000 души¹⁹⁵. Изследователите не са единодушни дали тези организации могат да се считат за „пронацистки“¹⁹⁶, или за „патриотични“¹⁹⁷. През 1940 г. в България се прави опит да се институционализират общонародните движения с приемането на *Закон за организиране на българската младеж*, с който формално се основава младежката организация „Бранник“ по примера на „Хитлерова младеж“ (Hitler-Jugend) в Германия и „Балила“ на Националната фашистка партия в Италия (Opera Nazionale Balilla). „Бранник“ обаче остава бюрократична организация без значителна подкрепа.

В началото на посткомунистическия период след 1989 г. някои десни организации се опитват да възстановят структурите, съществували в началото на 20-ти век. Тъй като обаче структурите и идеите отпреди около 50 години не са вече актуални, а нови все още не са изкристализирали, те остават маргинални. Това възраждане може се разглежда като опит да се докаже правото на съществуване на традицията в ултранационалистическите движения, но с нови лидери и с неясни идеи. Неколцината крайнодесни лидери, успели да преживеят затворите и репресиите по времето на комунизма, като един от лидерите на Българските национални легиони Илия Минев, придобиват след 1990 г. статута на репресирани от комунистическия режим и поради това се вписват в новия демократичен процес като легитимни актьори¹⁹⁸.

Посткомунистическите десни националистически организации са доста маргинални и нетрайни. Маргинални са и ултрадесните възгледи в българския политически живот след 1990 г., макар в медиите и в политическия дискурс да се появява епизодично популистка, екстремистка и расистка реч. Освен това, по думите на проф. Николай Генов: „Парадоксално бе, че влиятелните националистски групи се състояха от членове и симпатизанти на лявата – поне по самоопределение – Българска комунистическа партия, преименувана през 1990 г. на Българска социалистическа партия (БСП)¹⁹⁹. Значима дясна партия или движение не съществува чак до 2005 г., когато ултрадясната популистка коалиция „Атака“ получава около 8 % от гласовете на изборите за Народно събрание. С влизането си в парламента, „Атака“ популяризира в обществения живот екстремисткия език на популизма и ксенофобията.

¹⁹⁵ Алтънков, Н. (2004), *Нарекоха ги фашисти: Легионери, отцепнаисиевци, ратници, бранници, родозащитници, кубратисти*. София: Тангра ТанНакРа ИК, ISBN 954994266X.

¹⁹⁶ Например в: Поппетров, Н. (съст.) (2009), *Социално наляво, национализъм — напред: Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации*. София: ИК Гутенберг.

¹⁹⁷ Алтънков (2004).

¹⁹⁸ Тодоров (2012), с. 4.

¹⁹⁹ Genov, N. (2010), *Radical Nationalism in Contemporary Bulgaria*. In: *Review of European Studies*, Vol. 2, No. 2; December 2010. [Радикалният национализъм в съвременна България, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/07841.pdf>]

През 2015 г. в Народното събрание са представени две крайнодесни формации, които на практика си поделят доминирания по-рано от „Атака“ крайнодесен електорат. Това са самата партия „Атака“ и Патриотичният фронт – коалиция между Националния фронт за спасение на България (отцепила се от „Атака“ фракция) и възстановената през 90-те години Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО), която има традиция като парламентарно представена партия чрез участието си в редица различни коалиции.

Публичната страна на ултранационалистическата сцена в България, а именно политическите партии, редовно получават внимание от медиите и анализаторите. Съществуват обаче и различни полуформални актьори, които остават скрити за широката общественост, освен ако някое свързано с тях скандално събитие не привлече медийно внимание. В следващия раздел са разгледани най-значимите формации в крайнодясното.

1.2. Организационни структури и действащи лица

Политически партии

Крайнодесни **политически партии** са онези образувания, които се стремят към постигане на промяна посредством участие в политическата система. Изследователи определят най-типичните им черти като: цялостно отричане на демокрацията, на индивидуалните свободи и на принципа на равенство и равни права, и замяната им с авторитарна система, основана на раса, етнически произход или религия²⁰⁰. В България крайнодесните възгледи на някои политически партии често са примесени с популизъм. Както пише Betz, идеологизираният радикален популизъм е все пак дясно явление, макар да се различава значително от традиционното крайнодясно. Макар това да не е подробно изследвано, то би могло да е една от причините извънпарламентарното традиционно крайнодясно да не подкрепя като цяло парламентарно представените крайнодесни партии. Последните обаче получават подкрепата на по-слабо идеологизирани крайнодесни футболни запалнянковци и на неактивните избиратели с различни политически възгледи²⁰¹. Най-популярните от тези партии са „Атака“, Националният фронт за спасение на България, ВМРО, а традиционното дясно прави опит за излизане на парламентарната сцена чрез неуспешната Националистическа партия на България.

²⁰⁰ Smrčková, M. (2009), Comparison of Radical Right-Wing Parties in Bulgaria and Romania: The National Movement of Ataka and the Great Romania Party. In: *Central European Political Studies Review*, 1/XI/winter 2009, публикацията е достъпна в интернет на адрес: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=360>

²⁰¹ De Waele, J. M. and B.Cholova (2011), Bulgaria: A Fertile Ground for Populism? In: *Slovak Journal of Political Science* (Slovenskopolitologická revue), issue: 1/2011, с. 25-54; Иванова, Е. (2007), Обобщени резултати от теренното изследване „Избирателят на „Атака“ – опит за портрет“, Нов български университет, <http://bgsociety.nbu.bg/data/00002.pdf>

Каре 2. Десни политически партии

„Атака“

История   Партията се консолидира като коалиция от пет националистически групировки²⁰² малко преди парламентарните избори през 2005 г., когато изненадващо печели 8,14 % от гласовете. Този успех е последван от нов на президентските избори през 2006 г., когато лидерът Волен Сидеров взема 26 % от гласовете, благодарение на използваната популистка антикорупционна риторика. През 2007 г. трима членове на партията са избрани за евродепутати. Започвайки от 2006 г., поредица от хулигански прояви на членове на партията и лични конфликти²⁰³ довеждат до постепенното разпадане на коалицията²⁰⁴. Отцепили се от „Атака“ сформират различни политически образувания, сред които са Гражданското обединение за реална демокрация, Национал-демократичната партия и Националният фронт за спасение на България²⁰⁵. Последните две са понастоящем част от Патриотичния фронт, който към 2015 г. участва в управляващата коалиция в България.

„Атака“ притежава своя телевизия – „ТВ Алфа“, която има национално покритие и издава партиен вестник „Атака“.

Идеология   Към момента на консолидирането си (2005 г.) „Атака“ обединява най-значимите националистически образувания, като използва агресивна антиромска и антитурска риторика, патриотични лозунги и противопоставяне на „национално“ и „чуждо“ – концепция, датираща от 1990-те²⁰⁶. Няколко са основните теми, които доминират идеологията на „Атака“: 1) виновни са малцинствата, 2) нужно е единство на нацията и силната

²⁰² Освен новосформираната партия, наречена „Атака“, коалицията включва Национално движение за спасение на Отееството (чийто лидер е ляв националист), Българска национално-патриотична партия, партия „Нова зора“ и Съюз на патриотичните сили „Защита“ (също оглавявана от ляв националист). Лидерът на коалицията Волен Сидеров, който става известен с антиправителствената си, антинатовска и антимащинствена риторика, е бивш журналист, бивш главен редактор през 90-те години на 20-ти век на първия български антикомунистически всекидневник „Демокрация“, а по-късно – водещ на авторско телевизионно предаване и автор на поредица книги за „юдеомасонския световен заговор“, сред които: Сидеров, В. (2002), Бумерангът на злото. София: Жарава; Сидеров, В. (2004), Властта на Мамона, София: Бумеранг БГ.

²⁰³ Пример е пътният инцидент на магистрала „Тракия“ с участието на Волен Сидеров, определен от него като атентат, при който шофьорът на Сидеров извършва побой. Депутатът от „Атака“ Павел Чернев свидетелства отначало, че е бил в колата със Сидеров. По-късно обаче той обвинява Сидеров, че го е накарал да излъже, за да прикрият шофьора му, който има условна присъда. Случаят води до разделение в партията, а Чернев се отцепва. За повече информация вж: „Атака“ пред разпад, в. Сега, 18.04.2006 г.

²⁰⁴ Членовете на коалицията започват да оттеглят доверието си от Сидеров, подозирайки го, че използва политическата си позиция в своя полза и в свой интерес (според интервю с участвал в тези събития активист на националистическа организация).

²⁰⁵ Лидер на първата формация е бившият депутат на „Атака“ Слави Бинев, на втората – бившата спътница на Сидеров Капка Георгиева, а на третата – Валери Симеонов.

²⁰⁶ Тодоров (2012). Според същия автор тъкмо това недоверие към международни институции като ЕС, НАТО, МВФ и СБ може да обясни донякъде присъствието в коалицията на свързани с БСП леви националисти като Националното движение за спасение на Отееството и Съюза на патриотичните сили „Защита“.

Каре 2. Десни политически партии (Продължение)

държава и 3) чуждите сили и влияния са вредни за България²⁰⁷. Като определя тези основни теми, Рагару²⁰⁸ добавя, че целта на партията във вътрешнополитически аспект е да еманципира страната от малцинствата, а в областта на външната политика – прекратяване на българската зависимост от международната общност. След като повечето от видните личности в „Атака“ започват да я напускат, в политическия ѝ дискурс се наблюдава промяна. Антималцинственият и националистически дискурс от ранния ѝ период преминава в силно проруска и антисистемна риторика, включително агитация за присъединяване на България към Евразийския съюз²⁰⁹. Освен това след 2007 г. „Атака“ все повече се фокусира върху социални теми, а посланията ѝ придобиват левичарско звучене. Смята се, че наред с проруския си дискурс, партията има за цел да привлече левите необолшевишки избиратели²¹⁰.

Национален фронт за спасение на България (НФСБ)

История НФСБ се създава като отцепила се от „Атака“ формация след личен конфликт между лидерите на двете партии. На парламентарните избори през октомври 2014 г. НФСБ участва в коалицията Патриотичен фронт заедно с ВМРО и печели 19 депутатски места (повече от съперника си „Атака“, която печели 11 места). Подобно на „Атака“, НФСБ притежава своя телевизия, която обаче не е с национален ефирен обхват²¹¹ и издава вестник „Десант“.

Идеология Идеологията на НФСБ се основава на националистическа риторика. Сред заявените ѝ цели са здрава, богата и силна нация, възраждане, съхраняване и утвърждаване на българската самобитност, култура, традиции и език, подкрепа и издигане на източното православие²¹². Макар че публикуваната през 2014 г. политическа програма на НФСБ²¹³ е по-умерена от тази на „Атака“, водещи политолози вярват, че партията се стреми към разрушаване на демократичния ред²¹⁴. Някои от предложенията в

²⁰⁷ Тодоров (2012), с. 8.

²⁰⁸ 20 точки на партия Атака, http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=51, Рагару, Н. (2010), Как така АТАКА?: Преоформянето на лицата на българския национализъм. В: *Преплетените времена на настоящето*. София: ИК КХ, 2010. с. 288. В една от точките например се настоява, че данъците и доходите в България трябва да бъдат съобразени с възможностите и нуждите на българското население, а не с изискванията на МВФ и Световната Банка.

²⁰⁹ Кристиан Димитров – Дневен Ред – „Трябва да минем към Евразийския съюз“. ТВAlfa – Атака, 07.04.2014 г., <http://vbox7.com/play:d5190b1794>.

²¹⁰ Ghodsee, K. (2008), Left Wing, Right Wing, Everything: Xenophobia, Neo-totalitarianism, and Populist Politics in Bulgaria. In: *Problems of Post-Communism*, May/June 2008, http://scholar.harvard.edu/files/kristenghodsee/files/left_wing_right_wing.pdf

²¹¹ Разпространява се от кабелните оператори в София и в Източна България.

²¹² Интернет страницата на НФСБ на адрес: <http://www.nfsb.bg/targets.php>

²¹³ Интернет страницата на НФСБ, Основни задачи на правителството на националното спасение, http://nfsb.bg/programa_2014.php

²¹⁴ Тодоров, А. (2014), НФСБ или защо са persona non grata в едно бъдещо правителство?, Блог на Антоний Тодоров, <https://antonytodorov.wordpress.com/2014/10/31>

Каре 2. Десни политически партии (Продължение)

програмата са открито насочени към социална и политическа изолация на членове на ромската и други малцинствени общности: 1) обвързване изплащането на помощи и детски надбавки за повече от 2 деца с образователния статус на родителите и възможността им за социална адаптация; 2) въвеждане на изпит по български език за всички деца, навършили 6 години и в случай на недобро владение – ускореното му изучаване в предучилищни паралелки за сметка на родителите; 3) въвеждане на допълнителен данък върху чуждестранните произведения на културата, за да се стимулира производството на фолклор, музика, български филми, сериали, спектакли и др.; 4) осигуряване правото на българските граждани да използват оръжие в защита на своя живот, здраве и собственост като най-евтиния за държавата начин да се пресече битовата престъпност.

Българският хелзински комитет подава жалба до Апелативна прокуратура – София срещу програмата на НФСБ и ВМРО за проповядване и подбуждане към дискриминация, насилие и омраза към ромското население. Тя обаче е отхвърлена с мотив, че политическите програми призовават по-скоро към интеграция и спазване на закона²¹⁵.

Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО)

История ВМРО е втората националистическа партия в Патриотичния фронт. Името ѝ е заимствано от паравоенна организация, създадена през 1893 г., за да способства за териториалното единство на България и Македония в контекста на разпадащата се по онова време Османска империя. През 1989 г. се създава партия със същото име (с различни фракции като ВМРО-БДД, ВМРО-БНД и ВМРО-СМД), която печели популярност и влияние в югозападната част на страната и сред определени младежки среди. Възстановената ВМРО не съумява обаче да се утвърди като стабилна и влиятелна политическа сила²¹⁶, което може да се обясни донякъде с участието ѝ в съмнителни коалиции като привидно центристката коалиция „България без цензура“ през 2014 г. Друга възможна причина е принадлежността на дългогодишния лидер на ВМРО Александър Каракачанов към службите за сигурност на комунистическия режим²¹⁷. Това е основната причина за недоверието, което изпитват към него националисти и крайнодесни активисти.

Идеология ВМРО си служи с мощна националистическа идеология, построена върху антиромска, антитурска, антиимигрантска и антиислямска риторика. Малцинствата, чужденците и ислямът се сочат като застрашаващи българската нация и държава. Партията се определя като застъпник за силна и просперираща държава и за пазител на националните права на историческите български общности и на българската културна идентичност на Балканите и по света²¹⁸.

²¹⁵ БХК разочарован от отказа на прокуратурата да се земе с НФСБ и ВМРО, News.bg, 02.09.2014, http://news.ibox.bg/news/id_1729623115

²¹⁶ Genov (2010).

²¹⁷ Христов, Х. (2011), Досиетата на кандидат-президентите: Красимир Каракачанов, <http://desebg.com/2011-01-06-11-34-32/443-2011-10-20-15-26-05>

²¹⁸ Интернет страницата на ВМРО на адрес: www.vmro.bg

Каре 2. Десни политически партии (Продължение)

Националистическа партия на България (НПБ)

История Партията е основана на 9 ноември 2013 г. от 10 организации, между които местни секции на международната неонацистка мрежа „Кръв и чест“, „Национална съпротива“, Българска национално-радикална партия и сдружение „Офанзива“ на футболните агитки. В нея влизат също партия „Свобода“ на бившия член на „Атака“ Павел Чернев и няколко бивши членове на Български национален съюз (БНС). Създаването на партията е посрещнато със силна обществена съпротива. Българският хелзинкски комитет и група от 112 общественици призовават Главния прокурор да застъпи пред съда отрицателно становище за регистрацията на партията. Посочва се, че такава регистрация би представлявала нарушение на Конституцията. В крайна сметка партията изтегля документите си за регистрация от Софийски градски съд и не е регистрирана²¹⁹. Крайнодесните активисти я атакуват заради „избора ѝ на погрешна тактика“ с използване на радикален и популистски език, което би попречило на успеха ѝ в бъдеще, дори ако бе получила официална регистрация²²⁰.

Идеология Програмата от 21 точки използва силен националистически и авторитарен дискурс. Сред някои от предложените политики са противодействие на битовата и малцинствената престъпност, „смазване на циганския терор с железен юмрук“, забрана на всички „антибългарски организации като Български хелзинкски комитет, „Отворено общество“ и производните им“, забрана на всички етнически партии в страната, „разбиване и забрана“ на всички „сепаратистки групи на територията на България“, приемане на нов конституционен модел с президентска република, мажоритарни избори и задължително гласуване, както и провеждането на референдум за оставането на България в ЕС и НАТО.

Електорален профил

След появата си на политическата сцена, въпреки идейната си непоследователност²²¹, „Атака“ запазва електоралната си подкрепа относително стабилна (с постепенно нарастване до 2009 г., измерено в абсолютен брой гласове)²²². Това продължава до 2014 г., когато на изборите се явява Патриотичният фронт и получава по-широка подкрепа като по-умерено на-

²¹⁹ Български хелзинкски комитет (2014), Съдът не регистрира Националистическата партия на България, 8 май 2014 г., <http://www.bghelsinki.org/bg/novini/press/single/sdt-ne-registrirana-nationalisticheskata-partiya-na-blgariya/#>

²²⁰ Интервюта с активисти на десни организации, проведени на 10 и 19 май 2015 г.

²²¹ През 1991 г. в статия за всекидневника „Демокрация“ Волен Сидеров пише: „А там, където е стъпил ботушът на Альоша, друго, освен робство, хората не са узнавали“; Сидеров, В. (1991), Да освободим Альоша от наряд, в. Демокрация, 04.03.1991, с. 1. Противоположно становище се среща в: Гюзелев, Г. (2015), Сидеров от Москва: Който е тръгнал срещу Русия, свършва като Наполеон и Хитлер, в: Национален информационен портал АТАКА (www.vestnikataka.bg), 09.05.2015 г.

²²² Старидолска, Е. (2013), Избори 2013: „Атака“: Най-важното от кампанията и обещанията на партията за парламентарния вот, в. „Капитал“, 24.04.2013 г.

ционалистическа парламентарна коалиция. От гледна точка на действителното присъствие на партийни прояви, повечето от акциите на „Атака“ като белязаните с насилие протести срещу високоговорителите на софийската джамия „Баня Баши“²²³ или против санкциите на ЕС срещу Русия успяват да мобилизират многобройна подкрепа. Предвид кратката история на политическа партия НФСБ и локализираното ѝ влияние в Източна България, тя не получава подкрепа от активистите на националистическите формации. Счита се, че не е в състояние да мобилизира привърженици на публични прояви в подкрепа на своите политики. Не е такъв случаят обаче с коалиционния им партньор ВМРО, която все още генерира подкрепа с авторитета на името си²²⁴.

След изненадващия успех на „Атака“ през 2005 г., редица проучвания се опитват да определят отличителните черти на нейните избиратели и мотивите за подкрепата им²²⁵. Политолози обясняват популярността на „Атака“ с протестния вот и определят привържениците ѝ като „унижените и оскърбените“²²⁶. Вотът за „Атака“ често се обяснява като протеста на хората, у които има натрупана агресия, но им липсва критично мислене и поради това представляват благодатна почва за популистки лозунги. Наследеното от тоталитарния период дуалистично представяне на личностите и социалните групи като „добри“ и „лоши“ допринася за склонността на дясното да анатемосва всеки „различен“, било с различен етнически произход, сексуална ориентация, или с някаква друга другост²²⁷. Иванова²²⁸ класифицира избирателите на „Атака“ в следните категории: „биографични комунисти“ или разочаровани симпатизанти на БСП, „биографични националисти“ или потомци на преселените през 20-те години на 20-ти век българи – бежанци от Македония и Беломорска Тракия, чиято непоносимост към турците и мюсюлманите като цяло е възпитавана с поколения, и „средна ръка хора“, които се усещат измамани, ошетени, обидени, „прецакани“, не получили онова, което им се полага по заслуги. Нито едно от посочените изследвания обаче не представя категорична картина на електоралния профил на „Атака“. Това са хора с различен социален и образователен статус, от различни възрастови групи (преобладават от 41 до 50-годишните)²²⁹, които живеят предимно в областните градове и в София (общо 60 %) ²³⁰. Възможно е също да са

²²³ Климентиевна, К. (2012), „Атака“ пак протестира срещу шума от софийската джамия, в. Дневник, 14.06.2012 г.

²²⁴ Методиева, Ю. (2015), Вашингтон 5 мобилизира ултраси и рокери?, в. Marginalia, 08.06.2015 г.

²²⁵ Иванова (2007); Рагару, Н. (2010), Как така АТАКА?: Преоформянето на лицата на българския национализъм. В: Преплетените времена на настоящето. София: ИК КХ, 2010; Cholova, V. (2013) Anti-Establishment Reform Parties in Bulgaria: A Decade of Dominant Populist Rhetoric, CEVIPOI, Université libre de Bruxelles, ECPR General Conference in Bordeaux, 4-7 September 2013; Рагару, Н. (2011) Voting for Xenophobic Party “Ataka” in Bulgaria. Reshaping Symbolic Boundaries after Socialism, In: Euxeinos 2 (2011); Smrčková, M. (2009) Comparison of Radical Right-Wing Parties in Bulgaria and Romania: The National Movement of Ataka and the Great Romania Party. In: Central European Political Studies Review, 1/XI/winter 2009.

²²⁶ Русева, Л. (2007), Опитомяването на „Атака“. в: Тема, бр. 41 (312), 15-21.10.2007.

²²⁷ Томова, И. (2015), Образът на ромите в шест електронни медии. Integro Association, с. 7.

²²⁸ Иванова (2007), с. 7.

²²⁹ Рагару (2010), с. 312.

²³⁰ Пак там.

склонни към „кризисно-реактивен“ национализъм²³¹ в отговор на конкретни инциденти като антиромските протести в Катунца, Гърмен и в софийския квартал Орландовци през 2015 г. Ghodsee²³² предполага, че откритието на „Атака“ от 2005 г. е, че дясната риторика е в състояние да въодушеви апатични иначе хора да отидат до избирателните урни.

Електоратът на другите националистически партии не е предмет на задълбочено изследване, тъй като според социолозите²³³ те отнемат от електоралната подкрепа за партия „Атака“ от 2005 г.

Данните в Приложението показват, че след влизането на „Атака“ в Народното събрание през 2005 г., относително постоянен дял от електората на националистическите партии се разпределя между участващите играчи в съответните избори. По-ниските проценти в изборите за членове на Европейския парламент през 2014 г. се дължат на по-ниската избирателна активност (35,8 %).

Много по-малко на брой са крайнодесните активисти, които подкрепят и гласуват за горните партии. Това са по-скоро слабо идеологизирани индивиди, като футболните запалнянковци.

Извънпарламентарни формации

Непредставените в парламента националистически организации са три категории: скинхедс-банди, участващи в спонтанни нападения над представители на малцинствата или над чужденци, често без конкретна идейна база, ултрадесни организации на основата на общи интереси като музика, футбол, спорт, история, религиозни възгледи или крайни идеи и отделни пасивни лица, които са избиратели на ултрадесни политически партии. Строго разграничение между трите категории крайнодесни групи не е възможно, тъй като в зависимост от интересите си членовете им обикновено са част от повече от една група. Освен това тези групи често се сливат, а актьорите преминават от една в друга.

Привържениците на крайнодесни идеологии обикновено се сдружават на базата на субкултура – предпочитания към даден футболен отбор или музика, по-специално Ой! (Oi), раг и „националсоциалистически блек метъл“²³⁴. Друга възможност е членството в скинарска или друга неформална група. Конкретни форми на привличане на хора няма. Един от респондентите описва процеса на набиране на членове като „самовъзпроизвеждаща се система“ – момчетата на възраст между 12 и 16 години започват сами да намират за привлекателни неонацистките идеи, знаци, символика

²³¹ Термин използван в: Kiossev, A. and Kabakchieva, P. (2008), The Privatization of Nationalism(s). Reported at the 38th World Congress of the International Institute of Sociology, Budapest, June 2008, <http://www.seal-sofia.org/en/projects/completed/FCN/>

²³² Ghodsee (2008).

²³³ Например: Politikata.net, „Първан Симеонов: „Патриотичен фронт“ взима гласове от ББЦ и Атака“, 15.08.2014 г.

²³⁴ Някои от националсоциалистическите блек метъл групи са Паганблут, Ариан Арт (Aryan Art), Родна защита.

и поведение и започват да ги възпроизвеждат²³⁵. Така започват да посещават футболни мачове, концерти или просто се сближават с по-възрастни активисти. Младежите изглежда са привлечени в по-голяма степен от усещането за групова принадлежност, отколкото от самата идеология²³⁶. На този ранен етап младежите четат националистическа литература или по-често посещават крайнодесни сайтове (включително такива, базирани на мистификации и „алтернативна история“). Започват да носят дрехи от марки, възприемани като популярни сред неонацистките групировки – „Лонсдейл“ (Lonsdale), „Фред Пери“ (Fred Perry), „Хейткрайм“ (Hatecrime) и „Трабълмейкър“ (Troublemaker) с екстремистки символи като свастики, „SS“, келтския кръст или „Бяла гордост“ (White Pride)²³⁷, често без да разбират значението им. Младежите, които стават членове на крайнодясна група, понякога преминават през период на разпознаване и са подлагани на ритуал или акт на инициация (ритуално приемане, посвещаване или „кръщаване“). В тези ритуали често има насилие, а с извършването или изтърпяването на насилие новопосветеният кандидат-член (няма данни в тези групи да членуват момичета)²³⁸ трябва да докаже своята лоялност, смелост, издръжливост и твърдост. На този ранен етап ултрадесните активисти се събират на футболни мачове, на концерти или просто излизат заедно. Тези групи често консумират алкохол, вземат наркотици и извършват произволни актове на насилие. Насилствените действия може да са провокирани от среща с лице от различен етнос или с различна сексуална ориентация, с членове на вражеска футболна агитка, симпатизанти на друг стил в музиката или хора с различни политически възгледи²³⁹. Такова поведение бе разкритикувано от интервюираните активисти като неприемливо и накърняващо престижа на националистите в България. С времето тези младежи стават членове на една, а често и на няколко крайнодесни групировки. Когато навършат 30-годишна възраст, те могат да се присъединят към криминалния контингент, постепенно да преустановят участието си, ако успеят да си намерят работа или да създадат семейство, или пък да станат членове на някоя от националистическите политически партии.

²³⁵ Интервю с бивш десен активист, проведено на 22 май 2015 г.

²³⁶ Петков, П. (2014), Футболните агитки в България: екстремизъм, идентификация, принадлежност и разпознаване: Афтореферат на дисертационен труд за присъждане на научна и образователна степен „доктор“ по специалност „социология“. Благоевград: ЮЗУ Неофит Рилски.

²³⁷ Централна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетни към Министерския съвет. (2011 г.) Ръководство за разпознаване, идентификация, и корекционно-възпитателна работа с ненавършили пълнолетие лица, споделящи идеи или принадлежащи към организации с екстремистки или радикален характер. София, 2011 г.

²³⁸ Никой от интервюираните активисти или експерти не съобщава за момичета активисти. Въпреки че се споменава за участие на момичета в групите, те по-скоро съпровождат членовете, а не са равни на тях. В блога на „Стрейт едж“ (Straight Edge) България е публикуван Кодекс за момичета: <http://straight-edge-bulgaria.blogspot.bg/2015/02/blog-post.html>. В него момичетата се призовават винаги да подкрепят избраника си, да се придържат към естествената си красота, да не допускат „расово смешение“ и т.н.

²³⁹ Съществуват редица примери за такива екстремистки набези. През 2008 г. 26-годишен мъж е пребит до смърт, защото „изглежда гей“, от двама души съответно на 20 и на 19 години, които „искали да изчистят парка от гейове“. Случаят е разказан в публикацията: Георгиева, Б. (2010), Убили студент, за да чистят Борисовата градина от гейове, в. 24 часа, 04.06.2010 г.

Каре 3. Извънпарламентарни десни формации

Скинхед банди

Тези групи са по-слабо идеологизирани скинхед банди от младежи във възрастовата група от 16 до 24 години, които често се събират за употреба на алкохол и наркотици (понякога към тях се присъединяват и момчета на не повече от 12 години)²⁴⁰. Те се сочат като извършители на спонтанни нападения или тормоз на роми или на хора, които им приличат на чужденци или гейове. За тях насилието, подбудено от злоупотреба с наркотични вещества или от латентна агресия, често е самоцелно и няма нищо общо с идеология. Такива групи възприемат актовете си на насилие като форма на отмъщение срещу етническите малцинства и мигрантите заради предполагаемата им престъпна дейност, а нападенията или тормозът често се извършват в средства на обществения транспорт. Представата им за ромите е, че всички са мързеливи, не искат да работят и се препитават от детските добавки и от кражби. Подобна е представата им и за мигрантите. Обвиняват ги, че щом пристигнат в България, не могат да си намерят работа и затова започват да крадат, за да се препитават. Членската маса на тези банди е съчетание от ултрадесни футболни фенове, скинхедс и отделни индивиди. Останалите активни след навършване на зряла възраст или се отказват, или се вливат в някоя от представените по-долу ултрадесни организации. Някои стават част от престъпния свят²⁴¹.

Ултрадесни организации: Български национален съюз (БНС)

БНС²⁴² е една от най-стабилните националистически организации в България. Учредена е през 2001 г. и за 15 години създава своя организационна структура и набор от етноцентристки идеи за икономическото, социалното и политическото развитие на България²⁴³. Организацията провежда чествания и възпоменания на исторически събития и личности, протести и призови за действие (като протестите срещу шествието „София прайд“, антимонополните протести от февруари 2013 г.), спортни прояви и лагери²⁴⁴, развива социална дейност (като поддръжка на националистки паметници, дарения на храни за хора в неравностойно социално положение) и културно-образователни дейности²⁴⁵. През 2005 г. БНС е част от коалицията „Атака“. След като напуска коалицията през 2007 г., БНС създава своя собствена политическа структура, наречена „Гвардия“. По същото време организацията сформира своя „Национална гвардия“, която да патрулира и защитава българите от ромски набези²⁴⁶. Активист на БНС признава, че тези доброволчески групи за поддържане на обществения ред и дисциплина (vigilante groups) са сформирани с популистка цел за демонстрация на принадлежност към групировка с конкретни възгледи и без да се търси реален ефект.

²⁴⁰ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, проведено на 24 юни 2015 г.

²⁴¹ Пак там.

²⁴² <http://bgns.net/>

²⁴³ Дълго време Съюзът е известен с лидера си Боян Станков-Расате, оттегил се през 2010 г. Боян Станков е лидер от популистки тип, наподобяващ Волен Сидеров.

²⁴⁴ БНС има своя спортна организация: http://so.bgns.net/component/option,com_frontpage/Itemid,1/

²⁴⁵ Интервю с десен активист.

²⁴⁶ Христов, Н. (2007), Прокуратурата ще провери Националната гвардия на Расате, *Дарикнюз*, 21.08.2007 г., http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=172989

Каре 3. Извънпарламентарни десни формации (Продължение)

Желаният ефект е униформите на патрулиращите доброволци с пришито на ръкава лого на БНС да са разпознаваеми от широката общественост. Инициатор на популистката акция е Боян Станков-Расате по подражание на стратегията на Волен Сидеров²⁴⁷.

БНС поддържа близки отношения с националистки активисти в Германия и в страните от Балканите. Съюзът прави опит за официална регистрация на политическа партия, но регистрацията е отказана от съда. След като напуска БНС, Боян Станков-Расате се опитва да възроди регистрираната през 1990 г. политическа партия с подобно име – „Български национален съюз – Нова демокрация“, за да я използва за участие в предсрочните парламентарни избори на 5 октомври 2014 г.²⁴⁸ БНС официално отрича съпричастие с тази регистрация²⁴⁹. След напускането на Расате през 2010 г., опитите на БНС за регистриране на партия са преустановени и сега съюзът остава младежко движение. Освен това оттогава членската му маса силно е намалела²⁵⁰.

БНС стартира неотдавна своя проект „Родобран“²⁵¹ (*родобран* е дума, съставена от *rod* и *отбрана*, *бран*). Целта на проекта е популяризиране на българската история и на исторически личности, загубили живота си за българския национален идеал, за да бъдат те осъвременени. „Родобран“ лансира своя „патриотична, национална линия дрехи, с уникален дизайн и визия“ и с патриотични надписи.

Ултрадесни организации: „Кръв и чест“

„Кръв и чест“ е разделена на две враждуващи неформални организации. Едната от тях е Комбат 18 (С18). Базирана е в София, а в нея членуват ултранационалисти от софийските футболни агитки. Обединява членове на неформалните групи, които от края на 1980-те и началото на 1990-те години се срещат в района на култовото софийско заведение „Кравай“. Официално признат член на международната организация „Кръв и чест“ (Blood and Honour) е втората група, базирана в Пловдив. Основният ѝ членски състав се състои от приблизително 200 души, но те могат да мобилизират повече активисти²⁵². По думите на ултрадесен активист тези организации само поддържат един затворен клуб, където понякога се срещат, а понякога организират шествия и концерти. Основната разлика между двете организации е, че първата е доминирана от футболни хулигани²⁵³.

Ултрадесни организации: „Национална съпротива“

„Национална съпротива“ е неформална организация на националисти, създадена през 2010 – 2011 г., за да обедини националисти от всички групировки. Неин прототип е немската *Nationaler Widerstand*. Твърдото ядро от поддръжници е от около 100 души, които са предимно скинхед

²⁴⁷ Интервю с активист на ултрадесна група.

²⁴⁸ Първанов, К. (2009), Новият шифър на Расате, в. Тема, бр. 18 (393), 11-17.05.2009 г.

²⁴⁹ Български национален съюз няма нищо общо с партия „БНС – Нова демокрация“, публикация на интернет страницата на БНС на адрес: <http://bgns.net>

²⁵⁰ Интервю с десен активист.

²⁵¹ <http://www.rodobran.com/>

²⁵² Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

²⁵³ Интервю с десен активист.

Каре 3. Извънпарламентарни десни формации (Продължение)

младежи и крайнодесни футболни запаянковци. Движението взема редовно участие в някои прояви като ежегодното възпоменателно факелно шествие на крайнодесните националистически формации „Луков марш“²⁵⁴ и шествия с настоявания за „решаване на циганския въпрос“²⁵⁵. Има данни за два извънсофийски клона на движението – един в Перник – „Национална съпротива – дивизия Перник“ – и един в Пловдив. На 18 ноември 2013 г. „Национална съпротива – дивизия Перник“ организира протестно шествие заради плановете за заселване на бежанци в общината²⁵⁶. Организацията подкрепя и по-широка кампания срещу мигрантите²⁵⁷. „Национална съпротива“ е сред основателите на Националистическата партия на България. Към 2015 г. тя е една от най-активните крайнодесни групировки в България.

Ултрадесни организации: Движение „Стрейт едж“ (Straight Edge)

В България движението „Стрейт едж“ е основано през 2012 – 2013 г. от бившия активист на БНС и „Кръв и чест“ Николай Йовев. Базирана е в Благоевград и наподобява няколко европейски движения от 1990-те години като „Хамерскинс“ (Hammerskins). „Стрейт едж България“ популяризира сред младите хора националистки ценности и живот без алкохол и наркотици. Дейността му се състои почти изцяло от работата на неговия основател. Един от респондентите определя движението като открито за сътрудничество с всички проактивни националисти в България²⁵⁸.

Отделни индивиди

Това са обикновено неактивни избиратели на ултрадесните политически партии. Десни активисти ги описват като „забравени хора от селата и малките градчета с предимно левичарски политически възгледи“²⁵⁹. Социалното неравенство и разочарованието от българската политическа система са сред факторите, подклаждащи национализма им и провокиращи радикализация и агресия.

Връзки между политическите партии и извънпарламентарните актьори

Интересен е въпросът за връзката между политическите партии и неформалните структури. ВМРО и „Атака“ се радват на известна подкрепа от неформалните групи на футболни запаянковци и мотористки клубове (ако такова разграничение изобщо е възможно). Партия НФСБ (появила се последна на политическата сцена и произлизаща от регион извън София, но пък

²⁵⁴ Ежегодната проява на националистите в България в памет на генерал Христо Луков (1888 – 1943), ръководител на Съюза на българските национални легиони, оценяван противоречиво и считан за една от най-видните личности от миналото, повлияни от националсоциализма и фашизма.

²⁵⁵ *Offnews.bg*, Шествието: Над 100 искат решаване на „циганския въпрос“ (снимки), 21.10.2012 г.

²⁵⁶ „Национална съпротива – дивизия Перник“ и Националистическа партия на България организираха вчера в Перник шествие срещу бежанците, в. *Сега*, бр. 4846 (269) 18.11.2013 г.

²⁵⁷ „Листовки срещу бежанците налепиха в Перник“, <http://www.zapernik.com/>, 7.11.2013 г.

²⁵⁸ Интервю с десен активист.

²⁵⁹ Интервю с десен активист.

ползваща се с най-висока електорална подкрепа измежду трите партии) по принцип няма преки отношения с извънпарламентарните групировки, освен в Бургас, където партията е учредена²⁶⁰.

Националистическите организации, както и неонацистките футболни агитки, категорично се разграничават от националистическите политически партии, а именно „Атака“ и Патриотичния фронт, с твърдения, че техният популизъм е насочен към „лесен за привличане електорат“. Те вярват, че като мобилизират такава подкрепа, тези партии използват влиянието си, за да обслужват чужди интереси (на други политически партии или на определени бизнес среди) в замяна за лична финансова облага. Друга причина за това дистанциране е принадлежността на някои от партийните лидери към службите за сигурност на комунистическия режим²⁶¹. Такава принадлежност се потвърждава и от изследването на Рагару²⁶², която отбелязва, че мрежите от служители на бившата държавна сигурност и политически обръщенци са източникът за политически лидери на „Атака“.

Съществува характерна особеност в **териториалното разпространение** и присъствие на ултрадесните групировки. Техните позиции са традиционно силни в София и Пловдив. Освен в тези два града, активни групи има и в Перник и Благоевград. По-слабо присъствие на националистически групировки, свързани най-вече с местните футболни клубове, се наблюдава и в Северна България в градовете Добрич, Плевен, Варна, Видин и Враца. Влиянието на НФСБ сред ултрадесните групировки в Бургас все още не е изследвано. Поддръжниците на крайнодесни идеи в други части на България са или малко, или са изолирани, или членуват в местните клонове на някоя от посочените по-горе групировки.

1.3. Идеи и идеология

Идеите на крайнодесните групировки в България са фрагментирани и разнородни. В този раздел са очертани някои от най-общите им характеристики и се прави опит за свързването им с изброените по-горе актьори.

Като цяло активистите на повечето ултранационалистически формации в България се самоопределят като „патриоти“ или „националисти“. Тъй като каузата на предшествениците им отпреди 1944 г. – осъществяване на „националния интерес на България“ чрез присъединяване на населените с етнически българи земи – след 1990 г. вече не е актуална, в началото на 1990-те години те наблягат на антикомунистическите си възгледи и постепенно формират система от идеи относно икономическото и политическо развитие на страната, основани на етноцентризъм и подкрепени със смесица от митология, история, нацизъм и патриотизъм.

²⁶⁰ Методиева (2015).

²⁶¹ Интервюта с десни активисти.

²⁶² Рагару (2010), с. 300.

Национализъм

Идеите, споделяни от националистическите организации и политически партии в България, са по-умерени от неонацистката идеология, съответна на тенденциите, описани от Минкенберг²⁶³. Най-общо те вярват, че национализмът е политически акт, с който трябва да се осигури „нормалното развитие на местното население“, за да запази то традициите си и да развива своята култура и социален статус²⁶⁴. Идеологията им е по-скоро социална и прокламира, че протекционизмът (субсидирането) на селското стопанство и индустриалното производство на страната ще доведат до икономически растеж²⁶⁵. Интервюираните активисти на националистически организации категорично се дистанцират от призивите за геноцид над други раси, етнически групи, изповедания или хора с различна сексуална ориентация. Според тях такава риторика, използвана от по-млади поддръжници и от популистките националистически партии, води до негативната представа на обществото за националистическата идея. Вместо това те залагат на етноцентризма в икономическата и социалната сфера. Тази идеология е подкрепена с твърдението, че България е едноетническа държава. В съответствие с тенденциите в Европа, социалните и икономически разделения се пречупват през етническа и културна призма²⁶⁶.

Националистическите партии декларират в официалните си документи, че законът трябва да се прилага еднакво за всички националности и етнически групи²⁶⁷. По-слабо идеологизираните групировки, като скинхед групите и ултрадесните футболни фенове, напротив, считат омразата и агресията си спрямо хора от друг етнически произход, с друга религиозна принадлежност или с различна сексуална ориентация за най-висша проява на българския патриотизъм²⁶⁸.

Типичната **нацистка и неонацистка** доктрина се среща сред младите привърженици, които са по-крайни във възгледите си. Това обикновено са по-слабо идеологизирани улични банди, които, по думите на „по-старите“ националисти, не всякога разбират смисъла на националистическите идеи²⁶⁹. Тъй като повечето от тях са самоуки в крайнодесните идеи, често ги интерпретират по свой начин. Това нерядко води до агресия срещу възприеманите като „врагове“ хора от друг етнически произход, от друга националност или с нехетеросексуална ориентация. Понякога агресията е насочена и спрямо привържениците на други футболни отбори или музикални стилове, без да е мотивирана от ултрадясна идеология.

²⁶³ Minkenberg, M. (2013), *The European Radical Right and Xenophobia in West and East: Trends, Patterns and Challenges*, In: Melzer, R. and S. Serafin (eds.) (2013) *Right-Wing Extremism in Europe – Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*, Berlin: Friedrich Ebert Foundation, с. 9-34.

²⁶⁴ БНС. Какво искаме, <http://bgns.net/какво-искаме/>; НФСБ. Цели, <http://www.nfsb.bg/targets.php>.

²⁶⁵ 20 точки на партия Атака, http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=51; БНС. Какво искаме, <http://bgns.net/какво-искаме/>; Интервю с десен активист.

²⁶⁶ Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*, New York: Cornell University Press.

²⁶⁷ Пак там.

²⁶⁸ Зафиров, А. (2006) „Мразя турци, цигани, евреи“, в: „Новинар“, 28.09.2006 г.

²⁶⁹ Интервюта с десни активисти.

Расизъм и антисемитизъм

Расизъм в смисъл на лошо отношение или насилие спрямо хора заради тяхната раса²⁷⁰ или омраза на основата на етническа принадлежност съществува в най-радикалната си форма сред по-слабо идеологизираните скинхед банди, чиито членове са предимно по-млади активисти. Омразата им е насочена към три категории хора в България – ромите, мигрантите и бежанците, и турското малцинство. Именно членове на скинхед банди са обичайните извършители на нападения с проява на насилие срещу хора от тези три групи²⁷¹. Членовете на банди са водени обикновено от агресията си, често насочена към случайни хора, независимо от личността на жертвата.

Друга група крайнодесни активисти, в това число представители на политическите партии и някои организации като БНС, подкрепят идеята, че етническите малцинства се ползват с твърде много права²⁷². Риториката им следва логика, според която малцинствата са потисниците, а мнозинството са жертвите²⁷³. В програмните документи на тези организации не се правят преки изявления за омраза, а вместо това такива възгледи се представят през призмата на защита на интересите на нацията. В същото време в изказванията на техни лидери се срещат антимаджинствени и ясно изразени ксенофобски възгледи²⁷⁴. Общите тези срещу горепосочените три групи хора се основават на вече популярни стереотипи за различни етнически групи. На първо място те поддържат убеждението, че ромите са мързеливи и крадат от българите, за да се препитават. Терминът „циганска престъпност“ често се използва от лидерите на „Атака“²⁷⁵ като аргумент в политически дебати²⁷⁶. На второ място се твърди, че мигрантите и бежанците представляват заплаха за сигурността на страната по два начина – като внасят радикален ислям за терористични цели и като увеличават риска от битова или „конвенционална“ престъпност²⁷⁷. На трето място негативните нагласи към турското малцинство и мюсюлманите в България имат дълга история, свързана с териториалната принадлежност на България към Османската империя в миналото. Турското малцинство се възприема като „троянския кон“ на Турция²⁷⁸ в България.

²⁷⁰ Съгласно определението в тълковния речник „Мериъм Уебстър“.

²⁷¹ За такъв пример се разказва в следното интервю: *Novini.bg*, „Скинар: Чистим центъра на София от сирийци! Пребил съм стотици „гниди“, 14.11.2013 г.

²⁷² Станилов, Ст. (2015) „Цигани и роми. Фактите на една отчайваща безизходица“, в. „Атака“, 12.06.2015 г; Интервюта с десни активисти.

²⁷³ Рагару (2010), с. 290.

²⁷⁴ „Валери Симеонов нарече циганите „човекоподобни“, в *Post*, 11.03.2015 г., <http://www.bpost.bg/article/34261>

²⁷⁵ Станилов, Ст. (2015) „Катуница, Гърмен, Орландовци вещаят края на българската нация“, в. „Атака“, 19.06.2015 г.

²⁷⁶ Рагару (2011).

²⁷⁷ Например: Дучев, П. (2014) „Готви се халифат на територията на България: Страната ни е в реална опасност от създаване на терористични клетки и атентати“, в. „Атака“, 29.08.2014 г.; Интервю с десен активист; Известен пример за езика на ксенофобията, потвърждаващ този предразсъдък, е телевизионната поява на депутатката от „Атака“ Магдалена Ташева, в която тя нарича сирийските бежанци „канибали“ и „убийци“ (*bTV Новините* (2013) „Магдалена Ташева съзря Сорос в бежанската криза у нас“, *bTV*, 19.10.2013 г.

²⁷⁸ Определението се среща в Рагару, Н. (2010), Как така АТАКА? Преоформянето на лицата на българския национализъм. В: *Преплетените времена на настоящето*. София: ИК КХ, 2010. с. 295.

Практиката на „Атака“ наподобява тази на бившия комунистически режим с опитите му за насилствена асимилация на турското малцинство и организираниите акции срещу турските културни или религиозни практики, или срещу използването на турски език на обществени места. Противоречив отзвук намира кампанията на „Атака“ за забрана на новините на турски език по националната телевизия или „препоръката“ към хората с турски имена да се изселят в Турция²⁷⁹. Като по-слаби могат да се оценят антитурските нагласи сред извънпарламентарните актьори.

Крайнодесните активисти не споделят антитурските нагласи на политическите партии. Това обясняват с по-слабата зависимост на етническите турци от социалните помощи и способността им да се издържат сами²⁸⁰. Те обаче развиват подобни идеи по отношение на мигрантите, търсещите убежище, и ромското малцинство. Интервюираните изразяват убеждението, че ромите и мигрантите, по-конкретно търсещите убежище, получават преференциално третиране от държавните институции най-вече в сферата на социалните услуги. Твърди се, че те получават повече социални помощи от етническите българи и не биват санкционирани, когато извършват правонарушения. Затова се смята, че държавните институции насърчават тези правонарушения (например пътуването без билети в градския транспорт или използването на обществени и здравни услуги без заплащане). На мигрантите и бежанците се гледа като на заплахата за личната безопасност на хората²⁸¹.

Антисемитизмът е интересно явление в дясното политическо пространство, тъй като почива единствено на конспиративни теории. Макар да не е популярен в посткомунистическа България, антисемитизмът е широко разпространен сред националистите. Теоретично антисемитската идея се обосновава основно от поредицата книги на Волен Сидеров, издадени между 2001 и 2004 г. В книгата му „Бумерангът на злото“ от 2002 г.²⁸² се оспорва Холокостът и се използва широко експлоатираната в международен план теория за „юдео-масонски заговор“, която обвинява евреите за всички злини в съвременната история. Втората книга, посветена на еврейските планове за изкореняване на източното православие, е „Властта на мамона“²⁸³, издадена през 2004 г. Тези книги изглежда продължават да оказват значително влияние върху крайнодесни активисти, тъй като продължават случаите на оскверняване на еврейски храмове или училища с нарисувани свастики или други нацистки символи²⁸⁴.

Хомофобия

Сред крайнодесните групировки в България преобладават силни **хомофобски** настроения. Това в значителна степен е остатък от хомофобските нагласи

²⁷⁹ Ragan (2011).

²⁸⁰ Интервюта с десни активисти.

²⁸¹ Възгледите на „Атака“ и ВМРО са изложени в: „Атака“ заплашва с гражданска война заради бежанците, ВМРО – да защити българите, „както намери за добре“, в: *Mediapool*, 03.11.2013 г.

²⁸² Сидеров, В. (2002), *Бумерангът на злото*. София: Жарава.

²⁸³ Сидеров, В. (2004), *Властта на мамона*. София: Бумеранг.БГ.

²⁸⁴ Например: Георгиев, С. (2014), Синагогата в София осъмна със свастика, в: *SofiaUtre.bg*, 05.06.2014 г.

на комунистическия режим²⁸⁵. Според всички горепосочени актьори, хомосексуалността е представена в българския обществен живот в по-висока от необходимата степен, а публичният ѝ образ преднамерено се представя от либералните ценности и медиите като положителен. Според тях с нея по никакъв начин не бива да се парадирва публично, тъй като публичната ѝ показност е отрицателен пример за младежите, които се опитват да ѝ подражават и така тя се разпространява²⁸⁶. „Атака“ отива още по-далеч с предложението си за поправки в Наказателния кодекс, с които да се инкриминират показните прояви на хомосексуалност²⁸⁷. НФСБ проявява активност на местно равнище, като внася многобройни предложения в общинския съвет на Бургас за забрана на гей проявите в града²⁸⁸.

Правителството не бива да позволява на хора с хомосексуална ориентация да „казват на всички колко са щастливи и горди от себе си“²⁸⁹. Ценностите на хетеросексуалните като мнозинство трябва да бъдат зачитани от хомосексуалните, а „моралните ценности“ (т.е. хетеросексуалните) трябва да бъдат наложени по отношение например на появяването на мъже в женски дрехи на публични места. Въпреки че в България няма изследвания на толерантността като цяло към хората с различна сексуална ориентация, някои медийни проучвания на толерантността сочат, че настроенията на широката общественост към хомосексуалността са предимно негативни²⁹⁰. Проучване на Евробарометър потвърждава, че само 15 % от българите са съгласни хомосексуалните бракове да бъдат разрешени в ЕС²⁹¹.

Антисистемни нагласи

Извънпарламентарните актьори гледат на политическата класа като на опасен враг на нацията наред с мигрантите и малцинствата²⁹². Теоретичната обосновка на тази идея произтича, наред с други източници, и от книгата на Волен Сидеров „Българофобия“²⁹³, в която политиките са представени като упражняващи геноцид над собствения си народ. По времето, когато излиза книгата, Сидеров се възприема като хитлероподобен ултрадесен лидер, който все още не се е кандидатирил за депутат²⁹⁴. Останалите националистически организации възприемат тезата му и я доразвиват. БНС е сред организациите-

²⁸⁵ Хомофобия в Източна Европа. В: *Deutsche Welle*, 01.06.2006 г., коментарът е достъпен на адрес: <http://dw.de/p/AuYu>.

²⁸⁶ Христов, Ю. (2014), Сидеров иска затвор за участниците в гей парада, в: *OffNews*, 28.10.2014 г.

²⁸⁷ Пак там.

²⁸⁸ От НФСБ искат забрана на гей проявите в Бургас, в: *Ureport*, 26.10.2014 г.

²⁸⁹ Интервю с десен активист.

²⁹⁰ Добрева, Е. (2010), За медийния образ на хората от ЛГБТ общността. – В: Кирова М. (ред.), *Идентичности в преход: род, медии и популярна култура в България след 1989 г.* София: Полис, 2010, с. 76-92.

²⁹¹ EUROBAROMETER 66: Public Opinion in the European Union, September 2007.

²⁹² Интернет страница на БНС, Настоящото състояние на България, <http://bgns.net/настояще-то-състояние-на-българия/>; интервюта с десни активисти.

²⁹³ Сидеров, В. (2003), *Българофобия*. София: Бумеранг.БГ.

²⁹⁴ Например във: Вълканов, В. (2010), Хитлер и неговите български наследници, в: *Дума*, 30 юли 2010 г.

те, които доразвиват тази идеология на страницата си в интернет²⁹⁵, където се казва, че национален и държавен интерес се припокриват като значение, единствено когато държавата е национална и еднородна. Националната държава е „най-мощният и силен инструмент“ за адекватен отпор на „врага“ – олигархията, която богатеет за сметка на обикновените българи, продажните политици и „правозащитниците и борците за права, работещи за развращаването на младежта и борещи се за въвеждане на всякакви дискриминативни мерки срещу българина в собствения му дом“²⁹⁶. В този смисъл БНС може да се счита за антисистемна организация.

Те гледат на политическата класа като корумпирана и работеща само за собствената си изгода. Обвиняват бившите тайни служби на комунистическия режим, че са архитектите и изпълнителите на извратената политическа система, работеща в полза на бизнес клиентелата на политиците. Затова ултрадесните активисти предлагат процес на лустрация – забрана за всички агенти на бившата Държавна сигурност да заемат държавни, политически и обществени длъжности и наказателно преследване на всички отговорни за незаконната или в ущърб на обществения интерес приватизация на държавна собственост след 1990 година. Те вярват също, че тъй като почти всички членове на политическата класа биват преизбирани на всички избори, трябва да се предприеме радикална стъпка, но все още нямат идея каква трябва да е тя. Като мярка за прекъсване на този цикъл на възпроизводство на политическата класа се предлага въвеждане на образователен и възрастов ценз за имащите право да гласуват, за да се гарантира, че политиците се избират само от хора с „достатъчно здрав разум“²⁹⁷.

Национализмът се обявява за единствен източник на гордост за натрупаните разочарование и агресия спрямо политическата система, обвинявана за проваления преход от тоталитаризъм към демокрация. На либерализма се гледа като на контрапункт на патриотизма и съответно на напредъка и социалния просперитет. Това е още един възглед, който обединява поддръжниците на крайнодясната и крайнолявата идеология.

Всички интервюирани крайнодесни активисти подчертават, че не се чувстват политически представени в Народното събрание и че няма политическа партия, която изразява възгледите им дори частично. Това е особено вярно по отношение на парламентарно представените радикални националистически партии, на които се гледа като на част от корумпираната политическа класа. Принадлежността на много от представителите на „Атака“ и Патриотичния фронт към бившата Държавна сигурност²⁹⁸ е още една основателна причина за това гледище.

²⁹⁵ Интернет страницата на БНС има раздел „Светоглед“, където се дефинират основните понятия на идеологията на организацията, <http://bgns.net/за-раздела/>

²⁹⁶ Интернет страница на БНС, Настоящото състояние на България, <http://bgns.net/настоящето-състояние-на-българия/>

²⁹⁷ Интервю с десен активист.

²⁹⁸ Вж. например: Рагару (2010), с. 298 и сл.

Мистицизъм

Друга типична черта на крайнодясното в България е тенденцията към възхваляване на окултното и мистичното. Окултизмът е същевременно един от пътищата за набиране на крайнодесни последователи. Съществуват множество документи и сайтове, разпространяващи мистични учения. Те популяризират уникална духовна връзка между земята на България и хората, наследили тази връзка, а именно българите. Едно от тези движения, „Воини на Тангра“²⁹⁹, свързва историята на България с окултните вярвания на Третия райх, като се изтъкват редица аналогии³⁰⁰. В своето изследване Гончарова³⁰¹ разделя тези националистически мистични и религиозни фракции на няколко групи според използваните от тях репрезентативни стратегии и типа общност от съмишленици, които създават:

Секти – това са групи, движения и партии, които се опитват да побългаряват маргинални или алтернативни религиозни култове като култа към Анастасия в Русия;

Мисии – еднолични проекти за нравствено усъвършенстване;

Библиотеки – това е най-обширната група; при тях вниманието се фокусира върху трансформирането на връзката религия-национализъм в религиозно-патриотична култура със силен просветителски заряд;

Ордени – при тях на преден план се извежда съхраняването на (пра)българската духовност.

Един от основните им инструменти е манипулирането и създаването на алтернативна наука, по-специално история, която използва историческите събития селективно и спекулира с противоречиви факти³⁰².

Алтернативната история е много важна за легитимацията на ултрадесните организации. Интервюираните активисти споделят пълно недоверие към официалната история и твърдят, че историята на Германия от 30-те години на

²⁹⁹ Тангра е българското наименование на езически бог, почитан от някои в предхристиянския период: <http://www.voininatangra.org/modules/news/>

³⁰⁰ Скинхедс – новите багаини, 01.01.1998 г. <http://www.voininatangra.org/modules/xfsection/article.php?articleid=203>.

³⁰¹ Гончарова, Г., Тангра-национализмът: новите интернет религии, Академичната лига за Югоизточна Европа, <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/>.

³⁰² Кузманов например описва тази алтернативна наука по следния начин: „Утвърждаването и популяризирането на древното величие се приема за по-важна задача от следването на историческата достоверност; т.е. имаме още един компонент в изграждането на нова национална митология. Като най-важни и национално-утвърждаващи и в двата случая [при разглеждане на тракийската и старобългарската история] се приемат древността на културата, дълбочината на религията и мащабността на цивилизацията. Посланията на „алтернативната“ история са насочени в най-голяма степен към младежката аудитория, която е най-възприемчива към този тип внушения; но има и немалко хора от по-възрастните поколения, които охотно четат и разпространяват новите теории и интерпретации.“ (Кузманов, М., Патриотични употреби и националистически злоупотреби с археологията в България, Академичната лига за Югоизточна Европа, с. 27, www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/MomchilKuzmanovProjekt.pdf).

20-ти век например е демонизирана, защото е писана от спечелилите Втората световна война. Активистите следват посочените по-горе мистични фракции в различна степен в зависимост от личните си възгледи.

Друг продукт на алтернативната история е мистификацията около така наречения „План Ран-Ът“³⁰³ – конспиративна теория, по-типична за крайнолевите поддръжници на комунизма от съветски тип поради тяхната чувствителност към САЩ и теориите за империалистически заговор. Тази мистификация обаче намира поддръжници и сред крайнодесни активисти.

Антиимпериализмът е друга тема, наследена от тоталитарния режим, която намира еднакво отражение в ултралевите и ултрадесните идеологии. Тя е тясно свързана с антисемитизма и конспиративните теории. Експерти³⁰⁴ смятат, че тоталитарното минало е основата на антисемитизма, споделян от двете крайни идеологии – лявата и дясната. Изобилието на антисемитско съдържание³⁰⁵, разпространявано през 90-те години на миналия и първото десетилетие на новия век, промотира идеята, че международната политика се управлява от тайно общество, доминирано от юдео-масони. Тези виждания предизвикват симпатия към палестинската държава и към радикални организации като Хизбула или Хамас.

1.4. Прояви и действия

Действия, несвързани с насилие

Крайнодесните организации, с изключение на политическите партии, не проявяват редовна активност поради липса на професионален капацитет и ресурси за тази цел. Те организират прояви по повод значими дати и по теми, които се опитват да монополизират, като например противодействие на гей парадите. Мирните прояви могат да бъдат систематизирани, както следва:

Предизборни кампании: Те са доста подобни на останалите кампании на политическите партии. Лидерите на крайнодесни партии често използват популистки и ксенофобски език по време на кампаниите в съчетание със специфична стилистика (черни дрехи, знамена с националистически символи и др.), за да се позиционират изключително в ултрадесния спектър.

³⁰³ През 1990 г. тогавашният министър-председател Андрей Луканов възлага на екип от американски икономисти да изготвят план за икономическото развитие на България. В плана от 600 страници се съдържат мерки за прехода от комунистическа към капиталистическа икономика и се предлагат приватизация, фискална реформа, валутен борд, данъчна реформа и др. Планът е одобрен от Народното събрание. По-късно много политически лидери обвиняват плана за слабите икономически резултати на страната. Някои мистификации отиват още по-далеч, като твърдят, че истинското съдържание на плана е останало скрито, а целта му е била да се държи България икономически слаба. Това е най-вече теза на крайнолеви проруски групировки. Например: www.northstarcompass.org/nsc0604/bulgaria.htm

³⁰⁴ Интервю с бивш крайнодесен активист. Същата теза се споделя в Рагару (2010).

³⁰⁵ Примери за това могат да се намерят на следните адреси в интернет: http://evreite.blogspot.com/2012/04/blog-post_3208.html; <http://kolevm38.blog.bg/izkustvo/2012/04/07/kak-evreite-zakopavat-ylgariia.936051>; http://conspiracyandtruth1.blogspot.com/2013/05/blog-post_23.html

Протести и публични събирания: Крайно десни групи често организират протести по различни поводи – например шествия срещу планове за заселване на сирийски бежанци в Перник³⁰⁶ или протести срещу ежегодната проява София прайд³⁰⁷. „Атака“ си служи понякога с инструментариума на националистическите групи като популистки ход, имащ за цел да осигури подкрепата на активистите. Такива са поредицата протестни акции срещу високоговорителите на джамията „Баня Баши“ в София. ВМРО също организира подобни прояви. Пример е шествието срещу „безнаказаната етническа престъпност“ през 2012 г.³⁰⁸

Когато говорят пред публика, радикалните десни актьори често си служат с **езика на омразата и ксенофобията**, насочен срещу мигрантите и бежанците, малцинствата и ЛГБТ общността. Макар да се квалифицира като ненасилствен акт, в непублични ситуации езикът на омразата взема формата на словесна агресия и тормоз срещу представители на споменатите групи, извършван често от скинхед банди.

Маршове: Ултрадесните групи организират маршове на значими дати за отбелязване на значими исторически събития и личности. Такава ежегодна проява, иницирана от БНС и подкрепяна от всички ултрадесни групировки, е „Луков марш“³⁰⁹. Към противоречивите оценки за личността на ген. Луков се добавят множество критики, че маршът прокламира фашистка идеология, подбужда към омраза срещу малцинствата и е демонстрация на неонацистки и ксенофобски идеи и на фашистки символи³¹⁰. Събитието се организира по строги правила, публикувани на нарочната страница в интернет³¹¹. По време на шествието участниците обикновено носят запалени факли.

Маршове се организират и на национални празници, свързани с независимостта на страната и с годишнините от рождението и смъртта на национални герои като Васил Левски, Христо Ботев и офицери от армията отпреди 1944 година.

Културно-просветни прояви: Някои крайнодесни организации, най-активна сред които е БНС, организират просветни дейности по патриотични теми, като уроци по история в училища и общински центрове. Други, като „Кръв и чест“, организират музикални събития от затворен тип или с ограничен достъп, на които свирят свързани с тях групи.

Разпространение на националистическа литература: Някои крайнодесни актьори участват в разпространението на литература, прокламираща величието на българската нация и езическата ѝ митология. Отпечатването се осъществ-

³⁰⁶ „Национална съпротива – дивизия Перник“ и Националистическа партия на България организираха вчера в Перник шествие срещу бежанците, в. Сега, бр. 4846 (269) 18 ноември 2013 г.

³⁰⁷ Недкова, В. (2015), *Спри педерастията в България*, зове антигей шествие в столицата, в: *news.bg*, 27.06.2015 г.

³⁰⁸ ВМРО организира марш срещу безнаказаната етническа престъпност, в: *30dumi.eu*, 06.07.2012 г.

³⁰⁹ БНС счита себе си за наследник на Съюза на българските национални легиони, чийто основател е генерал Христо Луков (1888 – 1943).

³¹⁰ „Властите не разрешават Луков марш“, *Vesti.bg*, 12.02.2015 г.

³¹¹ „Правила за провеждане на шествието“, достъпни на Интернет адрес: <http://www.lukovmarsh.info>

вява от издателството на Общобългарска фондация „ТАНГРА ТанНакРа“³¹². Съществуват редица библиотечни сайтове с източници по история, митология, „алтернативна история“ и мемоари³¹³.

Графити: В България често могат да се видят нацистки символи, националистически рисунки и антисемитски лозунги. Графитите като част от много субкултури са често срещано проявление на ултрадясното в България. Много са случаите, когато с такива графити се оскверняват мюсюлмански или еврейски храмове или училища, като така се демонстрира по оскърбителен начин негативното отношение на извършителите³¹⁴. В медиите се появява само откъслечна информация за тези прояви, тъй като обичайно само най-крайните от тях привличат общественото внимание³¹⁵.

Актове, свързани с насилие

Нито в официалната статистика, нито в изследователската литература съществуват данни за броя на извършените от крайнодесни групировки актове на насилие. Проблемът с официалната статистика е, че такива престъпления обикновено се квалифицират за целите на наказателното преследване като телесна повреда или хулиганство, без да се уточняват профильт или мотивите на извършителите. Известен брой актове на насилие често остават незааявени или заради ниското доверие в правоприлагащите органи³¹⁶, или защото жертвите може да са нелегални мигранти, които се боят от възможни проблеми със статута си, ако се обърнат към полицията. Ето защо медийните публикации и докладите на правозащитните организации са единственият източник на информация за престъпленията от омраза. Те обаче не могат да представят актуална картина на интензитета на този вид престъпност.

Така наречените (**бойни**) „**акции**“ или кампании се състоят в събиране на група привърженици и организиране на набези за отмъщение. Това обикновено са актове на насилие, извършвани от активисти скинари на възраст между 16 и 25 години срещу роми, мигранти или хора, които им изглеждат гейове. Известен е само един акт, насочен срещу политически опоненти – крайно лява групировка, заподозряна в подпомагане на незаконни мигранти³¹⁷.

³¹² За повече информация вж.: <http://tangra-bg.org/>

³¹³ Един от тези сайтове е „Национален свѣтоглед“ на адрес: <https://nacionalensvetogled.wordpress.com>

³¹⁴ В неотдавнашен случай джамията в Горна Оряховица е осквернена със свастики и надпис „Аллах е прасе“ от 14-годишен активист: *Offnews.bg*, 14-годишен драска джамията в Горна Оряховица, 14.07.2015 г.

³¹⁵ *bTV*, Свастики се появиха отново, 07.07.2010 г.

³¹⁶ Според данните от проучване на Центъра за изследване на демокрацията едва 42,4 % от жертвите на престъпления през 2012 г. са ги заявили в полицията. Източник: ЦИД (2013): Динамика на конвенционалната престъпност 2012 – 2013 г., CSD Policy Brief No 41, с. 3.

³¹⁷ Това е известният случай на „побоя в трамвай № 20“ в столицата. На 6 юни 2010 г. група националисти, за които се твърди, че са членове на неформалната групировка „Национална съпротива“, нападат членове на крайнолявото Движение за съпротива „23 септември“, които отивали на протест срещу отношението към задържаните чужди граждани в Специален дом за временно настаняване на чужденци в Бусманци. Прокуратурата повдига обвинения за причиняване на средни и тежки телесни повреди на шест лица, едно от които е с палестински произход. Към 2015 г. делото е все още висящо.

Набезите се извършват или в отговор на конкретен инцидент³¹⁸, или без формален повод.

Във втория случай скинхед групи обикновено се събират и обикалят дадена територия (район на града). Ако попаднат на лице с различен цвят на кожата или на някого, който не отговаря на техните идеи (етническа принадлежност, сексуална ориентация, често дори принадлежност към футболна агитка или музикални предпочитания, проявяващи се в аксесоари към облеклото), инициират словесен конфликт, който обикновено прераства в насилие. Тежестта на конфликта зависи и от склонността на жертвата да откликне на провокацията. Такива инциденти, особено когато не завършват със сериозни наранявания, често остават незааявени в полицията. Подобни инциденти се случват често в градския транспорт и всяват страх, особено у мигранти и у представители на малцинствата да излизат вечер. Показателен е случаят от юли 2015 г., когато 67-годишен мъж е пребит в най-големия софийски парк пред двете си внучета от петима неонацисти, един от които с татуировка на „Кръв и чест“. Причината за побоя е, че нападателите са сметнали едно от децата за просещо ромче³¹⁹.

Насилието може да последва и **в резултат от протести или публични събирания**. Един от най-широко дискутираните случаи на такова насилие е организираната от „Атака“ демонстрация срещу шума от високоговорителите на джамията „Баня Баши“ в София на 20 май 2011 г.³²⁰, която прераства в сблъсъци. На този ден „Атака“ провежда разрешен от Столичната община протест. В даден момент обаче протестиращите се опитват да свалят високоговорителите на джамията. Събраните за петъчна молитва вярващи отвърщат на провокацията. Последвалят сблъсък е спрял от полицията, а няколко активисти на „Атака“ са арестувани³²¹. Никой от извършителите обаче не е осъден, което става причина за жалба до Европейския съд по правата на човека. С решението си ЕСПЧ осъжда България, че не е защитила правото на свободно изповядване на религия и заради последвалото неефективно разследване на случая.

Друг вид акт на насилие е **оскверняването на мюсюлмански или еврейски храмове**, културни или исторически обекти.

Предизвиканото от конкретен инцидент насилие е провокирано обикновено от междусъседски конфликт между представители на различни етнически групи (най-често етнически българи и роми) в райони, където живеят две етнически групи. Типични примери са скандалът заради силна музика в Гърмен през 2015 г. или случаят с пътния инцидент и последвалото бягство от мястото на катастрофата в Катунца през 2011 г. Обикновено след разпространяване на новината от средствата за масова информация, крайнодесните националисти се организират за подкрепа на етническите българи.

³¹⁸ Както в този случай: Цонев, Д. (2007), Роми обявиха война на скинари в София, в. Сега, 15.08.2007 г.

³¹⁹ Енчева, С., Възрастен мъж е със сериозни наранявания след побой от неонацисти в Борисовата градина, в: *Marginalia*, 21.07.2015 г.

³²⁰ *Mediapool.bg*, „Атака“ организира нов протест пред „Баня Башь“, 13.06.2012 г.

³²¹ *bTV*, Бой и пожар след митинг на „Атака“ пред джамията „Баня Башь“, 20.05.2011 г.

Организирането се извършва през социалните мрежи, където организаторите мобилизират принципно неактивни хора.

Кризисно-реактивният национализъм, както го наричат Кьосев и Кабакчиева³²², е широко споделяният национализъм на неактивните хора. Той избухва по конкретни поводи като автомобилното произшествие в Катунца и може да ескалира до насилие от типа на масовите безредици. На такива събития често присъстват един или повече ултрадесни актьори. По отношение на склонността към насилие десните радикални групи имат строга йерархия и от лидерите им зависи дали ще позволят мирни прояви да ескалират в актове на насилие³²³.

1.5. Мерки на институциите и правоприлагащите органи

Няколко държавни институции отговарят за противодействие на дясната радикализация. Използват се различни подходи към различните видове актьори в зависимост от правния им статут и дейността им.

Както бе посочено по-горе, политическите партии подлежат на регистрация в Софийски градски съд. Молбите за регистрация се разглеждат в открито заседание при задължително присъствие на прокурор, който може да изрази отрицателно становище относно регистрацията на съответната партия. Прокуратурата може също да протестира решението за регистрация пред Върховния касационен съд или да внесе иск в Софийски градски съд да постанови разпускане на съществуваща политическа партия в случаите, когато дейността ѝ противоречи на разпоредбите на *Конституцията* или когато системно се нарушават изискванията на *Закона за политическите партии*. Регистрацията на Националистическата партия на България е последният и най-показателен случай за способността на механизма за партийна регистрация да филтрира противоконституционни идеологии.

След подаването на заявление за регистрация в Софийски градски съд от Националистическата партия на България, Софийска градска прокуратура внася отрицателно становище с искане регистрирането да бъде отказано на основание несъвместимост и явно противоречие на идеологията и дейността на партията с духа и нормите на *Конституцията* и *Закона за политическите партии*³²⁴. Становището на прокуратурата е подкрепено от открито писмо на Българския хелзинкски комитет и група от 112 граждани, които открито се противопоставят на регистрацията. Не се налага съдът да се произнася с решение по молбата за регистрация, тъй като партийните лидери оттеглят заявлението и документите си за регистрация³²⁵. Оттеглянето обаче не е провокирано от отказа на лидерите на партията да участват в изборите за

³²² Kiossev and Kabakchieva (2008).

³²³ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

³²⁴ Становище от Софийска градска прокуратура относно подадено Заявление за регистрация на политическа партия „Националистическа партия на България“ по ФД №90/2014 г. по описа на СГС-ТО-5 състав, <http://www.prb.bg/bg/news/aktualno/stanovishche-na-sgp-otnosno-zaiavlenieto-za-r-4434/>

³²⁵ *Actualno.com*, Съдът не регистрира Националистическата партия на България, 08.05.2014 г.

членове на Европейския парламент и за Народно събрание, а защото намират по-лесен начин да постигнат целта си. Националистическата партия на България влиза в коалиция с две вече регистрирани партии – политическа партия „Свобода“ на бившия член на „Атака“ Павел Чернев и политическа партия „Либертас България“ – и така успяват да заобиколят закона³²⁶.

В този смисъл Европейската комисия срещу расизма и нетолерантността (ЕКРН) критикува България³²⁷ за „лекотата, с която екстремистки партии получават официално признаване, както и от възможността те да получават държавни субсидии“³²⁸. ЕКРН настоятелно препоръчва на властите в България да добавят в *Закона за защита от дискриминация* разпоредба, която да въвежда задължение за прекратяване на публичното финансиране на организации или политически партии, които насърчават расизма³²⁹.

Отговорът на институциите срещу радикалните десни идеи, провокиращи насилие, включва преобладаващо **репресивни мерки**. Българските институции не използват достатъчно възможността за превенция.

Двете институции, които вземат мерки срещу актовете на мотивирано от омраза насилие и политически екстремизъм, са Държавната агенция за национална сигурност (ДАНС) и специализираните структури на МВР (доколкото десният екстремизъм е свързан с футболното хулиганство и противообществени прояви). Те обаче не координират действията си. Всяко полицейско управление, от една страна, и ДАНС, от друга, събират оперативни данни, които не споделят помежду си.

Полицията взема мерки срещу радикалните групировки за целите на поддръжане и опазване на обществения ред. Както вече бе посочено, в България **престъпленията от омраза и екстремизмът се квалифицират за целите на наказателното преследване като телесна повреда или хулиганство, без да се уточняват профильт или мотивите на извършителите. Така те остават скрити в общата статистика**. Освен това, известен брой актове на насилие остават незааявени или заради ниското доверие в правоприлагащите органи, или защото жертвите може да са незаконни мигранти, които се боят от възможни проблеми със статута си, ако се обърнат към полицията³³⁰. Редица международни организации, като например ЕКРН, критикуват България за това, че актове на расистко насилие или въобще не се преследват по разпоредбите на наказателното право, специално приети за тази цел, или вместо тях се посочва хулиганство³³¹. В същия смисъл има и решение на Европейския съд по правата на човека³³².

³²⁶ *Komentator.bg*, НПБ намери „врата“ в закона и ще участва на евроизборите, 16.04.2014 г.

³²⁷ В Доклада си за България от пети мониторингов цикъл, достъпен на адрес: <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Bulgaria/BGR-CbC-V-2014-036-ENG.pdf>, <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/country-by-country/bulgaria/BGR-CbC-V-2014-036-BGR.pdf>

³²⁸ Пак там, с. 15.

³²⁹ Пак там, с. 14.

³³⁰ Според данните от проучване на Центъра за изследване на демокрацията едва 42,4 % от жертвите на престъпления през 2012 г. са ги заявили в полицията. Източник: ЦИД (2013).

³³¹ Доклад на ЕКРН за България (пети мониторингов цикъл), 16.09.2013 г., с. 19.

³³² Вж. Абду срещу България (жалба № 26827/08), [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4695746-5698254#{"itemid":\["003-4695746-5698254"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4695746-5698254#{)

Вниманието на полицията в усилията ѝ за поддържане на обществения ред е насочено главно към футболното хулиганство. Още през 2000 г. към Националната полиция се сформира работна група за наблюдение и противодействие на футболното хулиганство, която след приемането на специализирания закон през 2004 г. прераства в „Национален информационен център по сигурността на спортните мероприятия“. През 2014 г. обаче този сектор е временно разпуснат и след реорганизация е възстановен в края на 2015 г., което нарушава последователността в действията по наблюдение и противодействие на футболното хулиганство.

През 2008 г., когато органите на реда установяват все по-тясно връзка между футболното хулиганство и ултрадесните движения, се сформира и група „Хулиганство, екстремизъм и спортни мероприятия“ към СДВР. Такива специализирани сектори съществуват и в регионалните структури на МВР в някои от по-големите градове.

ДАНС има свой подход срещу радикалните групировки от гледна точка на противодействието на заплахите за националната сигурност. В този смисъл те покриват крайнодесните радикални групировки³³³. В ДАНС е създаден отдел „Десен и ляв екстремизъм“ в рамките на Дирекция „Международен тероризъм, екстремизъм и миграционни процеси“. Предвид факта, че Агенцията има за цел предотвратяване на актове на екстремизъм, тя разчита на мрежата си от агенти, за да наблюдава и получава информация за ранно предупреждение относно такива заплахи. В изпълнение на функциите си ДАНС наблюдава всички посочени вече формални и неформални актьори, но събраната информация остава само за вътрешно ползване и не се споделя с други правоохранителни органи или други институции.

Във връзка с **превенцията** съществуват органи за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Детските педагогически стаи се откриват към общините по предложение на Главна дирекция „Национална полиция“ на МВР. Създаването и дейността им имат за цел превенция на престъпността и противообществените прояви, извършвани от малолетните и непълнолетните, както и защитата им от престъпни посегателства и разкриване, изучаване и отстраняване на факторите, обуславящи извършването на престъпления и противообществени прояви от малолетните и непълнолетните³³⁴. Дейността на детските педагогически стаи се ръководи и контролира от Главна дирекция „Национална полиция“, а контрол върху дейността им осъществяват Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЦКБППМН) и местните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (МКБППМН).

Съзнавайки ролята на превенцията сред малолетните и непълнолетните за противодействие на дясната радикализация, ДАНС и ЦКБППМН стартират през 2009 г. съвместен проект за повишаване на осведомеността сред инспекторите на детските педагогически стаи относно проблемите на дясната

³³³ Интернет страница на ДАНС, <http://www.dans.bg/en/about-sans-menu-en>

³³⁴ Правилник за детските педагогически стаи, Обн. ДВ. бр. 92 от 7 август 1998 г., <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/-13059584>

радикализация. Един от резултатите на проекта е изготвеното в помощ на служителите „на терен“ „Ръководство за разпознаване, идентификация и корекционно-възпитателна работа с ненавършили пълнолетие лица, споделящи идеи или принадлежащи към организации с екстремистки или радикален характер“. Тези усилия обаче могат да се оценят като недостатъчни, тъй като достигат само до ограничен брой хора, работещи с малолетни и непълнолетни. **Предвид факта, че ненавършилите пълнолетие са основната група в риск, препоръчително е в дейностите по превенция да се включат и други институции като Министерството на образованието и науката и училищата. Като се има предвид ранната възраст за (само)рекрутиране – младежи на 15-16 години³³⁵, те попадат в ползрението на горепосочените институции с вече изградени радикални възгледи и поради това биват заведени на отчет и подложени на предимно репресивни мерки³³⁶.**

Интервюираните ултрадесни активисти³³⁷, от своя страна, считат, че заради политическите си възгледи са обект на прекомерно внимание от полицията. По техни думи всеки активист, взел участие в 4-5 марша, има досие в полицията, тъй като на десни шествия и прояви полицията събира данни за участниците, като например снимки и лични данни, получени чрез проверки на документите за самоличност. Понякога полицията извършва претърсвания на домовете на активисти. Онези, които не желаят да бъдат подлагани на улични полицейски проверки, избягват да носят характерно за националистите облекло.

2. ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТТА НА ЛЯВА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

2.1. Контекст

Краят на тоталитарните режими в Централна и Източна Европа и последвалите събития в международен план водят до дерадикализацията на голяма част от политическото ляво в региона, включително в България³³⁸. Дискредитирането на социализма и комунизма и участието на ЕС, МВФ и Световната банка в прехода на региона към капиталистическа икономика и демокрация довеждат до установяването в страната на неолиберален политически и икономически модел без значителна опозиция³³⁹. Въпреки присъствието на прибягващи до насилие анархистки и комунистически движения в политическия живот на страната от началото на 20-ти век³⁴⁰, след 1989 г. в

³³⁵ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

³³⁶ Пак там.

³³⁷ Интервюта с крайнодесни активисти.

³³⁸ March, L. (2011) *Radical Left Parties in Europe*. London: Routledge, с. 1859.

³³⁹ Nagle, J. and A. Mahr. (1999) *Democracy and Democratization. Post-Communist Europe in Comparative Perspective*. London: Sage, p. 273; March (2011), с. 1859.

³⁴⁰ Благоев, К., Атентатът в църквата „Света Неделя“. Публикацията е достъпна на интернет адрес: www.krumblogov.com/fifty/1.php; Ангелов, А. и В., Анархизмът в България и по света в началото на XXI век, 31.12.2006 г. Публикацията е достъпна на интернет адрес: <http://anarchy.bg/?p=208>

България няма силна традиция на ляво социално недоволство, леви протести и преки (насилствени) действия против установения ред. Не са известни и съдебни дела срещу леви активисти или действия, а в годишните доклади TE-SAT на Европол лявата радикализация не се споменава като проблем в България³⁴¹.

Въпреки това, според проучване от 2013 г. подкрепящите радикални леви идеологии са малко повече (18,8 %) от поддръжниците на радикални десни идеи (17,4 %) ³⁴². Страната е на второ място в ЕС след Кипър по дял на поддръжниците на радикални леви идеологии ³⁴³. Осем процента от младежите в България (на възраст от 18 до 30 години) определят политическите си възгледи като крайно леви ³⁴⁴. Важно е все пак, че въпреки относителната популярност на радикално левите идеи, електоралната подкрепа за радикалните леви партии в България е слаба ³⁴⁵. От една страна, българите не са склонни да се обвързват публично с политическото ляво, което продължава да бъде заклеймявано след комунистическия период ³⁴⁶. От друга страна, ниската електорална подкрепа показва политическата слабост и дискредитираност на левите партии.

В страната не съществува на практика политическа дискусия за крайнолява радикализация. Единствените политически изявления по темата са провокирани от доклада TE-SAT на Европол за 2011 г., където се посочва повишен риск от ляв екстремизъм в ЕС ³⁴⁷. В отговор през 2012 г., в рамките на парламентарния контрол в НС министърът на вътрешните работи посочва, че в България не са регистрирани политически мотивирани действия и екстремистки прояви на крайнолеви формирования ³⁴⁸. Той добавя също, че активността на крайнолеви екстремистки организации е сведена до разпространението на пропагандни материали и участие в публични прояви с незначителен брой участници. Вяла е и обществената и медийна дискусия за крайно лявата радикализация и евентуалните заплахи от нея. Така например на проведена

³⁴¹ Europol, *EU Terrorism Situation and Trend Reports 2011 – 2014* (Доклад на Европол за обстановката и тенденциите в развитието на тероризма в ЕС за 2011 – 2014 г.). Достъпен в интернет на адрес: www.europol.europa.eu/latest_publications/37

³⁴² Авторите на цитираното изследване определят радикално лявото като „по-вляво от социалдемократията“, чиито привърженици отричат капитализма, противопоставят се на политическите и икономическите елити и се застъпват за равни възможности, преразпределяне на доходите и защита на правата на маргинализираните групи в обществото. Вж. Visser, M. et al. (2013), Support for Radical Left Ideologies in Europe. In: *European Journal of Political Research* (2013): pp. 1-18, с. 2, 11.

³⁴³ Пак там.

³⁴⁴ Онлайн Парламент (2014), Младите – 24 години след... Изследване и анализ на обществено-политическите ценности на младите хора през 2013 г., София: Фондация Фридрих Еберт, изследването е достъпно в интернет на адрес: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/10913.pdf>

³⁴⁵ Visser, M. et al., (2013), с. 15.

³⁴⁶ Petkova, M. (2015), Where Socialism Is a Dirty Word. In: *Al Jazeera Magazine*. June 2015.

³⁴⁷ Europol. *EU Terrorism Situation and Trend Report*. 2011 (Доклад на Европол за обстановката и тенденциите в развитието на тероризма в ЕС за 2011 г.). Докладът е достъпен в интернет на адрес: www.europol.europa.eu/sites/default/files/publications/te-sat2011.pdf

³⁴⁸ Парламентарен контрол 30/03/2012 г., <http://press.mvr.bg/NR/rdonlyres/A4C8D988-4EE9-4DEF-B3FB-BEF7032B8A7A/0/20120330.doc>

неотдавна кръгла маса „Младеж и политически екстремизъм“, радикалната лява младеж не се спомена като фактор в политическия живот на страната³⁴⁹. И на последно място, съществуват недостатъчен брой изследвания, както и академичен дебат за крайнолявата радикализация в България. Въпросът е изследван преди всичко в сравнителни проучвания на лявото и западането на крайнолявата радикализация в Европа³⁵⁰, и до известна степен в изследвания на популизма в България³⁵¹.

Единственото развитие, привличащо внимание към радикалните леви групировки, са растящите проруски и антизападни нагласи в България, включително сред мнозина от привържениците на лявото³⁵². В годишния доклад на Министерството на отбраната се посочва воденето на „хибридна война“, която включва проруска пропаганда, манипулиране на обществено мнение чрез дезинформация, провеждана от популистки лидери и от традиционните и социалните медии³⁵³.

2.2. Идеи и идеология

Предвид факта, че „радикалното“ е оспорвана концепция³⁵⁴, изборът кои актьори да бъдат включени в тази глава се основава на работното определение за радикализация, прието в изследването като „растяща готовност за осъществяване и подкрепа на съществени промени в обществото, които противоречат или представляват непосредствена заплаха за съществуващия обществен строй“³⁵⁵. Този процес е отделен от процеса на насилствена радикализация, който предполага „развитието на желание за непосредствена

³⁴⁹ Кръгла маса в Център за култура и дебат „Червената къща“ на 25.04.2015 г. Видеозаписът е достъпен в интернет на адрес: www.redhouse-sofia.org/Event.aspx?id=12871

³⁵⁰ March, L. and C. Mudde (2005), What's left of the radical left? The European radical left after 1989: Decline and mutation. In: *Comparative European Politics* 3(1) (2005): 23-49; March, L. and C. Rommerskirchen (2012), Out of left field? Explaining the variable electoral success of European radical left parties. In: *Party Politics* November 5, 2012; Visser, M. et al. (2013); Mareš, M. (2007), Extreme Left Terrorism in Contemporary Europe: from “Communist Combatant Parties” to Militant Campaigns? In: *Central European Political Studies Review*. 2007. с. 294-314. с. 297. Материалът е достъпен в интернет на адрес: www.cepsr.com/dwnld/maresx20040404.pdf

³⁵¹ Krasteva, A. (2013), Bulgarian Populism. 25.12.2013 г. Публикацията е достъпна в интернет на адрес: <https://annakrasteva.wordpress.com/2013/12/25/bulgarian-populism/>; Popova, M. (2013), Attack and Counter-Attack: Mainstream Party-Radical Challenger Interaction in Bulgaria (предстояща публикация; цитирана с позволение). 18.04.2013 г. In: *Social Science Research Network* online. Материалът е достъпен в интернет на адрес: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2274166; Popova, M. (2015), Who Supports Ataka? (предстояща публикация; цитирана с позволение) In: *Academia.edu*. с. 9. Материалът е достъпен в интернет на адрес: <https://chnm.gmu.edu/1989/items/show/235>; Интервю с бивш крайноляв активист, проведено на 8.06.2015 г.

³⁵² Бояджиев, Я. (2015), Антиамериканизъм по български, в. Дневник. 18.03.2015 г.

³⁵³ Министерство на отбраната (2015), Доклад за състоянието на отбраната и въоръжените сили на Република България, София: Министерски съвет, с. 4, http://www.md.government.bg/bg/doc/drugi/20150327_Doklad_MO_2014.pdf

³⁵⁴ Neumann, P. (2013), “The Trouble with Radicalization” In: *International Affairs*. 89, с. 873-893.

³⁵⁵ Dalgaard-Nielsen, A. (2010), Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know. In: *Studies in Conflict and Terrorism* 3:9, с. 798.

подкрепа или участие в актове на насилие³⁵⁶. Предвид факта, че изследователските въпроси, които си поставя настоящото изследване, се отнасят и до насилствената, и до ненасилствената радикализация, тъй като в повечето случаи радикализацията не води до насилие, включените тук актьори и идеи не са такива, които непременно залагат на насилие.

Радикално лявото в България, което не е парламентарно представено, може да се класифицира в четири категории: комунистическо ляво, анархистко ляво, ново ляво³⁵⁷ и зелено ляво. Всички те са обединени от критика на капиталистическия икономически модел и подкрепящия тази система либерален политически модел, както и от загриженост за растящите социално-икономически неравенства в национален и световен мащаб. Различават се обаче в предлаганите социални, икономически и политически трансформации и предлаганите средства и стратегии за постигане на социална промяна. От една страна, ако използваме типологията на Широ³⁵⁸ на идеологиите на 20-ти век, според отношението им към държавната власт, новото ляво, анархистите и зелените клонят към либертарианство, докато комунистическото ляво клони към авторитарен етатизъм. От друга страна, докато в идеологическо отношение комунистическото и анархисткото ляво прегръщат идеята за революционен социализъм, основана на убеждението, че социалистическо общество може да се създаде чрез насилствено сваляне от власт на буржоазията, новото ляво и зелените клонят към виждане за реформистки и постепенен подход за установяване на демократичен социализъм.

На първо място, марксистко-ленински и сталинстички организации на **комунистическото ляво**, подкрепяни предимно от разочаровани привърженици на Българската социалистическа партия³⁵⁹, претендират да са продължители на Българската комунистическа партия. Те са твърдо антилиберално настроени, а целите им са революционна смяна на капиталистическия икономически и политически модел с държавен социализъм и създаване на безкласово общество. Главните врагове, около които се гради тази идеология, са неясно дефинираните фашисти, в това число САЩ, НАТО, Израел, ЕС, глобалният капитал и корумпираните елити³⁶⁰. В същото време комунистическото ляво възприема твърда проруска позиция и си служи с реториката на Студената война³⁶¹, а понякога и с расизъм и антисемитизъм³⁶². Следва да се отбележи, че комунистическото ляво в България има традиция на национализъм и антимащинствени политики, като например насилствената етничес-

³⁵⁶ Пак там.

³⁵⁷ Да не се бърка с политическите движения „ново ляво“ и студентските протести от края на 1960-те.

³⁵⁸ Chirot, D. (1986) *Social Change in the Modern Era*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich. с. 145.

³⁵⁹ Интервю с бивш крайноляв активист.

³⁶⁰ Интервю с активист от Федерацията на анархистите в България, проведено на 15.05.2015 г.; интервю с бивш крайноляв активист; Кузов, С. (2010), От „Че Гевара“ направили фронт срещу „Кръв и чест“, в. 24 часа. 08.06.2010 г.

³⁶¹ *Blitz.bg*, Съюзът на комунистите в България: В Украйна се извършва неонацистки преврат!, 22.02.2012 г.

³⁶² Интервю с бивш крайноляв активист; Кръгла маса „Младеж и политически екстремизъм“ в Център за култура и дебат „Червената къща“ на 25.04.2015 г. Видеозаписът е достъпен в интернет на адрес: www.redhouse-sofia.org/Event.aspx?id=12871

ска хомогенизация на българо-турското население от страна на Българската комунистическа партия през 1970-те и 1980-те години³⁶³. Все пак е важно да се подчертае, че няма регистрирани случаи на нападения от комунистически групировки или отделни лица над представители на етнически или религиозни малцинства.

В този смисъл следва да се отбележи, че идеите и идеологията на комунистическото ляво се припокриват до известна степен с тези на крайнодясната популистка партия „Атака“, която съчетава говорене за социална справедливост посредством лява икономическа програма с антимащинство, антиглобализационна, антизападна и проруска реторика³⁶⁴. Както посочва Кръстева³⁶⁵, кризата на лявото, унищожила политическото представителство на интересите на работническата и средната класа, оставя вакуум в радикално лявото пространство, от което се възползва „Атака“. В действителност лидерът на партията е най-гласовитият опонент на неолиберализма, в това число на наложените от МВФ и Световната банка политики за структурно приспособяване, които съкращават разходите за здравеопазване, образование и пенсионна реформа³⁶⁶. Освен това, както бе посочено по-горе, служейки си с проруска реторика, лидерът на „Атака“ увеличава броя на левите си привърженици от партии и групировки на комунистическото ляво. Съвпадение на идеологиите им се открива и в подкрепата им за силна държава и склонността към авторитаризъм. Отбелязва се също³⁶⁷, че позицията на популистките партии срещу статуквото и силните на деня в съчетание с национализма и антиевропеизма се превръщат в мощни източници за мобилизация на симпатизанти и в ляво, и в дясно³⁶⁸. Въпреки всичко представителите на другите радикални леви групировки не считат платформата на „Атака“ за лява³⁶⁹.

На второ място, **анархисткото ляво** има за цел създаването на едно свободно, безкласово комунистическо общество без държава посредством премахване на националните граници, на частната и държавна собственост и прилагане на практика на принципите за свобода и равенство³⁷⁰. Анархистите виждат отношенията между хората като равнопоставени, свободни и нейерархични, а държавата – като форма на власт, ограничаваща свободата и равенството на хората³⁷¹. Освен това те се борят срещу им-

³⁶³ Genov (2010), с. 36-37.

³⁶⁴ Бедров, И. (2013), Нашествието на крайно левите. Блог на Иван Бедров, 22.04.2013 г. Достъпен в интернет на адрес: <http://ivanbedrov.com/?p=3479>; Genov (2010), с. 41.

³⁶⁵ Krasteva (2013).

³⁶⁶ Ghodsee (2008); Krasteva (2013).

³⁶⁷ Popova, M. (2013), Attack and Counter-Attack: Mainstream Party-Radical Challenger Interaction in Bulgaria” (предстояща публикация; цитирана с позволение). In: *Social Science Research Network* online 18.04.2013. Публикацията е достъпна в интернет на адрес: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2274166

³⁶⁸ Смилов, Д. (2008), Фрустрация на демокрацията. В: *Обектив* No.159, 26-27, с. 26.

³⁶⁹ Popova, M. (2015), Who Supports Ataka? (предстояща публикация; цитирана с позволение) In: *Academia.edu*. p. 9; интервю с бивш крайноляв активист.

³⁷⁰ Декларация на принципите, целите и средствата на ФАБ. Достъпна на адрес: <http://anarchy.bg/?p=98>

³⁷¹ Златков, А. (2012), Що е анархизъм и има ли бъдеще у нас? Блог на Ангел Златков, 30.08.2012 г., <http://angelzlatkov.com/?p=524>

периализма, национализма, шовинизма и расизма³⁷². Анархистката реторика е революционна, но подобно на анархистите в други посткомунистически европейски държави, българските анархисти „не прегръщат тероризма“³⁷³. Програмата им включва действия в знак на солидарност с работниците в страната и в чужбина.

На трето място, корените на **новото ляво** и на **зелените** могат да се търсят в идеите на политическите движения „ново ляво“ от края на 1960-те, като например защитата на околната среда, правата на мигрантите и търсещите убежище, феминизма и други, които не са белязани с насилие колкото комунистическия и вдъхновения от анархизма ляв екстремизъм на 20-ти век³⁷⁴. За разлика от разгледаните по-горе две групи, новото ляво си служи по-скоро с реформистка, отколкото с революционна реторика. Представителите на това движение се стремят към постигане на социална промяна чрез просвета и участие в известна степен в демократичната система. Затова са радикални в исканията си, но не в заявените от тях средства. Също така подходът на новите леви е неавторитарен и не се гради около конкретен враг. Те вярват, че политическият модел трябва да се смени, едва когато обществото е готово³⁷⁵. Целите им са постигане на истинско социално равенство без повторение на грешките на левицата от миналото и затова се дистанцират от консервативната и тоталитарна същност на бившия комунистически режим³⁷⁶.

И на последно място, **зелените** са разделени в отношението си към икономическата политика на леви³⁷⁷ и неолиберали десноцентристи³⁷⁸, но са единни в подкрепата си за демократичния процес и върховенството на закона в политиките за околната среда, считани за решаващи за защитата на обществения интерес от корпоративните интереси³⁷⁹. Макар засега да е фрагментирана³⁸⁰, природозащитната кауза се радва на сериозна обществена подкрепа, която се изразява в редовни протести с голям брой участници срещу (незаконни) строителни и инфраструктурни проекти, причиняващи сериозни щети на околната среда³⁸¹. Въпреки че в днешно време зеленото движение в България е повлияно от западни екологични движения, то не е толкова радикално в средствата си, както някои съвременни зелени движения на Запад³⁸². И накрая, трябва да

³⁷² Пак там.

³⁷³ Mareš (2007), с. 302.

³⁷⁴ Пак там, с. 307-309.

³⁷⁵ Какво е Солидарна България?, Официална страница на „Солидарна България“, 28.03.2012 г., <http://solidbul.eu/?p=15>; Йорданова, Л. (2013), Новите леви. в. Капитал, 01.03.2013 г.

³⁷⁶ Нови леви перспективи: равенство и ляво след 1989 г. Интернет страница на Нови леви перспективи, 17.01.2012 г., <http://novilevi.org/manifesto>; Социален център „Хаспел“/„За нас“, <http://xaspel.net/about/>

³⁷⁷ Интернет страница на Зелената партия на адрес: <http://www.greenparty.bg/>

³⁷⁸ Интернет страница на Зелените на адрес: <http://izbori.zelenite.bg/>

³⁷⁹ Кръстанова, Р. (2012), *Зеленото движение и зелените партии в България: между интеграция в системата и системна промяна*. София: Friedrich Ebert Stiftung, с. 4.

³⁸⁰ Интервю с крайноляв екоактивист, проведено на 21.05.2015 г.

³⁸¹ Кръстанова (2012), с. 18-24.

³⁸² Интервю с крайноляв екоактивист.

се отбележи, че много природозащитници и екоактивисти не се определят като леви, а по-скоро като антиглобалисти и антикапиталисти³⁸³.

2.3. Организационни структури и действащи лица

В този раздел са представени политическите партии и извънпарламентарните актьори в лявото политическо пространство с цел да се опише контекстът за потенциална лява радикализация в България.

Политически партии

След края на комунистическия режим в България през 1989 г., Българската комунистическа партия в голяма степен губи своята легитимност и приема демократична социалистическа позиция под името Българска социалистическа партия (БСП)³⁸⁴. Партията традиционно доминира лявото политическо пространство, въпреки че постепенно се компрометира като лява сила и трайно губи гласове³⁸⁵. Според интервюираните³⁸⁶ и според други партии в ляво, политиките на БСП не са леви³⁸⁷, а партията продължава да е политически и социално консервативна³⁸⁸ и е овладяна от частни икономически интереси³⁸⁹. Заради продължаващата загуба на електорална подкрепа и влиянието на набиращите популярност крайнолява партия СИРИЗА и радикално лява партия „Подemos“ („Ние можем“), новото ръководство на БСП обявява, че се „радикализира“ и скъсва с неолибералните политики³⁹⁰. Останалите леви партии или са в коалиция с БСП³⁹¹ заедно с някои русофилски организации като Българския антифашистки съюз³⁹², или са напуснали партията като лявоцентристката партия „Алтернатива за българско възраждане“³⁹³, която понастоящем участва в управлението с 4,15 % от гласовете³⁹⁴.

³⁸³ Пак там; Кръстанова (2012).

³⁸⁴ March (2011), с. 1858.

³⁸⁵ Занкина, Е. (2014), Лявото и дясното в Източна Европа, в. Култура, 30.01.2014 г.

³⁸⁶ Интервюта с крайноляв екоактивист и бивш крайноляв активист.

³⁸⁷ Зайкова, Д. (2015), Крайно леви с план за нова икономическа политика на България. В: news.bg, 15.02.2015 г.

³⁸⁸ Тодоров, А. (2013), Каква левица?, 23.07.2013 г., <http://solidbul.eu/?p=1640>

³⁸⁹ Пак там; Цеков, Н. (2013), Леви, десни, да вървим напред! В: Deutsche Welle, България, 30.10.2013 г.

³⁹⁰ Горанова, Г. (2015), БСП тръгва с радикални леви послания към местните избори, в. Сега, бр. 5251 (77) 06.04.2015 г.; Атанас Мерджанов, БСП скъсва с неолибералния модел и започва радикализация, в. Гласове, 04.06.2015 г.

³⁹¹ Дамянов, Д. (2014), „БСП – лява България“ се разширява с 5 партии и 11 граждански движения. В: novavarna.net, 17.08.2014 г.

³⁹² Николова, М. (2014), Правят обединение на русофилите в БСП, Национално движение Русофили, 11.07.2014 г. <http://bit.ly/1DeYIYB>; интернет страница на Български антифашистки съюз: www.bas-bg.org/

³⁹³ Вж. www.abv-alternativa.bg/mission.html

³⁹⁴ Централна избирателна комисия (2014), Резултати от избори за народни представители 05.10.2014 г. за страната. Достъпни в интернет на адрес: <http://results.cik.bg/pi2014/rezultati/>

Оценките сочат, че с изключение на лявоцентристките гласове, крайнолевите партии събират понастоящем приблизително 4 % от вота³⁹⁵. Комунистическите и зелените партии са маргинални и разделени. Една от тях има представители в сегашното Народно събрание. Комунистическите политически формации са многобройни и включват марксистки, троцкистки и сталинистки политически формации, претендиращи да са пълноправни наследници на бившата Българска комунистическа партия. Членовете им са предимно възрастни хора, изпитващи носталгия по отминалото време на социализма в България³⁹⁶. Както бе посочено по-горе, редица гласоподаватели на комунистическото ляво припознават и партия „Атака“ за представител на техните възгледи³⁹⁷. Двете основни зелени политически партии в България са разделени в отношението си към икономическата политика. От една страна, по-старата Зелена партия, изградена върху основите на създаденото през 1989 г. Независимо сдружение „Екогласност“ има лява програма³⁹⁸, но до голяма степен е компрометирана като представител на зеленото движение³⁹⁹. От друга страна, партия „Зелените“, създадена през 2008 г. като обединение на по-нови протестни граждански движения, се счита за по-автентично представителна⁴⁰⁰ и изразява предпочитания към икономическия неолиберализъм⁴⁰¹. И на последно място, най-тясно свързана с новото ляво и с някои от зелените гласоподаватели е партия „Българската левица“, която на последните парламентарни избори образува коалиция със Зелената партия и печели 0,21 % от гласовете⁴⁰².

Успехът на партия СИРИЗА в Гърция и донякъде на „Подemos“ в Испания оказва влияние върху лявото в България. Както бе посочено по-горе, БСП преориентира реториката си наляво⁴⁰³, а няколко партии заявяват намерението си да сформират „българска СИРИЗА“ като автентично лява алтернатива на БСП, обединявайки гласовете на по-малките леви партии на местните избори през есента на 2015 г.⁴⁰⁴

³⁹⁵ Зайкова (2015).

³⁹⁶ Тодоров (2013); интервю с бивш крайноляв активист; политологът Първан Симеонов, цитиран в Цеков (2013).

³⁹⁷ Интервю с бивш крайноляв активист.

³⁹⁸ Интернет страница на Зелената партия на адрес: <http://www.greenparty.bg/>

³⁹⁹ Кръстановна (2012), с. 35.

⁴⁰⁰ Пак там.

⁴⁰¹ Интернет страница на Зелените на адрес: <http://izbori.zelenite.bg/>

⁴⁰² Централна избирателна комисия (2014), Резултати от избори за народни представители 05.10.2014 г. за страната, достъпни в интернет на адрес: <http://results.cik.bg/pi2014/rezultati/>

⁴⁰³ *ClubZ.bg*, Михаил Мирчев: БСП или става СИРИЗА, или умира, 07.02.2015 г.

⁴⁰⁴ Колев, Н. (2015), Ново ляво движение иска 10 пъти по-ниска субсидия за партиите, в: *Сега*, бр. 5251 (77) 06.04.2015 г.; Павлов, Ст., Ражда се нов ляв проект в България. В: *БНР*, 07.04.2015 г.; *Българската левица* (2014), Създава се Съюз на радикалната левица в България, 23.11.2014 г. www.levicata.org/bg/news/view/78/syzdava_se_syuz_na_radikalnata_levica_v_bulgarija/; *Ruse.topnovini.bg*, БЛ гони успеха на „Сириза“ с обединение на радикалната левица у нас, 30.01.2015 г.; *Ruse.topnovini.bg*, „Българската левица“ инициира създаването на Съюз на радикалната левица в България, 09.01.2015 г.

Извънпарламентарни актьори

Сред непредставените в парламента крайнолеви актьори са редица комунистически, анархистки, нови леви и зелени младежки групировки и движения, повечето от които нямат съдебна регистрация като политически организации. На този етап и революционно, и реформистки настроените групировки не излъчват кандидати за обществени длъжности и не участват в партийно-политическата избирателна система. Вместо това те имат за цел да предлагат и популяризират алтернативни политически модели и форми на обществена самоорганизация и да мобилизират поддръжници посредством извънпарламентарна, а в някои случаи и непартийна политическа ангажираност. Интервюираните държавни служители определят като леви радикали само анархистите и комунистите, но признават, че понастоящем те не са заплаха за националната сигурност предвид ниския брой последователи и ограничената им дейност⁴⁰⁵. В България няма леви радикални групировки, забранени от държавата или обект на наказателно разследване и преследване като терористични организации.

В близкото минало **комунистическото ляво** се подкрепя почти изцяло от по-възрастните граждани, като например русофилския Български антифашистки съюз⁴⁰⁶. В днешно време обаче съществуват по-силни младежки организации⁴⁰⁷, сред които еднотемни (single-issue) младежки групи за студентски и ученически права⁴⁰⁸, за работнически права, марксистко-ленинистки, про-руски, антифашистки и антизападни групи. Най-важните от тях, посочени от респондентите, са софийското Движение за съпротива „23 септември“, активно по-специално в Софийския университет⁴⁰⁹ и пловдивското комунистическо движение „Че Гевара“ – България⁴¹⁰. Движението „Че Гевара“ по-специално е правило опити за влизане в парламента. През 2011 г. движението сформира коалиция „Радикална левица на България“ с малката партия „Съюз на комунистите в България“⁴¹¹, с която по-късно се присъединяват към коалиция „БСП лява България“⁴¹². Според официална информация, членският състав и на двете организации е около 10 души⁴¹³. В същото време според оценки на интервюираните, броят им е нараснал от шепа хора преди няколко години до около 40 активни членове сега само в столицата, като се наблюдава и засилена дейност и в другите по-големи градове⁴¹⁴. Интервюираните активисти

⁴⁰⁵ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, проведено на 24 юни 2015 г.

⁴⁰⁶ Вж. www.bas-bg.org/

⁴⁰⁷ Интервю с представител на неформална либертарианска група, проведено на 22 май 2015 г.

⁴⁰⁸ Студентско-ученическо движение за обществено и достъпно образование „Призив за образование“, интернет страница на адрес: <http://priziv.org/>

⁴⁰⁹ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴¹⁰ Вж. <http://septemvri23.com/> и <http://actionredbg.blogspot.bg/>

⁴¹¹ Радикална левица на България на адрес в интернет: <http://bit.ly/1LDe1Mb>

⁴¹² Вж. Решение на ЦИК от 20 август 2014 г. относно регистрация на коалиция „БСП лява България“ за участие в изборите за народни представители на 5 октомври 2014 г. на адрес в интернет: <https://www.cik.bg/reshenie/?no=746&date=20.08.2014>

⁴¹³ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴¹⁴ Интервю с представител на неформална либертарианска група; интервю с бивш крайноляв активист.

съобщават, че броят на членовете продължава да расте⁴¹⁵, въпреки че тази информация не е потвърдена от официални източници.

Анархисткото движение понастоящем е слабо⁴¹⁶. Федерацията на анархистите в България е възстановена през 1990 г. след насилственото ѝ разпускане от бившия тоталитарен режим⁴¹⁷. Въпреки присъствието на известни анархистки движения, прибъгващи до насилие, в политическия живот на страната от началото на 20-ти век⁴¹⁸, традицията в голяма степен е прекъсната. Анархистите в България най-често са или възрастни хора над 80-годишна възраст, или младежи⁴¹⁹. Автономната либертарианска („безвластническа“) група „АнархоСъпротива“ се разпада⁴²⁰. Според официални източници, намаляващият брой членове на анархистките организации се дължи на емиграцията на активисти в Гърция⁴²¹. Анархистите имат подкрепа най-вече в по-големите градове и силно лоби сред гръцките студенти⁴²².

На първо място членовете на групи от **новото ляво** организират критични дискусии по теми от обществена значимост и обмен на знания в организирани прояви, в интернет и чрез издателска дейност, а мнозина имат и принос в академични дебати⁴²³. На второ място, те администрират няколко социални центрове, като например „Хаспел“ и „Аделанте“ в София, чиято работа е основана на принципите на солидарността, самоуправлението и пряката демокрация⁴²⁴. Целта им е да стимулират критично политическо мислене и да популяризират прогресивната политическа мисъл, като едновременно с това прилагат идеите на практика и предлагат алтернативни решения, които да „растат, множат и формират гръбнака на едно ново общество“⁴²⁵. Към тази категория може да се прибави и неправителствената организация и неформална дискуссионна група сдружение „Солидарна България“. Макар че основната му цел не е да участва в сегашната партийна система, сдружението понякога си сътрудничи с партия „Българската левица“.

В исторически план природозащитната традиция в България съществува от края на 19-ти век⁴²⁶. Екологичното протестно сдружение „Екогласност“ поставя основите на организираното гражданско общество и демократичните движе-

⁴¹⁵ Пак там.

⁴¹⁶ Пак там; вж. също и: 90 години от смъртта на Георги Шейтанов. История на анархизма в България. БНТ, 18.05.2015 г. Предаването е достъпно в интернет на адрес: <http://bnt.bg/predavaniya/istoriya-bg>

⁴¹⁷ Златков (2012).

⁴¹⁸ „Атентатът в църквата „Света Неделя“. В: *Официален сайт на Крум Благов*, www.krumblogov.com/fifty/1.php; Ангелов, Ал. и В. Николов. (2006), Анархизмът в България и по света в началото на XXI век, 31.12.2006 г., <http://anarchy.bg/?p=208>

⁴¹⁹ Интервю с активист на Федерация на анархистите в България.

⁴²⁰ Вж. <http://aresistance.net/>

⁴²¹ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴²² Пак там.

⁴²³ Вж. <http://novilevi.org/>

⁴²⁴ Вж. <http://xaspel.net/> и <http://sc-adelante.org/>

⁴²⁵ Petkova (2015).

⁴²⁶ Български туристически съюз, www.btsbg.org/informaciq-za-bts/64-istoriq.html

ния, като организира първите (мирни) протести срещу тоталитарния режим в България и престъпленията му спрямо околната среда през 1987 – 1989 г., малко преди края на режима⁴²⁷. В действителност „Екогласност“ става първата политическа партия по време на тоталитарния режим, явяваща се алтернатива на Българската комунистическа партия⁴²⁸. Понастоящем **ЗЕЛЕНОТО ЛЯВО** не е централизирано и има множество местни природозащитни групи, много от които не се самоопределят непременно като принадлежащи към политическото ляво или дясно, а като непартийни граждански инициативи⁴²⁹. Зеленият дневен ред е представен и от редица неправителствени организации⁴³⁰, на които се гледа като на защитници на обществения интерес срещу корумпираните елити и демократичния дефицит⁴³¹.

Каналите, използвани от левите актьори за разпространение на техните идеи, включват публични изявления, протести, окупации, печатни издания, дебати и социални центрове, страници в интернет, блогове и социалните медии. Прегледаните източници на горепосочените актьори и организации не съдържат подбуждане към насилие. Обезпокоително явление обаче е публикуването на статии, съдържащи пропаганда или конспиративни теории, представяни и приемани като новини. Според едно от интервюираните лица, явлението бележи непрекъснато разрастване през последните години⁴³². Рекрутирането се извършва през интернет и социалните мрежи и медии, а все по-често и на организирани прояви и акции⁴³³. Респондентите посочват също, че младежите са изложени на радикално леви идеи в университетите, вкъщи, на протести и посредством музиката⁴³⁴.

По отношение на международното сътрудничество, комунистическите групировки са свързани с организации със сходни убеждения в Турция, включително с терористичната Революционна народна партия и фронт за освобождение (ДНКР-С), в Русия и в Украйна. Сътрудничеството се изразява в демонстриране на публична подкрепа в интернет и по време на демонстрации, обмен на материали, организиране и участие в съвместни публични прояви⁴³⁵. Членове на Федерацията на анархистите в България поддържат контакти с

⁴²⁷ Jancar-Webster, B. (1995), Eastern Europe: Environmental Problems. In: Paehlke, R. C. (1995) *Conservation and Environmentalism: An Encyclopedia*. London: Routledge, 187-192, с. 188; Parkin, S. (1995), Green' Parties. In: Paehlke, R. (1995) *Conservation and Environmentalism: An Encyclopedia*. London: Routledge, 317-321, с. 318; Кръстанова, Р. (2012), Зеленото движение и зелените партии в България. София: Фондация Фридрих Еберт, с. 36-37.

⁴²⁸ Sofia Embassy to U.S. Secretary of State (1989), Ecoglasnost Officially Registered as Legal Organisation, Cold War International History Project Documents and Papers, CWIHP, 12.12.1989. Документът е достъпен в интернет на адрес: <https://chnm.gmu.edu/1989/items/show/235>

⁴²⁹ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; Кръстанова (2012), с. 24.

⁴³⁰ Вж. раздел „Членове“ в сайта: Коалиция „За да остане природа в България“, <http://forthenature.org/members>

⁴³¹ Стоилова, Р. и Ф. Биери (2010), Опазване на природата: Стратифицираното обществено мнение. В: *Социологически проблеми* 3:4, с. 225-249.

⁴³² Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴³³ Пак там.

⁴³⁴ Пак там; интервю с бивш крайноляв активист.

⁴³⁵ Парламентарен контрол 30.03.2012 г., <http://press.mvr.bg/NR/rdonlyres/A4C8D988-4EE9-4DEF-B3FB-BEF7032B8A7A/0/20120330.doc>

организации със сходна идеология основно от Гърция, Румъния и Сърбия, като осъществяват предимно обмен на агитационни материали, организират се и участват в съвместни мероприятия⁴³⁶. По официална информация крадено българско оръжие е било продадено на гръцки анархистки организации⁴³⁷. Представители на новото ляво поддържат контакти с прогресивни леви организации от други европейски страни⁴³⁸ и редовно канят чуждестранни лектори в България⁴³⁹.

2.4. Прояви и действия

Въпреки революционната реторика и идеи на някои крайнолеви групировки, репертоарът на действия на радикалното ляво в България не предполага насилие. Дейността на крайнолевите групи се основава на убеждението, че политическият модел трябва да се смени, но само когато левите идеи са спечелили популярност и обществото е готово. Затова понастоящем дейността им е насочена към политическа просвета и популяризиране на левите идеи⁴⁴⁰. За участие на членове на леви групировки в насилствени действия се съобщава единствено във връзка със сблъсъци и нападения от страна на десни групировки⁴⁴¹. Това обаче е потенциално важно, тъй като изследванията сочат, че сблъсъците с полицията или между десни и леви радикали могат да играят ролята на катализатор за „лица, които подкрепят пасивно радикален светоглед, да започнат да прибегват до насилие“⁴⁴². Въпреки това на практика никой от интервюираните не счита, че в момента в България са възможни насилствени нападения. Официални източници също не считат, че на територията на България съществуват заплахи от насилие от страна на крайнолеви организации⁴⁴³.

Според официална информация, активността на крайнолевите организации е сведена до разпространението на пропагандни материали и участие в публични прояви с ограничен брой участници⁴⁴⁴. Най-масштабната международна проява, организирана от крайнолеви групи, е лагерът „Без граници“ (No Border Camp) на българо-турската граница през 2011 г., посветен на човешките права и свободното движение на хора⁴⁴⁵. Левият репертоар от действия включва демонстрации и протести⁴⁴⁶, графити, пропаганда в интер-

⁴³⁶ Пак там.

⁴³⁷ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴³⁸ Вж. <http://novilevi.org/links>

⁴³⁹ Пак там.

⁴⁴⁰ Вж. www.septemvri23.com

⁴⁴¹ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи; интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁴² Caiani, M., D. della Porta, and C. Wagemann, (2012), *Mobilizing on the Extreme Right: Germany, Italy, and the United States*, Oxford: Oxford University Press. с. 17-18.

⁴⁴³ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴⁴⁴ Парламентарен контрол 30.03.2012 г., <http://press.mvr.bg/NR/rdonlyres/A4C8D988-4EE9-4DEF-B3FB-BEF7032B8A7A/0/20120330.doc>; интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴⁴⁵ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴⁴⁶ Например в защита на съветските паметници в София. Вж. www.facebook.com/ChervenataKlika?fref=photo

нет, провеждане на разисквания⁴⁴⁷, издаване на политическа литература и анализи⁴⁴⁸, оповестяване на изявления⁴⁴⁹. Не бе открито съдържание, свързано с насилие, освен препубликуваната в комунистически леви сайтове и социални медии снимка на турски заложник на терористичната Революционна народна партия-фронт за освобождение (ДНКР-С) и снимки на жертви в Украйна. Дебатите и политическата литература се считат за особено важни, тъй като просветата се приема като основно средство за постигане на дългосрочна промяна и за разпространение на леви идеи⁴⁵⁰. Освен това посочените по-горе прояви и действия спомагат за установяване на преки връзки с потенциални поддръжници⁴⁵¹. Наблюдател отбелязва също, че природозащитните групи все по-често си служат с директни действия, като протести, блокади и хепънинги⁴⁵². Респондент посочи участието на депутати от „Атака“ и активисти на други крайни формации като наблюдатели на изборите в Крим⁴⁵³.

Най-често подкрепяните от крайнолевите групи каузи са правата на мигрантите и малцинствата, борбата с расизма, фашизма и неонацизма⁴⁵⁴, солидарност с правата на работниците в България и по света⁴⁵⁵, антивоенни протести (напр. срещу войната в Ирак) и опазването на околната среда⁴⁵⁶. Действията им са провокирани от събития в страната и другаде по света.

2.5. Мерки на институциите и правоприлащите органи

Според интервюираните експерти и активисти по отношение на лявата радикализация властите в България използват преди всичко практики за наблюдение и събиране на разузнавателна информация. Всички са на мнение, че крайнолевите активисти имат досиета в ДАНС и Министерството на вътрешните работи. Интервюираните съобщават също за използване на оперативни способности като подслушване и внедряване на служители под прикритие⁴⁵⁷. Според официални източници, ДАНС получава информация от събрани раз-

⁴⁴⁷ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; Социален център „Аделанте“, <http://sc-adelante.org/category/activities/page/2/>; Йорданова, Л. (2013), Новите леви. В: Капитал, 01.03.2013 г.; Какво е Солидарна България?, 28.03.2012 г., <http://solidbul.eu/?p=15>

⁴⁴⁸ Вж. например <http://www.anarresbooks.org/>; <http://lib.a-bg.net/>

⁴⁴⁹ Solidbul (2013), Отчет на сдружение „Солидарна България“, 22.10.2013, <http://solidbul.eu/?p=2033>

⁴⁵⁰ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁵¹ Вж. www.septemvri23.com

⁴⁵² Кръстанова (2012), с. 24.

⁴⁵³ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁵⁴ Георгиева, Цв. (2011), Комунистически и антифашистки движения се обяха срещу „Луков марш“. В: *livenews*, 12.02.2011 г.; Начева, М. (2010), Акция срещу расизма ще чисти София от нацистки графити, в. Дневник, 01.07.2010 г.; *Webcafe.bg*, Флашмоб против расизма затвори „Попа“, 11.06.2010 г.

⁴⁵⁵ Автономен работнически синдикат: Апел за интернационална солидарност с работниците от фабрика ДИТА, Тузла, Босна и Херцеговина, 21.04.2015 г., <http://bit.ly/1TTKbWv>; *Bezlogo.com*: Работници от ВМЗ – не се предавайте!, 16.01.2013 г.

⁴⁵⁶ Кръстанова (2012), с. 18-24.

⁴⁵⁷ Пак там.

узнавателни данни, сигнали на граждани и в известна степен от следенето на трафика в интернет, макар последното да се счита за ненадежден източник на информация⁴⁵⁸.

Както бе съобщено в интервютата, вземаните репресивни мерки по отношение на крайнолеви групи и активисти включват използване на платени крайнодесни групи за всяване страх и създаване на проблеми по време на леви акции⁴⁵⁹. Освен това случаите на насилие срещу леви активисти от страна на крайнодесни радикали не се разследват и не се преследват по наказателен ред⁴⁶⁰. Известен е само един случай на образувано досъдебно производство и започнато разследване срещу 20-годишна млада жена от Добрич, задържана и обвинена в „проповядване на фашистка или друга антидемократична идеология“. През 2004 г. тя е уличена в разлепване на листовки и плакати с анархистично съдържание⁴⁶¹. Според съобщения в медиите, домът ѝ е обискиран, а тя е арестувана и разпитвана в полицията. Твърди се също, че по всяка вероятност телефонът и електронната ѝ поща се подслушват. Установената от изследването основна слабост на отговора на институциите е липсата на превантивни мерки за справяне с първопричините на лявата радикализация. Това може да бъде обяснено донякъде с факта, че държавните служители не възприемат крайнолевите групировки като представляващи съществена заплаха⁴⁶².

3. ПРИЧИНИ И МОТИВАЦИИ: ДОПРИНАСЯЩИ ФАКТОРИ ЗА ДЯСНА И ЛЯВА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Първопричините и мотивациите за дясна и лява радикализация донякъде се припокриват. За представянето им е използван модел на анализ на три равнища (макро-, мезо- и микро-), чиято цел е да представи цялостна картина на факторите за политическа радикализация⁴⁶³. Многостепенният анализ се използва и защото ударението се поставя върху радикализацията на групово и организационно равнище, а не върху факторите в индивидуалните процеси на радикализация като групов натиск (peer pressure), групова лоялност (group loyalty) и лични взаимоотношения, които настоящото изследване не разглежда⁴⁶⁴.

⁴⁵⁸ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴⁵⁹ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁶⁰ Георгиева, Цв. (2011), Комунистически и антифашистки движения се обявиха срещу „Луков марш“. В: *livenews*, 12.02.2011 г; Старидолска, Ел. (2010), На ръба. Фашисти срещу комунисти, расисти срещу роми – агресията в обществото търси алиби, в. *Капитал*, 11.06.2010 г.

⁴⁶¹ Коудинова, Ел. (2004), Как 20-годишно момиче стана обществен враг номер 1, в. *Новинар*, 29.07.2004 г.

⁴⁶² Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴⁶³ Schmid, A. (2013) *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. ICCT Research Paper, March 2013*, с. 4.

⁴⁶⁴ Della Porta, D. and G. LaFree. (2012) Guest Editorial: Processes of Radicalization and De-Radicalization. In: *International Journal of Conflict and Violence* 6:1, 2012, с. 7.

3.1. Макроравнище

Макроравнището на анализ се отнася до процесите на развитие в национален и международен план, радикализацията на общественото мнение или липсата на социално-икономически възможности⁴⁶⁵. Основните общи фактори за лява и дясна радикализация, идентифицирани в настоящото изследване, са: 1) липса на социално-икономически възможности, 2) разочарование от представителната демокрация и партийната политика, 3) геополитическа поляризация.

Респондентите идентифицираха маргинализацията, бедността и растящите неравенства като основна причина за политическата радикализация. В действителност протестите през зимата на 2013 г. срещу последиците от финансовата криза, растящите цени на електроенергията, нарастващата безработица и ширещата се корупция, придружени с крайни актове на самозапалване, демонстрираха мащаба на масовия гняв и отчаяние⁴⁶⁶. Изследвания на радикализацията в Европа в миналото също показват, че един от факторите за радикализация е „широко разпространено усещане за несправедливост, изолация и унижение (действително или самовнушено) сред общностите, които терористите твърдят, че представляват“⁴⁶⁷. Интервюираните посочват и липсата на професионални и социални възможности като основна причина младите хора да търсят алтернативи и решения за проблемите си, които някои откриват в радикални политически идеи⁴⁶⁸.

Втори фактор, идентифициран от изследването, е разочарование от политическата система, основана на представителна демокрация и партийна политика⁴⁶⁹. Липсата на политически канали за осъществяване на промяна е възможен фактор за политическа радикализация в България⁴⁷⁰. Това е важно, тъй като най-често посочваният фактор, както за десен, така и за ляв екстремизъм в Европа, е „усещането за безсилие да се извършат желаните промени в политиката“⁴⁷¹. В 25-50 % от изследваните случаи на ляв екстремизъм и 50-75 % от тези на десен непосредствен фактор е (усещането за) липса на политическо влияние⁴⁷². И двете склонни към насилие групи вероятно са били и политически ангажирани в миналото и прибегват към насилие заради усещането си за безсилие да променят статуквото⁴⁷³.

⁴⁶⁵ Schmid (2013), с. 4.

⁴⁶⁶ Andreev, A. (2013), Bulgarians turn to right and left-wing parties. *Deutsche Welle*, 25.04.2013.

⁴⁶⁷ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation (2008), p. 17.

⁴⁶⁸ Интервю с представител на либертарианска неформална група; интервю с крайноляв активист и природозащитник; интервю с бивш крайноляв активист.

⁴⁶⁹ Василева, Св. (2015), Проф. Антоний Тодоров: Няма демокрация при дълбока, масова и трайна бедност. Блогът на chara, 26.02.2015 г. Достъпен на: <http://chara.blog.bg/politika/2015/02/26/prof-antonii-todorov-niama-demokraciia-pri-dylboka-masova-i-1341508>

⁴⁷⁰ Интервю с крайноляв активист и природозащитник.

⁴⁷¹ RAND Europe (2011), Synthesis report on the results from work package 2: inventory of the factors of radicalization and counterterrorism interventions. Seventh Framework Programme. SAFIRE project: Scientific Approach to Finding Indicators and Responses to Radicalisation. с. 11-12.

⁴⁷² Пак там, с. 11.

⁴⁷³ Пак там, с. 8.

Както отбелязват политолозите, в България съществува усещане, че, независимо какво говорят, политиците от левицата прилагат десни политики и обратно⁴⁷⁴. От това следва, че гласоподавателите нямат алтернатива за парламентарна представителност на своите убеждения⁴⁷⁵ и изпитват недоверие към идеята, че социална промяна може да се постигне посредством съществуващия демократичен процес⁴⁷⁶. Това донякъде се потвърждава от постоянно намаляващата избирателна активност в последните години. Посочените по-рано ниски равнища на избирателна подкрепа за радикалните леви и („автентичните“) десни партии, като се имат предвид високите равнища на обществена подкрепа за идеите им, могат да се разглеждат като доказателство за това. Освен това посочените по-рано слаби резултати на левите партии предполагат, че в лявото пространство съществува много политическа енергия, която не е канализирана през сегашната демократична система.

Въпреки това, макар че увеличаваща се част от електората отказва да гласува, друга значителна част се обръща към популистки партии, предлагащи бързи решения (например Националното движение за стабилност и възход, ГЕРБ, „Атака“)⁴⁷⁷. Това може да е едно от обясненията защо някои от разочарованите леви избиратели са пренасочили гласа си към „Атака“. Според експертите в България всъщност има огромно пространство за опортюнизъм и популизъм заради липсата на стабилна политико-партийна сцена. В тези условия партии едnodневки начело с харизматични лидери са обичайно явление⁴⁷⁸. Този краткосрочен популизъм обаче вдига рязко очакванията на електората към управляващите за бързи и забележими промени и в крайна сметка води до все по-изнервени избиратели, които нямат търпение и искат все по-явни и бързи резултати⁴⁷⁹.

Ниските нива на доверие в парламента, политическите партии и представителните институции, в съчетание с разочарованието от неслучилите се положителни промени, очаквани от прехода към демокрация след 1989 г., може да са довели някои до извода, че демокрацията не е работещ модел за България⁴⁸⁰. Това е особено обезпокоително в страна с кратък опит в демокрацията и до неотдавна с тоталитарно управление. В България съществува особено силна връзка между авторитаризма и крайнолявата идеология, по-специално комунизма и антикапитализма⁴⁸¹. Освен това комунистическото ляво и крайно дясното в България, особено „Атака“, са обединени от склонността си към авторитаризъм и носталгия по силната ръка на държавата и загубената социална

⁴⁷⁴ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; Василева (2015).

⁴⁷⁵ Попиванов, Б. (2013), Имат ли смисъл лявото и дясното в Европа и България? В: *zaman.bg*, 07.01.2013 г.

⁴⁷⁶ Krasteva (2013).

⁴⁷⁷ Пак там.

⁴⁷⁸ Занкина (2014).

⁴⁷⁹ Пак там.

⁴⁸⁰ Krasteva (2013); Бечев, Д. (2013), Дясното и лявото в протестите. В: *kultura.bg*, 14.10.2013 г.

⁴⁸¹ De Regt, S., D. Mortelmans and T. Smits, (2011), Left-wing authoritarianism is not a myth, but a worrisome reality. Evidence from 13 Eastern European countries. In: *Communist and Post-Communist Studies* 44:4 (2011): 299-308, с. 303-305.

справедливост и социални привилегии⁴⁸². И на последно място, смята се, че авторитаризмът засилва положителния имидж конкретно на комунистическия режим и на антидемократичните идеологии като цяло⁴⁸³.

Връзката между доверието в демокрацията и политическата радикализация е особено важна, тъй като отхвърлянето на насилието като средство за постигане и упражняване на властта е характерно за демократичния метод, основан вместо това на вземане на решения посредством дебат и консенсус⁴⁸⁴. Докато умерените леви и умерените десни са демократи и привърженици на постепенния подход, градуалисти, левият и десният екстремизъм са единни в отхвърлянето на демокрацията⁴⁸⁵. Както показва историята, недемократичните и неградуалистичните стратегии е по-вероятно да оправдават използването на насилие за постигане на политически цели⁴⁸⁶.

На трето място, войната в Украйна и в известна степен тази в Палестина доведоха до образуване на вражески лагери и до радикализация на черно-белите проруски и антизападни сантименти от времето на Студената война, особено срещу американската хегемония. Според някои източници, наличието на руско финансиране за крайнолеви и крайнодесни партии изглежда допринася за това развитие⁴⁸⁷. Предишни изследвания също показват, че е възможна индиректна връзка между политическата радикализация и международната система⁴⁸⁸. В действителност 22 % от българите казват, че биха гласували за присъединяване към Евразийския съюз, докато 40 % подкрепят членството в ЕС⁴⁸⁹. Макар и считани за ляво явление, тези процеси засягат и лявото, и дясното в България. Лявото – в сегашните си исторически ангажирани с Русия комунистически форми, а дясното – чрез „Атака“, която след 2007 г. изненадващо префокусира реториката си от антимащинствена към проруска.

3.2. Мезоравнище

Мезоравнището се отнася до социалната среда на дадено лице, която може да допринася за радикализация⁴⁹⁰. На това равнище семейната и образователната среда могат да играят важна роля в процесите на радикализация. От една страна, липсата на здрава семейна среда прави младежите по-лесно манипулируеми и склонни да търсят подкрепа в членството си в радикални

⁴⁸² Хинкова, С., Електоратът на Атака. НБУ, <http://bgsociety.nbu.bg/data/00003.pdf>

⁴⁸³ De Regt, S., D. Mortelmans and T. Smits (2011), с. 303-305.

⁴⁸⁴ Bobbio (1996), с. 94.

⁴⁸⁵ Пак там, pp. 21-22.

⁴⁸⁶ Пак там.

⁴⁸⁷ Папакочев, Г. (2015), Иван Кръстев: Агресивен изолационизъм и мощна пропаганда: Русия днес. В: *vevesti.bg*, 12.05.2015 г.

⁴⁸⁸ Lia, B. and K. Skjølberg (2005) *Causes of Terrorism: An Expanded and Updated Review of the Literature*, Kjeller: Forsvarets Forskningsinstitut, с. 50-52.

⁴⁸⁹ Braw, E. (2015), Putin Seeks to Influence Radical Parties in Bid to Destabilise Europe. In: *Newsweek*, 09.01.2015.

⁴⁹⁰ Schmid (2013), с. 4.

политически групировки⁴⁹¹. От друга страна, училищното образование не развива критично мислене по отношение на съдържанието и източниците на получаваната информация, което прави младежите по-податливи на влияние и склонни да се доверяват на харизматични лидери или на пропагандата, на която попадат в традиционните и социалните медии⁴⁹². Изследванията установяват, че по-младите поколения все по-често търсят отговори в интернет търсачки и сайтове, като заобикалят информацията от независими източници или трети страни⁴⁹³.

Освен това уроците по история са малко на брой и са скучни и отблъскващи за подрастващите, което допринася за неправилно разбиране на историческите процеси и склонност младежите да се поддават на манипулации⁴⁹⁴. Деведесет и четири процента от младите хора във възрастовата група от 16 до 30 години се смятат за почти непознати или в малка степен запознати с развитието на България в периода на социализма и тоталитарната държава⁴⁹⁵, а повечето от тях не знаят абсолютно нищо за събития и личности, свързани с тоталитарните режими като цяло⁴⁹⁶. Радикалните десни групировки се възползват от това, като създават и популяризират своя собствена алтернативна история. Въпреки това изследването показва, че хората с анархистки, нови леви и зелени възгледи са добре образовани и млади, и са активни в поголемите градове⁴⁹⁷. Тези констатации са в съответствие с изследвания, които показват, че и по-високото, и по-ниското образователно равнище могат да бъдат допринасящи фактори за лява радикализация⁴⁹⁸. Образователното равнище не бе идентифицирано като фактор по отношение на дясната радикализация. От една страна не са изследвани младите попълнения на скинхед групите. От друга страна в проучванията не е открита корелация между подкрепата за десните идеи и/или партии от страна на възрастните и образователния им статус⁴⁹⁹.

Друго явление, тясно свързано с дясна радикализация водеща до насилие, е училищна среда, в която се фаворизират ролеви модели, проповядващи и прибягващи до насилие. Според един от респондентите, който работи в училище, учениците се възхищават от „лошите момчета“, момичетата ги харесват, а момчетата се стараят да им подражават⁵⁰⁰. Освен това подрастващите харесват нецензурни разговори, намират побоите за героизъм и се възхища-

⁴⁹¹ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; интервю с бивш крайноляв активист.

⁴⁹² Интервю с представител на либертарианска неформална група.

⁴⁹³ Пак там.

⁴⁹⁴ Защо не знаят истината за комунизма. Deutsche Welle Bulgaria, 20.09.2013 г.

⁴⁹⁵ Алфа Рисърч (2015) „Преходът: митове и памет, 25 години по-късно“, национално представително проучване на Алфа Рисърч, част от инициативата „25 години свободна България“.

⁴⁹⁶ Стоянова, В. (2013) „Младежите не знаят нищо за комунизма, но го харесват“. в. „Сега“, брой 4796 (219) 20.09.2013.

⁴⁹⁷ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁹⁸ RAND Europe (2011), с. 11.

⁴⁹⁹ Например в: Рагару, Н. (2010) „Как така АТАКА? Преоформянето на лицата на българския национализъм“. В: *Преплетените времена на настоящето*. София: ИК КХ, 2010.

⁵⁰⁰ Интервю с представител на либертарианска неформална група с опит като учител и с близък поглед върху радикални десни и леви групи.

ват на онези, които съзнателно демонстрират малокултурие и неграмотност. Ходенето на футболни мачове с цел преднамерено предизвикване на сблъсъци с полицията и нападенията над роми се възприемат като възможности за проява на такъв „героизъм“. Както бе посочено по-горе, младежите от домове без здрава семейна среда са по-склонни да следват такива модели за подражание в училище или в квартала.

И на последно място, тъй като членовете на левите партии продължават да са предимно възрастни хора⁵⁰¹, според бивш крайноляв активист някои младежи в комунистическото ляво се посвещават в марксистко-ленинските идеи от по-възрастното поколение комунисти, носители на догматичните и консервативни леви идеи на Българската комунистическа партия⁵⁰². Крайнодесните активисти, напротив, са най-радикални и по-слабо идеологизирани в по-ранна възраст между 14 и 22 години, когато участват в скинхед банди и/или футболни агитки. С времето те улягат, възгледите им стават по-умерени и има малцина крайнодесни активисти, по-възрастни от 32 години⁵⁰³. С времето стават част от така наречените неактивни или латентни поддръжници на радикалното дясно, обсъдени по-горе.

3.3. Микроравнище

Микроравнището се отнася до индивидуалните възприятия и опит, като например усещания за несправедливост, морално възмущение, отчуждение или проблеми с идентичността⁵⁰⁴. В действителност респондентите съобщават за чувство на несправедливост, породено от растящото неравенство и бедност, като първопричина за подкрепата за радикални леви и десни идеи и програми⁵⁰⁵. Заради невъзможността на сегашната система да гарантира справедливост, в това число социална справедливост, хората търсят решения и алтернативи⁵⁰⁶. Подобно на по-ранни изследвания⁵⁰⁷, едно от интервюираните лица посочва, че всеобщата аномия и разпадът на социалните връзки в България, появили се по време на прехода на страната към капитализъм и демокрация, подтикват младежите да търсят общности, където могат да развият чувство за приобщеност и принадлежност⁵⁰⁸. В изследването си за ролята на субкултурата скинхедс при формиране на идентичността сред българските тийнейджъри, Пешева⁵⁰⁹ също идентифицира необходимостта на юношите от принадлежност към определена група, което ги кара да се чувстват значими и специални. Принадлежността към една противоречива субкултура кара младежите да се чувстват видими за останалите, дори ако

⁵⁰¹ Интервю с бивш крайноляв активист.

⁵⁰² Пак там.

⁵⁰³ Интервю с бивш активист на радикална дясна група.

⁵⁰⁴ Schmid (2013), с. 4.

⁵⁰⁵ Интервю с крайноляв активист и природозащитник.

⁵⁰⁶ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁵⁰⁷ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation (2008), с. 12-13.

⁵⁰⁸ Интервю с бивш крайноляв активист.

⁵⁰⁹ Пешева, П. (2010), Скинхедс: чувството да си специален и свободен. В: www.seminar-bg.eu, 17.05.2010 г.

това означава да са мразени и критикувани, а това им дава усещане за независимост и свобода⁵¹⁰.

4. ГРУПИ В РИСК ОТ РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Според заключенията от проведени изследвания на процесите на радикализация, усилията за изготвяне на профил на потенциално склонните към насилие активисти са безполезни⁵¹¹. Въпреки това могат да се идентифицират някои общи черти на групите в риск от радикализация в България и тъкмо те са представени по-долу. Важно е да се подчертае обаче, че тези характеристики на процесите на радикализация са корелативни, а не непременно причинни фактори.

4.1. Групи в риск от дясна радикализация

За да се навлезе по-дълбоко в мотивите, тласкащи отделни хора в процеса на дясна радикализация, трябва да се отбележи, че склонните към такава радикализация са два доста различни типа хора. Едните са младежи на възраст от 14 до 18 години, които попадат на радикални идеи във времето, когато се формира тяхната личност, а другите са пълнолетни лица, които под влияние на някои от разгледаните по-долу фактори сменят възгледите си.

Младежи

Социалните преходи на юношеството се фокусират върху идентичност, независимост, полови роли, морален кодекс и ценности. Развитието на психичните процеси и на личностните качества дава възможност на младежите да осмислят перспективите на живота си и да създадат определени отношения със социалната си среда⁵¹². Влиянието на радикалните политически идеологии върху непълнолетните в България не е достатъчно изследвано.

За разлика от други привърженици на крайнодясното, за които социалните фактори са от значение, избралите тази субкултура тийнейджъри не са се сблъскали с фактори като **социално неравенство** или безработица по начин, който да ги превърне в мотивация. Вместо това за радикализацията на тази група са особено релевантни посочените по-горе фактори на мезоравнище, свързани с благоприятстваща насилието училищна среда и нездрава семейна среда.

⁵¹⁰ Пак там.

⁵¹¹ RAND Europe (2011), с. 11; European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation. (2008), с. 11.

⁵¹² Мирчева, К. (2007), Психологическа характеристика на непълнолетните правонарушители. В: *Психология журнал*, бр. 34.

„Гневни и разочаровани хора“

Правени са редица изследвания, които са се опитвали да идентифицират мотивациите за така наречения „латентен национализъм“ във връзка с изненадващата електорална подкрепа за „Атака“ през 2005 г. и след това. Кабакчиева⁵¹³ изследва връзката между социалния статус и национализма, като използва хипотезата, че социално обусловената невъзможност за пътуване (финансовият фактор) води до идеологизация и субстанциализация на обитаваното от индивида място. Проучването установява, че такава връзка съществува, но не е толкова непосредствена, колкото се е предполагало по-рано. Въз основа на представително изследване, Кабакчиева заключава, че около 15 % могат да бъдат определени като „патриоти от класически тип“ – хора със сравнително висок статус, с висше образование, с по-високо от средното материално положение, ценящи историята и светините, склонни да защитават национално-патриотична кауза. Сред тях няма поддръжници и избиратели на крайнодесните партии. Друга е групата, която „може да развие агресивни националистически нагласи“⁵¹⁴, основани на омраза към „чуждите“ и „чуждото“. Те са предимно хора с нисък социален статус, възрастни, с ниско образование, с ограничени възможности да пътуват в чужбина, бедни и скептични спрямо членството на България в ЕС, отхвърлящи чужденците. Смята се, че те съставляват около 40 % от населението и са поддръжници предимно на „Атака“ и на Българската социалистическа партия. Сред членовете на тази група обаче Кабакчиева наблюдава силна национална гордост, обвързана повече със семейството и близките отколкото с националната държава поради ниското доверие в политическата система. Счита се, че това „реетнизиране“ на националното е опасен процес, който може да предизвика етнически сблъсъци. Иванова⁵¹⁵ изследва избирателите на „Атака“ конкретно в по-малките градове и села. Констатациите ѝ показват, че мнозинството от тях са средно образовани, работещи и средно заможни. И на последно място, Рагару⁵¹⁶ определя избирателите на „Атака“ като хора, които радикално отричат политическия, социален и морален ред на посткомунизма.

Генов⁵¹⁷ е скептичен за връзката между социалния статус и възхода на националистическия радикализъм. През 2005 г. българското общество по никакъв начин не е в остра икономическа, политическа или културна криза. Затова Генов предполага, че възникването на радикалния национализъм може да е следствие от отпадането на главните причини за продължителната национална криза. Една от тези причини е стратегическата ориентация на България към НАТО и ЕС. Дотогава страната е преминала през политически и икономически кризи и периоди на бавно възстановяване, които обаче не са довели до утвърждаването на нито едно радикално политическо образувание като влиятелен политически фактор. Генов обяснява това с факта, че е липсвала

⁵¹³ Кабакчиева, П. (2008), Социален статус и национализъм. Академична лига на югоизточна Европа, <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/>

⁵¹⁴ Пак там, с. 32.

⁵¹⁵ Иванова (2007).

⁵¹⁶ Ragaru (2011).

⁵¹⁷ Genov (2010). [<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/07841.pdf>]

„привлекателна политическа платформа, която да обещава лесен изход от трудната ситуация“⁵¹⁸.

В изследването си на избирателите на „Атака“⁵¹⁹, Иванова посочва три типа мотивации, накарали хората да подкрепят една радикална партия:

Социалният гняв от социалното неравенство между „честните“ хора, които се трудят упорито, за да се препитават, и „богаташите“, които са нечии роднини, съпруги и т.н. В по-малките градове богаташите са познати лица, което поражда ненавист и негодувание срещу тях. Жадуващите за справедливост и възмездие съвсем не са бедни или невежи, а са по-скоро средно заможни предприемчиви хора от средната класа, например собственици на малки хотелчета. Съществува желание за силна държава, която се грижи за всички и поддържа ред. Рагару⁵²⁰ потвърждава тази мотивация, като посочва, че значителна част от избирателите на „Атака“ таят негативни нагласи към посткомунистическия период и се възприемат като негови жертви.

Политическата мотивация е свързана с повсеместните обвинения към сегашната политическа класа, че не се грижи за хората и не оправя нещата със силна ръка.

Националистическата мотивация се основава на страха, че българският етнос „загива“ и други етнически групи, най-вече ромите, го асимилират. В по-малките градове тази мотивация е насочена по-скоро и срещу „външните“, пришълците, отколкото срещу отдавнашните заселници и „старите“ малцинства. Представата е, че „чужденците“ са тук, „за да ни вземат земята“⁵²¹.

Иванова обяснява горните мотивации с два фактора: страх и жажда за възмездие.

4.2. Групи в риск от лява радикализация

За разлика от крайнодесните, крайнолевите актьори не са склонни към насилствени действия. По отношение на идеите комунистическото ляво най-добре отговаря на отличителните черти на екстремистките групи, идентифицирани от Schmid⁵²², заради авторитарната им и антипуралистична програма, използването на черно-бяла реторика и изразяваната философия от типа „целта оправдава средствата“. Въпреки това, макар идеологията да се определя като „постоянна характеристика в процеса на радикализация“⁵²³, а политическите

⁵¹⁸ Пак там, с. 46.

⁵¹⁹ Иванова (2007).

⁵²⁰ Ragaru (2011).

⁵²¹ Пак там, с. 4.

⁵²² Schmid, A.P. (2011), Glossary and Abbreviations of Terms and Concepts relating to Terrorism and Counter-Terrorism. In: A.P. Schmid (Ed.), *The Routledge Handbook of Terrorism Research*. London: Routledge. с. 630; Midlarsky, M. (2011) *Origins of Political Extremism*, Cambridge University Press. с. 7.

⁵²³ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation. (2008), с. 14.

убеждения да са свързани с политическите действия⁵²⁴, те в повечето случаи не водят до насилие⁵²⁵. В действителност идеологията не винаги е релевантна в радикализацията, водеща до насилие⁵²⁶ и, което е по-важно, идеологията може да е второстепенна, да се използва като оправдание за агресията⁵²⁷.

Както и в предишни изследвания⁵²⁸, младите мъже бяха идентифицирани като основната група, склонна към лява радикализация. Според интервюираните, потенциалът на по-възрастното поколение за радикални политически действия е подтиснат от репресивните мерки на бившия режим, докато по-младото поколение крие повече потенциал за радикализация. Интервюираните идентифицираха две подгрупи участници в процеса – младежи, възприемани като наивни, които преминават през фаза, и по-възрастни „лидери“, които могат да манипулират и използват младите хора за свои собствени цели⁵²⁹.

⁵²⁴ Neumann, M. (2013), *The Escalation of Ethnonationalist Radicalization: Simulating the Effectiveness of Nationalist Ideologies*. In: *Social Science Computer Review*. December 27, 2013, с. 873.

⁵²⁵ Della Porta, D. and G. LaFree (2012), *Guest Editorial: Processes of Radicalization and De-Radicalization*. In: *International Journal of Conflict and Violence* 6:1. с. 7; Borum, R. (2011), *Rethinking Radicalisation*. In: *Journal of Strategic Security*, 4:4. с. 2.

⁵²⁶ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation. (2008), с. 14-15.

⁵²⁷ Пак там.

⁵²⁸ Visser, M. et al. (2013), с. 13.

⁵²⁹ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; интервю с бивш крайноляв активист.

IV. ФУТБОЛНО ХУЛИГАНСТВО

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В сравнение с останалите европейски страни, в България футболното хулиганство има относително кратка история, като неговите съвременни форми възникват през 1990-те години, без до момента да са ставали предмет на задълбочени академични изследвания. През последните 10 години сред футболните хулигани расте честотата на проявления като насилие, ксенофобия, етническа и религиозна нетърпимост, както и екстремистки и радикални нагласи.

През периода на комунистическия режим общодостъпната информация за организираните футболни запаянковци беше оскъдна. В средствата за масово осведомяване спорадично се отразяваха инциденти на насилие, свързани със спортни прояви, докато футболното хулиганство по принцип не се приемаше като сериозна заплаха за сигурността. Един от първите по-тежки актове на насилие възниква през 1977 г. в Хасково, когато привърженици на местния отбор нападат съдията и повреждат автобуса на футболен клуб ЦСКА⁵³⁰. Интервюта с футболните запаянковци, публикации в пресата и преглед на форумите в интернет навеждат на заключението, че тежки инциденти са възниквали не само в София и Пловдив, а и в по-малки градове, с не дотам изявени футболни отбори, като Бургас, Станке Димитров (Дупница), Враца, Благоевград.

Огромната популярност на футбола в България се възприема от управляващата комунистическа партия като полезно идеологическо и социално средство за контрол над населението. Още в края на 40-те години започва да се копира съветския модел на ведомствени футболни отбори⁵³¹. Водещият принцип е, че ако в професионалния спорт се инвестират значителни ресурси, това ще доведе до спечелването на медали от Олимпийски игри и световни първенства. Идеологическото преимущество в този случай е възможността така да се демонстрират предимствата на „социалистическия модел“ пред западния. Така в спортните клубове участват различни министерства и окръжни партийни ръководства. Двата клуба, в които се съсредоточават най-големи ресурси, са ЦСКА и „Левски-Спартак“, с централи в София, които съответно са обвързани с Министерството на народната отбрана и Министерството на вътрешните работи. Последницата е, че от края на 60-те години възниква една контролиран сблъсък. За разлика от останалите спортове, в които професионалните спортисти се състезават срещу аматьори и печелят отличия, успехите

⁵³⁰ Димитров, П. *Футболното хулиганство в България: Част 1*. 23.08.2015 г.; статията е достъпна на адрес: <http://eurocom.bg/sport/article/futbolnoto-huliganstvo-v-bulgaria>

⁵³¹ Борисов, Т. (2015) *Държавна сигурност и българският футбол*, 25.04.2015 г.; статията е достъпна на адрес: <http://desebg.com/2011-01-16-11-42-13/2262-2015-04-25-08-06-36>

на съветския модел във футбола са ограничени поради факта, че конкурентите също са професионални спортисти. В България, независимо от относително доброто представяне на националния отбор, загубата на мачове се приема като предпоставка за политически риск. Популярността на играта създава проблеми на властите и по време на националното първенство. През 70-те и 80-те години на 20-ти век средната посещаемост на футболните мачове е 12 000 души, докато на мачовете между водещите клубове (ЦСКА, „Левски-Спартак“, „Тракия“, „Локомотив-Пловдив“) се събират множества от порядъка на 50 000 души.

В отговор на риска от струпванията на големи тълпи, службите по сигурността сформират специални звена за работа с неформалните квартални клубове на футболните привърженици (така наречените „агитки“). Има опасения, че футболните конфликти може да прераснат в политически протести срещу комунистическата партия и се развиват различни техники за контрол над различните типове организации на футболните фенове. Поддържа се огромен агентурен апарат, биват повдигани криминални обвинения срещу рискови привърженици на местните клубове, разследват се ръководствата на клубовете и т.н.

С началото на демократичните промени в България през 1990 г., държавата прекратява финансирането на професионалния спорт и започва бързото разпадане на старата клубна структура. Във футболните клубове, подобно на цялата икономика, започват криминални процеси на завладяване на активите. Подобно на останалите балкански страни, и в българските футболните клубове влизат различни криминални лидери и бизнесмени с противоречива репутация. Агитките и особено агентурата на ДС активно се включват в тези завладявания и сблъсъци между различните лагери, борещи се за контрол.

От началото на 1990-те години българските футболни клубове се формират под влиянието на две тенденции, които продължават да оказват влияние и до настоящия момент. Първата е използването им като чисто икономически инструмент за укриване на данъци и пране на пари. Втората е експлоатацията на клубовете и на техните привърженици за политическо влияние. Клубовете осигуряват различен вид социална мрежа между привържениците си, политици, магистрати и бизнесмени. Освен това фен клубовете се превръщат в ядра на групи за оказване на уличен натиск. Малките и средно големите градове напълно ефективно могат да бъдат поставени под контрола на социалната мрежа на футболния отбор и на агитките му. В Пловдив и особено в София има възможност да се оказва натиск на национално ниво чрез двата най-големи клуба – „Левски“ и ЦСКА.

Междувременно властите нямат готовност да се справят с надигащата се вълна от насилие по стадионите, особено през първите години на това явление. Създаването на фракции (подгрупи със собствена идентичност) сред феновете на даден футболен клуб е опит да се догонят западните тенденции и начин на живот, което е типичен белег на всички допълнително обособили се младежки структури в България след 1989 г. В средата на 1990-те години хулиганските прояви на футболни запалнянковци зачестяват и стават все по-тежки. Липсата на внимание от страна на държавните институции и резкият ръст на криминалната активност в кварталите на големите индустриални гра-

дове водят до формирането на организирани криминални структури в някои от ядрата на агитките.

Успоредно с криминализирането на ядрата на агитките и нарастващото насилие, в средата на 1990-те години протича процес на рязък спад на интереса към футболните първенства в България. От публика средно между 6 000 и 7 000 души на мач в средата на 90-те години, посещаемостта в средата на първото десетилетие след 2000 г. спада до 3 000 – 4 000 души. Това доведе до сформирани големи ядра във футболните агитки с опит в насилническото поведение и все по-малки периферии от спонтанни привърженици. Това от своя страна се превърна в посредствена предпоставка за няколко значителни инцидента през 2000 г. и постави началото на тежкото футболно хулиганство в страната. Използването на футболните агитки в политически протести обаче дълго време води до прикриване на проблема. Следва поредица от масови сблъсъци между фенове на ЦСКА и „Левски“, в които има ранени и убити. В крайна сметка срещу футболното хулиганство се приемат специални мерки чрез *Закона за опазване на общественя ред при провеждането на спортни мероприятия*⁵³².

Прилагането на закона се натъква на някои трудности, породени от последиците на икономическата криза през 2008 – 2011 г., която води до рязко намаляване на спонсорството за най-влиятелните футболни клубове в България. Политическата нестабилност през 2013 – 2014 г. бележи нов етап в развитието на футболните агитки. Все по-голямото значение на твърдите клубни ядра, породено от ниската посещаемост на мачовете, се признава в еднаква степен от политиците, от лобистките групи на бизнеса и от бившите служители на службите за сигурност. Ядрата вземат активно участие в разстановки по протести и контра-протести и се използват за „охрана“ на политическите лидери.

Настоящият анализ се основава на кабиненто проучване, което включва преглед на академични източници и публикации в български и европейски информационни източници. Проведени са дълбочинни интервюта с два типа респонденти. Първата група включва експерти от специализираните структури на Министерството на вътрешните работи и ДАНС, работещи в областта на противообществените прояви от страна на спортните фенове, футболното хулиганство, както и по отношение на обвързаността му с десния екстремизъм. Във втората група са обхванати футболни хулигани/ултраси от четирите най-влиятелни футболни клуба в страната, както и спортни журналисти. Освен това, сред 30 полицейски служители от София, Пловдив, Варна, Бургас и Стара Загора бе разпространена анкета, тестваща инструменти за регистриране на радикално поведение. Придържайки се към определението за радикализация, възприето за целите на проучването (вж. „Въведение“), в тази глава се анализират рисковете от радикализация, съпътстващи различните формации на футболните привърженици. Анализът няма за цел да изследва в дълбочина икономическите и субкултурните характеристики на футболните фракции.

⁵³² Закон за опазване на общественя ред при провеждането на спортни мероприятия, Държавен вестник, бр. 96/29.10.2004 г., изм. ДВ, бр. 88, 9 ноември 2010 г.

2. ПРИЧИНИ И МОТИВАЦИИ

Причините за футболното хулиганство са комплексни и се пораждат от различни фактори от личностен и обществен характер. Поради липсата на достатъчно емпирични данни и проучвания върху футболното хулиганство в България и при откъслечни описания на причините, анализът в настоящия раздел прилага тристепенен аналитичен модел (на макро-, мезо- и микро-равнище) като най-практичен подход, който обикновено се възприема в академичните проучвания на първопричините на радикализацията като цяло. Моделът се използва като основа за систематизация на данните, събрани както от интервютата, така и от други национални проучвания, изследващи факторите, които подхранват спортното хулиганство.

Анализ на макроравнище

Повечето изследователи свързват основните фактори, които допринасят за радикализацията на макроравнище, с политическото и икономическото положение в страната: слабото икономическо развитие и съпътстващата го безработица, бедност, високи нива на корупция и периодични политически кризи. При все че тези политически и социално-икономически проблеми не трябва да се подценяват, на тях може да се гледа само като на обстоятелства, които допълнително утежняват явлението, защото водят до ръст на публичните прояви на насилие в обществото като цяло⁵³³.

Анализът на социалните и икономическите фактори в България, за които изследователите смятат, че влияят върху футболното хулиганство, показва, че страната би трябвало да е една от най-тежко засегнатите в Европа. Според интервютата, направени в рамките на настоящото изследване и специализирано социологическо изследване върху футболното хулиганство⁵³⁴, до 1998 г. отсъстват тежки инциденти с агитки. Ключов по отношение на появата на насилие по стадионите в България е периодът между 1997 и 2001 г.

Като най-често изтъкваната причина за екстремизирането на футболните привърженици през този период са безработицата и липсата на доход, осигуряващ минимален жизнен стандарт. Социално-икономическият натиск върху по-голяма част от населението е особено силен в периода 1998 – 2001 г. До 1997 г. реформите на трудовия пазар са бавни, а радикалните съкращения се отлагат. С изострянето на кризата под външен натиск, особено от страна на МВФ, започва драстично реструктуриране на българската икономика. Така съкращенията на работни места и ликвидациите на предприятия са вероятно най-тежките в Източна Европа. За сравнение, ако през лятото на 1996 г. делът на безработните се движи около 10 %, през пролетта на 2001 г. той е вече 19,3 %⁵³⁵. Според проучвания на неправителствени организации и синдика-

⁵³³ Šuput, D. (2012), Problemi u primeni propisa namenjenih borbi protiv nasilja i nedoličnog ponašanja gledalaca na sportskim priredbama, *NBP Žurnal Za Kriminalistiku I Pravo*, 16(2), с. 93-103.

⁵³⁴ Радева, М. (2009) Разгневени млади мъже. За футболното хулиганство и социалната криза, непубликуван ръкопис.

⁵³⁵ Въз основа на данни от Агенцията по заестостта.

тите този дял достига 23-24 %⁵³⁶. При това в определени райони и областни градове в страната безработицата достига нива от над 40 %. Фалитите и хаотичната ликвидация на предприятия след 1997 г. водят до ситуация, в която малки населени места с по едно-две предприятия са оставени без никаква възможност за работа, а големи градове губят от една втора до две трети от работните си места. Именно фен клубовете на „Левски“ и ЦСКА в тези градове или фен клубовете в областните градове, които имат футболни отбори с традиции, най-често се оказват участниците в тежки инциденти.

България е може би единствената в Източна Европа (с изключение на страни в зони на военни конфликти като Сърбия, Грузия и Армения), където свиването на доходите в домакинствата е толкова драстично. Според различни оценки, средният доход през 1997 г. е около 30 % от това, което домакинството получава през 1989 г. Макар че в края на 90-те години в Европа има страни като Албания, Молдова, Украйна с по-нисък среден доход, България се отличава с това, че е с най-рязък контраст при спада на доходите. Отново най-драстични са разликите в големите индустриални градове извън София.

Тежката и продължителна икономическа криза има драматични последици за основните институции, отговорни за социализацията на децата – семейството и образованието. През периода 1990 – 2003 г. **българското семейство** преживява процеси на криза и разпад. Ако през последната предкризисна година – 1989 г., броят на браковете годишно е 63 000, в края на 90-те спада до 35 000, а през периода 2001 – 2002 г. – под 30 000 годишно. Ако през 1989 г. процентът на извънбрачните раждания е 11 %, през 1995 г. достига 25,8 %, през 2000 г. – 38,4 %, а през 2003 г. – 46,1%, то последните данни от 2014 г. показват, че в България те са 59,1 % (страната е на първо място в ЕС по този показател)⁵³⁷.

Другата институция, която има ключово значение в социализацията на децата, е образованието. Въздействието на кризата през 1996 – 1997 г. и последвалата стагнация през 1999 – 2001 г. може да се проследи и в средното и висшето образование. В сравнение със страните в Източна Европа, през 1996 – 2000 г. България има най-голям процент отпадащи ученици във възрастовата група 15-19 години – средно около 38-39 % при 16 % в Полша и 19 % в Унгария и Чехия. Изследвания през този период показват, че средният брой отсъстващи ученици в средното училище се движи около 20 %⁵³⁸. Според изследването на TIMSS от 5-о място по природни науки през 1995 г., страната пада до 17-то през 1999 г. и е на 24-то през 2003 г. Подобен спад не регистрира нито една от 40-те изследвани страни⁵³⁹. След 2005 г. се на-

⁵³⁶ Gotchev, A. (2001) *Annual Early Warning Report 2001*. Sofia, UNDP, USAID, Open Society Foundation, Ministry of Foreign Affairs.

⁵³⁷ Национален статистически институт.

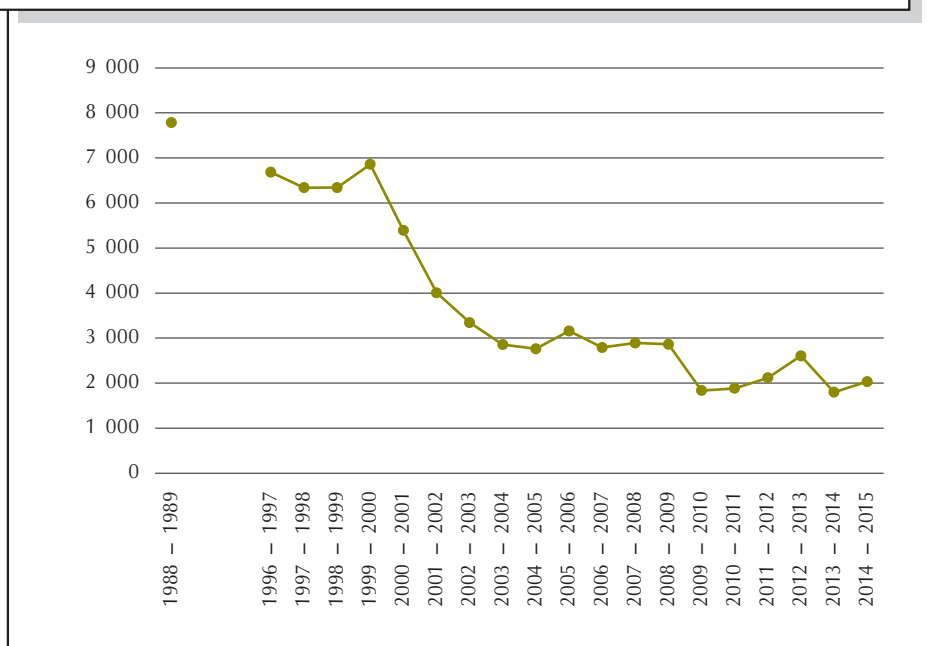
⁵³⁸ OECD (2002) *Education at a glance – OECD Indicators*. Paris, OECD; National Statistical Institute.

⁵³⁹ US Department of Education. National Center for Education Statistics (2001) *Digest of Education Statistics 2000*. Washington DC, NCES. Достъпно на: <http://nces.ed.gov/pubs2001/2001034.pdf>. US Department of Education. National Center for Education Statistics, *International Indicators* [Online]. Достъпно на: <http://nces.ed.gov/pubsearch/getpubcats.asp?sid=051> (Последно посещение на 28.10.2015.).

блюдава известно подобрене на ситуацията, но сривът в края на 90-те и началото на новия век не е преодолян.

Другият ключов макро фактор, повлиял поведението на футболните агитки е (спадането на) посещаемостта на мачовете. Както се вижда от графиката, след сезон 1999 – 2000 г. настъпва поврат по отношение на посещаемостта, която е в постоянен спад до 2004 – 2005 г. (виж Фигура 2). За съжаление не е много ясно какви са причините за този поврат. Различни са факторите, които се коментират от интервюираните, но няма емпирични оценки за тяхната тежест: 1) спад на интереса към футбола заради описаната криза в икономиките по места; 2) влошаване на качеството на футболните отбори извън София заради липса на финансиране; 3) нарастване на броя предавани по телевизията футболни мачове заради появата на частни медии, които предават директно мачове както от българското първенство, така и от големите европейски първенства; 4) резкият ръст на емиграцията (преди всичко на млади хора) след отпадане на визите за страните от шенгенската зона, и 5) не на последно място, появата на насилие по стадионите успява да изтласка обикновените привърженици от тези пространства.

Фигура 2. Средна посещаемост на мач през футболните сезони

Източник: Изчисления на авторите въз основа на данни от различни източници⁵⁴⁰.

Спадът на посещаемостта улеснява от една страна задачата на полицията за контрол над мачовете, от друга обаче засилва ролята на ядрата на агитки-

⁵⁴⁰ Данните за посещаемостта са компилирани след преглед на следните източници: http://football24.bg/leagues/attendance/league_id/4/season_id/1, <http://www.european-football-statistics.co.uk/attn.htm>, <http://www.fanface.bg/glasat-na-fena/itemlist/tag/посещаемост.html>

те. Това има сериозни последици. Първата е, че организирани агитки могат да оказват натиск върху ръководствата и собствениците на футболните клубове. Съответно това води до развитие на „платени отношения“ с лидерите на агитките (виж по-долу). Втората е свързана с необходимостта индивидуалният привърженик да търси „защита“ с принадлежността си към фракциите във футболните агитки (виж по-долу).

Анализ на мезоравнище

Социалната среда може да изиграе съществена роля при изграждането на лични мотиви за извършването на тежка хулиганска проява. От наличните проучвания може да се очертае много видима регионална специфика по отношение на взаимната връзка между посещаемостта на мачове и инцидентите, свързани с насилие. В този план може да се говори за субкултури при привържениците на различните футболни клубове. Данните от посещаемостта на мачовете от сезон 1999 – 2000 г. до 2014 – 2015 г. показват една различна рамка от това, което срещаме при полицейските статистики и медийното отразяване.

Има значими колебания при посещаемостта на футболните отбори⁵⁴¹. Прави впечатление, че клуб като „Берое“ – Стара Загора, например, за период от 15 години на два пъти има най-голяма посещаемост и като цяло за този период има 10 пъти повече публика от някои от най-популярните отбори като „Левски“ или ЦСКА. Подобна е ситуацията с „Ботев Пловдив“ или бургаските отбори „Нефтохимик“ и „Черноморец“, които също изпреварват по посещаемост най-големите за този период. От края на 90-те години се наблюдават резки ръстове и спадове при отбори с дълга традиция, които или изпадат или се завръщат в „А група“.

Един от важните фактори за тези големи сътресения е, че през този период собствениците и спонсорите на най-популярните клубове в страната постоянно се сменят. Част от тези лица са бизнесмени с лоша репутация, а в някои случаи това са хора от криминалния свят. Показателни са примерите с президенти и собственици на клубове, които са застреляни⁵⁴² или с такива, които са осъдени или срещу които текат съдебни разследвания⁵⁴³. Тези проблематични собственици често търсят влияние върху лидерите на агитките и използват футболните привърженици за постигане на икономически и политически цели по места. Противопоставянето и конфликтите между ръководствата на футболните клубове се пренася върху техните футболни агитки. Съответно използването на насилие на стадиона, около стадиона или в града

⁵⁴¹ Данните за посещаемостта са компилирани след преглед на следните източници: http://football24.bg/leagues/attendance/league_id/4/season_id/1, <http://www.european-football-statistics.co.uk/attn.htm>, <http://www.fanface.bg/glasat-na-fena/itemlist/tag/посещаемост.html>

⁵⁴² Илия Павлов (президент на ЦСКА и „Черно Море“), Георги Илиев („Локомотив Пловдив“ и „Велбъжд“ Кюстендил), Александър Тасев („Велбъжд“ Кюстендил), Стоил Славов, Милчо Бонев, Дмитрий Минев („Славия“ София), Юрий Галев („Рилски спортист“ Самоков) и др. по-неизвестни.

⁵⁴³ Иван Славков („ЖСК-Спартак“ Варна), Костадин Хаджииванов („Беласица“ Петрич), Христо Порточанов („Нефтохимик“ Бургас), Ивайло Дражев („Черноморец“ Бургас), Гриша Ганчев („Литекс“ Ловеч) и др.

се приема като естествен и нормален инструмент за победата. Държавата, полицията, а и останалите извън групата от привърженици се считат врагове, така както и противниковата агитка.

Тази **субкултура на сблъсъка** и непрестанния конфликт се пренася и във вътрешните взаимоотношения във фен клубовете. По този начин през десетилетието след 2000 г. възникват фракции на териториална и идеологическа основа. Футболната принадлежност на младежите към определен клуб се определя според квартала – това е мястото, където играят футбол с приятели, докато израстват, където ходят на училище и са обградени от графити и стикери на футболния клуб. На въпрос защо симпатизира точно на този футболен клуб и защо е станал част от определена фракция, един от привържениците отговоря просто, че е роден „в такъв квартал“⁵⁴⁴. Училищната среда има и пряко отношение към младежката агресия. Слабата организация на работата в учебните часове, незаинтересованите учители и неподходящите учебни материали са все фактори, които занижават превантивната роля на училището. Груповият натиск в училище и из улиците на квартала, както и връзките с младежи, склонни към агресия и престъпления, също са важни фактори, които водят до радикализация, тъй като лица с такава предразположеност по-рядко се проявяват сред групи от свои връстници, които не са агресивни. В допълнение, експерт от органите на реда твърди, че фракциите на „Левски“ и ЦСКА имат доста силно влияние в определени училища в София. Това се отнася също и за привържениците на пловдивските клубове „Ботев“ и „Локомотив“. Според служителите на реда (потвърдено от анкетираните млади запалянковци), сред учениците се смята за „модерно“ да си част от някакво „тайно общество“. Възрастовата група на младежите, които се присъединяват към хулиганските среди, е 15-23 години. Новите членове трябва да преминат през определени ритуали за прием, за да бъдат одобрени като част от фракцията, и се наблюдават от „комисии“ от по-старшите членове. Това често се свързва с изписването на графити със спрей, чупене на прозорците на противниковия клуб, побой над съученик, който подкрепя съперника, като може да ескалира и до побой над представител на етническите малцинства.

Що се отнася до семейната среда, значителна част от респондентите свързват симпатиите си към даден футболен клуб с пристрастията на своите родители.

Анализ на микроравнище

Според повечето анкетирани футболни привърженици, насилието е определящ фактор за идентичността на хулиганите. Насилническото поведение на някои футболни симпатизанти понякога се отдава на тяхната „природа“ да изпитват удоволствие от физическия сблъсък. Както се изрази един футболен фен: „Аз просто съм си такъв човек. Дори и ако не бях запален по футбола, щях да безчинствам. Такава ми е природата“⁵⁴⁵. Друг респондент сравни футболното хулиганство с война в мирно време и с желанието на мъжете да

⁵⁴⁴ Интервю с футболен фен.

⁵⁴⁵ Интервю с футболен фен.

се бият с противници, да устройват засади, да разполагат съгледвачи и да пленяват знамена и шалчета.

От интервютата може да се съди, че след като стане член на фен клуба, привърженикът изпитва усещане за принадлежност към определена група, която дори приема като „семейство“. Членовете търсят подкрепата, разбирането и уважението на останалите в групата. Смята се, че групата споделя ценностите на отделната личност – мъжество, смелост, чест и чувство за справедливост. Неотдавнашни проучвания сочат, че именно посегателството срещу тези ценности може да се окаже причина те да бъдат „защитавани“ чрез агресивно поведение⁵⁴⁶. Присъединяването към фракция на дадена футболна агитка способства хората да се идентифицират като се разграничат от останалите.

Индивидуални характеристики като ниско образование, слаба професионална реализация, трудно поведение в детството (поведенчески проблеми) и дефицит на вниманието също се приемат за индикатори на потенциално агресивни прояви. При все това проучването сочи, че сред общността на ултрасите и хулиганите има и хора с висше образование и с висок жизнен стандарт, което навежда на извода, че тези лични характеристики не винаги са определящи.

Що се отнася до избухването на безредици по стадионите, всички анкетираните твърдят, че някои от най-тежките прояви на хулиганство се дължат на злоупотребата с алкохол и наркотици. Установена е пряка зависимост между алкохола и проявите на насилие.

Освен това, принадлежността към групата размива чувството за отговорност и повишава склонността на феновете към престъпления, които иначе не биха се осмелили да извършат. Така безредиците по стадионите често се дължат на случайни инциденти, при които растящото напрежение постепенно увеличава и хора, които не са склонни към агресия.

3. ИДЕОЛОГИЯ И ИДЕИ

Ултрасите и хулиганите в България, които симпатизират на различни футболни клубове, споделят сходни идеи и изразяват предпочитания към едни и същи идеологии.

Типично за повечето симпатизанти с екстремистки убеждения е, че те обясняват своята привързаност към футболния клуб с любов към футболния отбор и към футбола като игра. Един от интервюираните споделя, че за него интересите на отбора са сред водещите приоритети в живота му, наравно със семейството и приятелите. Ето защо ултрасите често приемат стадиона за свой дом, а своите приятели от фракцията – за близки родственици. Усещането

⁵⁴⁶ Димитров, С. (2013), *Футболни фенове – образ и идентичност*. Дипломна работа, Нов български университет, София.

за общност сред групите на привържениците е от определящо значение. Те ценят солидарността (изразена като единство в сектора на стадиона и във фракцията, взаимна подкрепа и преданост към клуба), мъжество (приемано като храброст, могъщество, издръжливост и безстрашие), триумф чрез масови хореографии, песни и възгласи, плакати, екипировка и териториален суверенитет⁵⁴⁷. По този начин общността играе жизненоважна роля за изграждане на системата от идеологически възгледи на отделния индивид.

Национализъм

Днес в идеологията на мнозинството от ултрасите и хулиганите в България се съдържат елементи на краен национализъм. Възприемането от страна на отделните участници на националистически идеи възниква като последица от участието им във фракцията на дадена агитка. Подкрепата за националистически акции и прояви единодушно се споменава сред каузите, които могат да обединят противникови фракции⁵⁴⁸.

Национализмът, както ултрасите го разбират, съдържа и възжелението, че поради богатата история на държавата, на българската нация трябва да се отреди по-достойна роля в международен план, отколкото понастоящем. Интервютата също навеждат на извода, че някои от футболните привърженици възприемат агресията спрямо ромите като проява на патриотизъм, тъй като смятат ромската общност за бремене върху българското общество⁵⁴⁹. Изразяват се и протекционистки възгледи, тъй като се приема, че някои от чуждестранните инвеститори в страната спъват икономическото развитие на България⁵⁵⁰. Освен това, в редица страни бързото развитие на процеса на глобализация поражда яростен отпор. В този смисъл футболните привърженици, които считат себе си за „истински и неповторими“ националисти и патриоти, могат да се разглеждат и като изразители на тези тенденции⁵⁵¹.

Антикомунизъм

Националистическите възгледи сред футболните привърженици вървят ръка за ръка с антикомунистическите идеи, тъй като според тях социалистическият период е най-мрачният в българската история. Симпатизантите на „Левски“ често изтъкват мотива, че по време на комунистическия режим техният отбор е бил потискан и на привържениците се е забранявало да създават клубове. Въпреки че по времето на социализма ЦСКА е официалният спортен клуб на армията⁵⁵² и е водещ отбор, ултрасите, които му симпатизират, също споделят антикомунистическата риторика. Миналото на ЦСКА все още се използва

⁵⁴⁷ Pilz, G.A., Behn, S., Klose, A., Schwenzer, V., Steffan, W., Wölki, F. (2006), *Wandlungen des Zuschauerverhaltens im Profit Fußball – Notwendigkeiten, Möglichkeiten and Grenzen gesellschaftlicher Reaktion*, Schriftenreihe des Bundesinstituts für Sportwissenschaft, Band 114, Bond.

⁵⁴⁸ Интервюта с футболни фенове.

⁵⁴⁹ Интервю с футболен фен.

⁵⁵⁰ Респондентът посочва фирми, стопанисващи електропреносната мрежа, и едно предприятие от възледобива.

⁵⁵¹ Йорданова, К. (2015), *Субкултура на футболни запалняковци в България (края на XX – началото на XXI век)*. Извадки от докторска дисертация, СУ Св. Климент Охридски.

⁵⁵² Съкращението ЦСКА означава „Централен спортен клуб на армията“.

в риториката на съперничеството с „Левски“, чиито привърженици нерядко наричат феновете на ЦСКА „комунисти“. Причината за антикомунистическите настроения сред някои фракции е стремежът им да подражават на западните фен клубове, предимно италианските, които в по-голямата си част изповядват антикомунистически възгледи.

Крайнодесни възгледи

По приблизителна преценка на интервюираните привърженици⁵⁵³, около 90 % от ултрасите и хулиганите в страната са с дясна ориентация. Степента, в която всеки изповядва крайнодесни възгледи, се определя индивидуално. Един от привържениците с висше образование по политология поясни, че повечето ултраси имат само повърхностно разбиране за идеите, които привидно отстояват⁵⁵⁴. Въпреки че десните убеждения не са предпоставка за членство в дадена фракция, начинът по който е устроена йерархията в организациите, показва, че нито един член не може да стане влиятелен, ако не е с десни убеждения. Тарторите на фракциите обикновено са членове на радикални десни сдружения, като „Кръв и чест“ и „Национална съпротива“⁵⁵⁵. Според един от респондентите, футболните хулигани, които активно се ангажират с екстремистки десни идеи, в определен момент се отказват от активен живот като футболни фенове⁵⁵⁶. Една от причините, изтъкната от член на фракция, беше, че идеите, които са типично нацистки и неонацистки, не се одобряват от мнозинството във фракцията и често действия, като развяването на нацистки флаг, се осъждат от агитката⁵⁵⁷. Въпреки това, други интервюирани често изразяваха убеждението, че макар членовете и привържениците на фракцията да нямат задълбочени познания и разбиране и да не се самоопределят чрез такива идеологии, присъщата им символика често се използва за демонстриране на имидж. Освен това използването на нацистка символика по време на футболни мачове може да се прилага и като способ за постигането на съвсем различни цели, напр. клубът да бъде глобен, с което да се подкопае позицията на действащите собственици/ръководството в битките за власт.

Независимо от това расизъмът, чувството на нетърпимост и склонността към насилие срещу хора, поради тяхната расова или етническа принадлежност, са широко разпространени сред ултрасите и хулиганите. Респондентите споменават, че обект на тези настроения са най-вече ромите, но през последните две години те са насочени и срещу бежанците и мигрантите. В интервю за медиите виден привърженик на „Левски“ заявява, че не харесва афроамериканци, турци и араби, но няма нищо против тъмнокожите играчи в „Левски“⁵⁵⁸. „Скинхедс“ с расистки убеждения са били особено популярни във фракциите на ЦСКА, но понастоящем фракционният лидер Росен Петров – Животното е успял да намали тяхното влияние.

⁵⁵³ Интервю с футболен фен.

⁵⁵⁴ Интервю с футболен фен.

⁵⁵⁵ Повече информация за тези организации е представена в главата „Дясна и лява радикализация“.

⁵⁵⁶ Интервю с футболен фен.

⁵⁵⁷ Интервю с футболен фен.

⁵⁵⁸ *Webcafé.bg*, Владо Трола: Българският хулиган е на добро ниво, 19.03.2010 г.

Против модерния футбол

Една от най-разгорещено дискутираните теми сред ултрасите са проблемите на съвременния футбол, и най-вече прекомерната комерсиализация (прекалено скъпо платени играчи, високи цени на билетите, изоставянето на традициите като нещо ненужно и меркантилизацията на една колективна култура). Въпреки че проблемът не стои на дневен ред в България поради ниските приходи от футбол⁵⁵⁹, движението срещу модерния футбол е прераснало във всеобщо неодобрение към ръководствата на българските футболни клубове. Симпатизантите искат да играят активна роля, когато се вземат важни решения за техния отбор. Що се отнася до неотдавнашното отнемане на лиценза на ЦСКА, двама от респондентите заявиха, че феновете на клуба одобряват тази мярка, тъй като така отборът ще се очисти от корупционни практики.

Възгледи против системата

Проучването сочи, че националистическите убеждения се съчетават с омраза към политическата система в държавата и към полицията. Респондентите изтъкват, че голяма част от ултрасите и хулиганите в България пропагандират субкултурата, известна като АСАВ⁵⁶⁰, и дори твърдят, че анти-полицейските прояви са кауза, достатъчна да обедини привържениците на противникови клубове⁵⁶¹. Анкетирания фенове дават да се разбере, че не се чувстват политически представени в българския парламент и смятат, че всички партии са корумпирани.

4. ДЕВИАНТНО ПОВЕДЕНИЕ И КРИМИНАЛНА ДЕЙНОСТ НА ХУЛИГАНИТЕ/УЛТРАСИТЕ

Икономическата и политическа криза от началото на 90-те години и парализата на правоприлагащата и съдебната система предизвикаха експлозия на криминалната активност в страната⁵⁶². Съответно броят на регистрираните криминални инциденти според официалната статистика за периода 1989 – 1992 г. нараства средно 3-4 пъти, а при някои престъпления над 10 пъти. Въпреки това през този период случаите на насилие сред привържениците на футболните клубове са малко и липсват тежки инциденти. Ситуацията рязко се променя при втората вълна от криминални престъпления, предизвикана от кризата през 1996 – 1997 г. От този момент насилието по стадионите и възникналите фракции сред футболните агитки рязко нараства⁵⁶³. Според експерти причините

⁵⁵⁹ Димитров, С., *Футболни фенове – образ и идентичност*. Дипломна работа, Нов български университет, София, 2013, с. 49.

⁵⁶⁰ All Cops Are Bastards (Всички ченгета са гадняри).

⁵⁶¹ Интервю с футболен фен.

⁵⁶² Center for the Study of Democracy (2011) *Crime Trends in Bulgaria 2000 – 2010*. Sofia, Center for the Study of Democracy.

⁵⁶³ Center for the Study of Democracy (2011) *Crime Trends in Bulgaria 2000 – 2010*. Sofia, Center for the Study of Democracy.

са поне три. Първо, при кризата в началото на 90-те години заетостта остава относително висока заради все още функциониращи държавни предприятия, които поддържат една изкуствена заетост, останала от времето на „светския модел“. В края на 90-те години хаотичната приватизация и ликвидацията на цели индустриални сектори стават причина за появата на огромен брой млади хора, които никога не са започвали работа. Втората причина е, че „инерцията от старата система“ в първите години на прехода в средните училища и семейството вече е изчерпана. Тя не може повече да ограничава скока на девиантното поведение сред децата и младежите. Трето, криминалните пазари (цигари, алкохол, петролни продукти, контрабандни китайски и турски стоки), създадени в прехода, вече са устойчиви. В края на 90-те години дилърските мрежи на наркопазара достигат и до по-малките населени места. Криминалните пазари създават „работни места и клиенти“⁵⁶⁴, а момчетата от агитките се озовават в групата на подходящи кандидати за работа.

От интервютата, проведени с представители на правоохранителни институции и журналисти⁵⁶⁵, може да се направи заключението, че от възникването на новата организация на футболните агитки в края на 90-те години до момента участниците в тях имат различна степен на девиантно поведение. В зависимост от града, квартала, фракцията, субкултура, се определят задължителните граници на включването в девиантно поведение. Позицията на члена на групата и репутацията му зависят от готовността му да рискува: от рисуване на графити се преминава през сбиване с полицията, употреба на наркотици⁵⁶⁶ и се достига до продажба на наркотици и членство в наказателните отряди на „фракцията“.

Така клубовете на агитките и заведенията, които техните членове посещават в кварталите, стават „хъбове“ за рекрутиране и координиране на различни типове криминален контингент и дейности. Трябва обаче да се прави разлика между девиантно поведение и различните видове криминални престъпления, които могат да се групират условно в четири групи: 1) потребители на незаконни акцизни стоки, психоактивни стоки, крадени стоки; 2) извършители на хулигански и вандалски прояви; 3) извършители на престъпления, свързани с материална и финансова изгода като взломни кражби, кражби на вещи и части от автомобили, грабежи; 4) извършители на престъпления, свързани с криминална организация като нелегална търговия с акцизни стоки, крадени стоки, лихварство, ДДС измами, кражба на коли и разпространение на наркотици и др.

За съжаление има твърде фрагментарна информация за това как привържениците участват в криминалните мрежи. Описаните четири групи в много отношения не се припокриват. Според източниците, съществуват ясни различия между извършителите на хулигански прояви и участниците в криминални престъпления като кражби и грабежи. От своя страна чисто криминалният

⁵⁶⁴ Center for the Study of Democracy (2007) *Organised Crime in Bulgaria: Markets and Trends*. Sofia, Center for the Study of Democracy.

⁵⁶⁵ Интервюта със служители на правоохранителните органи и спортни журналисти.

⁵⁶⁶ Радева, М. (2009) Разгневени млади мъже – за футболното хулиганство и социалната криза. Непубликуван ръкопис.

контингент избягва да участва в улични хулигански прояви, за да не попада във вниманието на полицията. Същевременно тези, които участват често в сбивания и вандализъм, се рекрутират от „наказателните отряди“ на ядрата на фракциите във футболните агитки.

Вероятно една от ключовите теми по отношение на екстремизирането на агитките е влиянието на наркопазара. От края на 90-те години в полицейските доклади се коментира, че освен консумацията на алкохол на стадионите, употребата на наркотици става все по-често явление. С това се обясняват все по-голямата употреба на насилие и тежките инциденти. По-сериозният проблем е, че освен като потребители на психоактивни вещества, членове на агитките участват и като дилъри в наркоразпространението.

Полицейските регистрации и проучванията показват, че някои от най-известните лидери на агитките са на средно и високо ниво в наркоразпространението още към 2002 – 2003 г.⁵⁶⁷ Показателни в това отношение са имената на Росен Петров – Животното (ЦСКА)⁵⁶⁸, Христо Вартерян – Ицо Исуса („Левски“), Любомир Костадинов – Младежа („Левски“)⁵⁶⁹.

Една от спецификите на българските мрежи за разпространение на наркотици след 2000 – 2001 г. е, че са разделени на териториален принцип. В София например има 7 района, като всеки си има „бос“, който осигурява доставките на психоактивни вещества, контролира цялата верига от складовете до продажбата на дребно. Контролира се качеството на „стоката“ и продаването в съответния район. Продажбата на некачествена и чужда стока, както и продажбата в чужди райони се наказва от глоба до чупене на трудно зарастващи кости. Всеки „бос“ на район има своя наказателна бригада⁵⁷⁰. Босът на един от 7-те района на София, Росен Петров – Животното, в същото време е и лидер на Animals⁵⁷¹, една от фракциите в ЦСКА. До каква степен организацията на наркоразпространението в няколкото квартала на София влияе върху контрола на фракцията във футболната агитка е трудно да се каже. Не е известно и дали субкултурарата на футболната фракция (затвореност, взаимно доверие, достъп до младежи, които имат дългогодишни навици в използването на насилие) помага за получаване на влияние в подземния свят.

Интересен е въпросът защо се допуска тази симбиоза между организирана престъпност и футболни агитки. Няма еднозначен отговор, но могат

⁵⁶⁷ Center for the Study of Democracy (2003) *The Drug Market in Bulgaria*, Sofia, Center for the Study of Democracy; Center for the Study of Democracy (2007) *Organised Crime in Bulgaria: Markets and Trends*.

⁵⁶⁸ Център за изследване на демокрацията (2007) *Организираната престъпност в България: пазари и тенденции*; От август 2015 г. Росен Петров изтърпява две присъди „лишаване от свобода“ от 5 години и 3 месеца общо. Първата присъда е за участие в организирана престъпна група за наркоразпространение на територията на гр. София, ръководена от Златомир Иванов. Втората е за убийство по непредпазливост.

⁵⁶⁹ Излежава четиригодишна присъда „лишаване от свобода“ за участие в организирана престъпна група за разпространение на наркотици и за извършване на наказателни акции срещу непокорни наркодилъри; интервюта със служители на реда.

⁵⁷⁰ Вж. *Пазарът на наркотици в България*, Център за изследване на демокрацията, 2003.

⁵⁷¹ Прякора Животното идва от английското Animals.

да се посочат два основни фактора. Първият е свързан с политическата обвързаност на агитките. При политическите протести през януари-февруари 1997 г., ключови фигури от опозиционната коалиция СДС договарят участие на агитките в атакуването на парламента и създаване на напрежение по улицата. Интервюираните твърдят, но не може да се провери доколко това е достоверно, че след този момент лидерите на агитките получават имунитет при управлението на СДС (1997 – 2001 г.). Вторият фактор е свързан с факта, че районите за разпространение на наркотици съвпадат с териториите на полицейските районни управления, съответно ключова роля има системната полицейска корупция⁵⁷².

Припокриването на районите на наркоразпространението и териториите на фракциите в агитките има като последица поставянето на различни бизнеси, свързани с футболния клуб, под контрола на агитките. От интервютата става ясно, че лидерите на фракциите получават приходи от почти всичко. Това включва например приходи от транспорта при пътуване на привържениците при гостувания на футболния отбор, храната и напитките, футболните артикули и т.н. От 2006 – 2007 и до момента влиятелните фракции успяват да получат „рента“ от големите футболни отбори. Договорката е такава, че фракциите осигуряват провеждането на мачовете без инциденти, а в замяна получават определена сума. Например „договореността“ с двата големи софийски футболни клуба – „Левски“ и ЦСКА, е агитките да получават половината от сумата, с която са били глобявани клубовете през предходната година при съответното гостуване⁵⁷³.

При анализа на субкултурата на фракциите и влиянието на криминалните мрежи върху поведението на агитките трябва да се отчете и още един елемент освен насилието, а именно протекцията и рекета. Това е **имитацията на насилие**. Според интервюираните, масовото и екстремно насилие по правило се избягва, за да няма излишен натиск от страна на полицията. Много по-ефективна е заплахата от насилие⁵⁷⁴.

Спецификата, която използват криминалните структури, е **анонимността** в агитките. Участниците са огромен брой и знаят да крият лицата си. Поради големия брой участници при футболните сблъсъци, те могат лесно да бъдат ротирани от лидерите. Технологиите на ротиране на извършителите прави престъпленията трудни за разкриване. Освен това се ползва модела на „жертване“ и „изпитание“ на хората от периферията. Както се изрази един фен: „хваща се някой от дечицата, дете се мотат, и се хвърля на ченгета, ако не пропее значи може да влезе във фракцията“⁵⁷⁵. Жертването е много важен механизъм за „съжителството“ с полицията. Срещу получаване на имената на „извършителите на престъпления“, полицейските ръководства осигуряват „чадър“ над лидерите в агитката. В резултат, криминалните мрежи в агитките остават незасегнати, а полицията си осигурява контрол над агитките.

⁵⁷² Вж. Пазарът на наркотици в България, Център за изследване на демокрацията, 2003.

⁵⁷³ Интервюта с полицейски служители и футболен фен от ядрото на влиятелна фракция.

⁵⁷⁴ Интервюта със служители от МВР.

⁵⁷⁵ Интервю с фен от „ядрото на влиятелна“ фракция.

5. ОРГАНИЗАЦИОННИ СТРУКТУРИ И ДЕЙСТВАЩИ ЛИЦА

Категории футболни привърженици

Налице са различни типове футболни фенове, в зависимост от степента на пристрастията им, доколко се идентифицират с клуба и доколко са склонни към насилническо поведение. Една от най-широко използваните класификации се базира на критерии, основани на идентификация и привързаност, и обуславя пет вида спортни симпатизанти: временни, местни, заклетни, фанатични и дисфункционални⁵⁷⁶. Временните поддръжници са предани само докато отборът им печели мачове, докато местните симпатизанти подкрепят отбора си, защото той представлява техния град. При заклетите почитатели симпатиите към отбора се проявяват без отношение към мястото и времето. Фанатичните и дисфункционалните привърженици демонстрират силна склонност към идентификация с отбора и търсят отзвук в общественото пространство. Дисфункционалните фенове са дотолкова привързани към отбора си, че пристрастията им имат превес над личния живот и те често са склонни към противообществени прояви.

През последните години българската полиция използва сходна тристепенна схема. Симпатизантите се класифицират според степента на риск. Първата категория „А“ представлява най-ниското ниво на риск и обхваща масовата публика по стадионите. Категория „В“ се свързва със средна степен на риск за сигурността, като нейните представители в България се самоопределят като „ултраси“. Хулиганите или лицата, представляващи най-сериозен риск, спадат към категория „С“⁵⁷⁷.

Интервютата потвърждават, че привържениците, които се самоопределят като „ултраси“, отговарят на фанатичния профил. Те често посещават мачовете на любимия си отбор и демонстрират подкрепата си чрез факли, хореография, масови скандирания и напеви и развяване на знамена. При все това прибягването до насилие не е сред основните им характеристики. От своя страна футболните хулигани отговарят на профила на дисфункционалните, тъй като за тях насилието представлява израз на подкрепата им към отбора. Поведението им се ръководи предимно от омраза към противниковия отбор и полицията. Практическото разграничаване между двете категории не е особено ясно, тъй като ултрасите доста често участват в хулигански прояви⁵⁷⁸.

Взаимовръзките между различните категории привърженици в България са изобразени на Фигура 3.

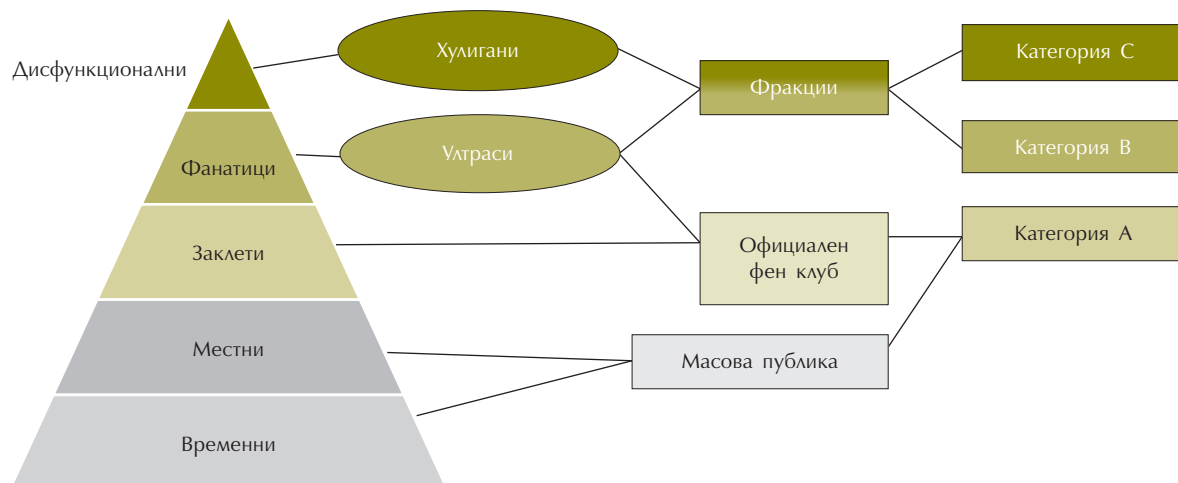
Настоящата глава е посветена на хулиганите и ултрасите, тъй като те са групите, склонни към радикализиране. Ултрасите и хулиганите обикновено членуват във фракция и не е задължително да бъдат членове на официалната агитка на даден футболен клуб, която е далеч по-многобройна. Някои ултра-

⁵⁷⁶ Hunt K., Bristol T., Bashaw E. (1999), A Conceptual Approach to Classifying Sports Fans, *Journal of Services Marketing*, Vol. 13, Issue 6, 1999, с. 439-452.

⁵⁷⁷ Интервю с полицейски служител.

⁵⁷⁸ Интервю със спортен журналист.

Фигура 3. Взаимовръзки между различните категории на футболни привърженици в България

Източник: Авторите.

си не са добре разположени към официалните структури от запаянковци, тъй като намират, че те са финансово и организационно зависими от футболния клуб. Така чрез фракцията, която не е част от официалния фен клуб, те могат се числят към някакво тяло от привърженици, но същевременно се чувстват независими и свободни от задължения. Един от анкетираните се определи като „независима бойна единица с няколко души зад гърба“⁵⁷⁹ и отрече да е част от всякакви фракции, което потвърждава тезата, че някои от феновете с най-екстремистка позиция не се числят към никакви организационни структури⁵⁸⁰.

Тук трябва да се има предвид и мястото на една важна група дисфункционални привърженици, които се занимават с криминална дейност. Те биха могли да се разделят на две групи. Такива, които извършват епизодично или редовно престъпления и не участват в структури на организираната престъпност, и такива, които са част от криминални мрежи и използват фракцията като среда и инструмент за техните криминални и легални доходи.

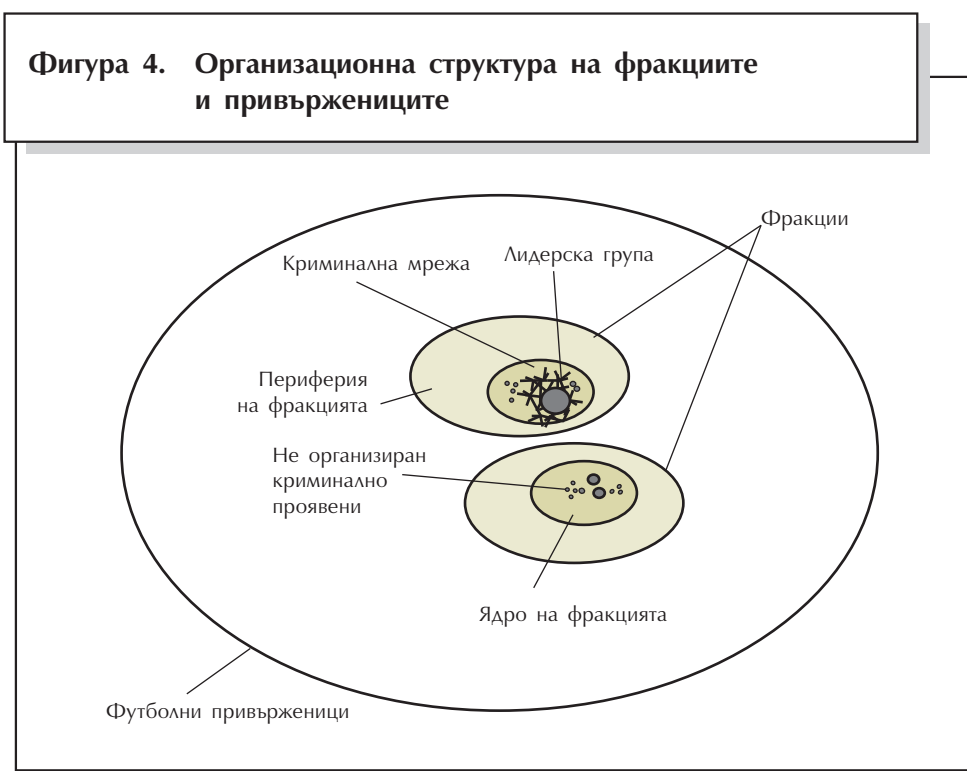
За съжаление в България данните от количествени социологически изследвания по темата са много ограничени и неактуални. По тази причина съотношенията между различните типове привърженици може да се опише много условно и схематично като се използват статистика от зрителите на футболните мачове, социологически проучвания от 1999 – 2000 г. и полицейски оценки.

⁵⁷⁹ Интервю с футболен фен.

⁵⁸⁰ Интервю с футболен фен.

Би могло да се твърди, че към 1998 – 2000 г. при около 6 000-7 000 зрители на мач, около 20 % са „рискови“ от В и С категория или 1 200-1 400 души⁵⁸¹. Според полицейските оценки за този период, около 300-400 лица могат да се причислят към категория С. Спадането на посещаемостта в периода 2012 – 2015 г. до средно 2 000-2 500 зрители на мач води до промяна на съотношението между рискови и нерискови привърженици. Според източниците, вероятно сега групата на рисковите фенове достига 30-35 % от публиката или 600-900 души от категория С. Трябва обаче да се има предвид, че през последните години рисковите мачове се посещават от два три пъти повече публика. Графично описаните по-горе групи биха изглеждали така (Фигура 2).

Фигура 4. Организационна структура на фракциите и привържениците

Източник: Авторите.

Водещи фен клубове и фракции

По приблизителна оценка броят на фракциите на ултраси към днешна дата е около 76⁵⁸², като те са базирани в повечето големи български градове (вж. Таблица 4). Трябва да се отчете, че тяхната организация, лидерство и членска маса са доста динамични. Тенденциите от края на 90-те години до днес сочат, че средно на около 2-3 години те претърпяват сливания, разцепвания, смяна на имената. Най-многобройни и най-интересни по отношение на рисковете и потенциала за екстремистко поведение са групите от фенове

⁵⁸¹ Радева, М. (2009), Разгневени млади мъже: За футболното хулиганство и социалната криза. Непубликуван ръкопис.

⁵⁸² Данните са от сайта на ултрасите в България на адрес: <http://bulgarian-ultras.com>; последно влизане на 05.08.2015 г.

Таблица 4. Футболни клубове и фракции на привържениците в България

Футболен клуб	Фракции
ПФК „Нефтохимик“ (Бургас)	Green Fighters, Old dirty dogs, HGU, Младата фирма, Hate front Burgas, Meden Rudnik Firm`13, Italian Hood
ФК „Дунав“ (Русе)	Дунав Завинаги, Riverside boys, Zdravec Iztok Front
ПФК „Черно море“ (Варна)	Chaika Hools, Green Brats, Green Demons, Алкоголиците
„Локомотив“ (Пловдив)	Napoletani 1995, Lauta Hools, Gott Mit Uns, The Usual Suspects, Lauta Youths
ПФК ЦСКА	Офанзива (събира 14 още известни като northside 14 и малките), Animals, Червен Младост, Ултра Перник (Червена Религия), Boys Vidin, Varna Firm, Горди, Ultra Front Vratza, Torcida Plovdiv, Office boys, Lulin boys, Армейци ДОБРИЧ, Група Плевен, Велики Търновци, Бригада Бургас, Executors – Haskovo, Shumen Group, Русе брани Цска (Червени Завинаги)
ПФК „Левски“ (София)	София Запад, South Division, Синя Хунта, HD Boys, Blue Lads Sliven, Ultra Varna, U.L.R., Vandals Plevен, LSL, Сини Хуни Перник, Сини Войни Пловдив, Old Capital Boys, BLUE TERROR RUSE, BLUE BLOOD ASENOVGRAD, Club Dobrich, Ultras Blagoevgrad, Торсида Кюстендил, Varna Crew, Bad Blue Boys Blagoevgrad, СИНЯ ЗОНА ГОРНА ОРЯХОВИЦА (BZGO), Сините Габрово
ФК „Етър“	Hells Ultras, Young Boys V.T., E.G.F.
ПФК „Спартак“ (Варна)	Semper Fideles (от латински: Винаги верни), Flower Hood, Brigade Hools, Spartak Youth, Vladislavovo Front, Mladost Boys 95
ПФК „Локомотив“ (София)	Железни бригади, Drinking Boys
ПФК „Ботев“ (Пловдив)	Лудата Банда Кичука, Изгрев boys, Бригада Тракия, Бунта Север, SCB, CSC, Youth Group, Centrum Crew, Патриоти
ПФК „Спартак“ (Плевен)	Винаги Верни, SPSS (Spartak Plevен Sofia Supporters), Plevен BoySS, S.P.U.Y. (Spartak Plevен Ultras Youths), STORGO FIRM,
ПФК „Берое“ (Стара Загора)	Zara Boys, CP12, Rakia Power
ПФК „Литекс“ (Ловеч)	Ultras Lovech, Sofia Lads, Young Brigade, Youth Crew, Ловчанци, Litex Drink Team, North Town Boys
ПФК „Миньор“ (Перник)	Teva Boys, Ultras Moshino, Централен фен клуб, U.A, Pashov boys
ПФК „Славия“ (София)	Boys Sofia, La Vecchia Scuola
ПФК „Монтана“	Ogosta Boys
ФК „Локомотив“ (ГО)	Jolly Roger Firm

Таблица 4. Футболни клубове и фракции на привържениците в България (Продължение)

Футболен клуб	Фракции
ФК „Асеновец“	South Squad, Wasted Life Crew (WLC), HEADBREAKERS
ФК „Черноморец“ (Бургас)	Blue Sharks, Blue Brigade Burgas, Grudowo boys
ПФК „Спортист“ (Своге)	SVOGE BOYS
„Пирин“ (Благоевград)	Green Eagles, Pirin SS

Източник: *bulgarian-ultras.com*

на водещите футболни съперници в София – „Левски“ и ЦСКА. Другите два водещи отбора и техните групи от привърженици са базирани във втория по големина град в страната – Пловдив, съответно „Локомотив“ и „Ботев“. Силни фракции действат също и в Стара Загора („Берое“) и във Варна („Черно море“), както и към някои други клубове с дългогодишна традиция в големите градове.

Към средата на 90-те години в България се появяват първите вътрешни сблъсъци във футболните агитки, които водят до разделения и нови образувания. Така се появяват фракции, търсещи своята идентичност чрез противопоставяне на останалите. В „Левски“, ФКЛ (Фен клуб Левски) доминира като цяло агитката до 2007 – 2008 г. без да е свързан с хулиганската култура, какъвто е случаят със „София Запад“. Ръководството на ФКЛ се състои от публично известни личности. След като собствениците и ръководството на футболния отбор започват да плащат на „София Запад“, за да се гарантира, че няма да има хулигански прояви, започва екстремизиране на млади хора от ФКЛ – „имитиране“ на по-екстремното поведение на членовете на „София Запад“. Ръководството на ФКЛ се опитва да спре този процес, но в крайна сметка се оттегля и ФКЛ се разпада. Част от членовете на ФКЛ се включват във фракция „София Запад“ (Sofia West).

Фракцията „София Запад“ е основана през 1999 г. от жители на най-големия жилищен комплекс в столицата – Люлин⁵⁸³. И докато през 2006 г. това е една от относително малките групи фенове, днес тя е спечелила значително влияние и има най-многочисленото ядро от твърди симпатизанти – 200-300 и повече, в зависимост представянето на футболния клуб⁵⁸⁴. Въз основа на интервюта и репортажи в медиите може да се допусне, че една от причините за това развитие е участието на членовете на твърдото ядро в престъпна дейност, най-вече разпространение на наркотици. Фракцията предоставя охранителни услуги на частно (разпоредители по стадионите), както и развива

⁵⁸³ Люлин е квартал на София, разположен в западната част на града, оттам „София-Запад“. Понастоящем нейн водач е Любомир Костадинов – Младежа.

⁵⁸⁴ Интервю с полицейски служител.

застрахователен бизнес чрез фирма на един от лидерите⁵⁸⁵ на организацията⁵⁸⁶. Един от респондентите назова фен групировката „фирмата“, с което искаше да изтъкне, че тя участва в продажбите на официални артикули на клуба и получава заплащане⁵⁸⁷.

Втората фракция, която е най-влиятелна сред привържениците на „Левски“, е **“South Division”** (Южна дивизия). Тя е основана през 2006 г. и непрекъснато привлича нови поддръжници. **“South Division”** прави всичко възможно категорично да се разграничи от **„София Запад“**. Нейните членове са по-млади, смятат се за идеалисти, отклоняват предложения за пари и са по-големи националисти от членовете на **„София Запад“**. Последните, според анкетиранияте, само **„разиграват сценарии“** по време на събития, ако им е платено. Те посещават спортни прояви само формално, но не вземат участие. Според оценки на полицията, **“South Division”** наброява около 500 души постоянна маса. Когато **„Левски“** се представя добре обаче, броят им се удвоява⁵⁸⁸. Една от най-екстремистките групировки, поддръжници на **„Левски“**, е **„Синя хунта“**. Тя се основава през 2010 г. и привлича доста по-млади хора. Фракцията е много малка и наброява под 50 души, но е известна с активността си в хулиганските прояви преди и след мачове на **„Левски“**. Освен софийските фракции, в почти всеки град на България действат групировки от привърженици на **„Левски“**. Въпреки че имат собствени имена и отличителни символи, те участват в една от софийските фракции (например, през 2012 г. фракциите на **„Левски“** от Пазарджик и Кюстендил се присъединяват към **“South Division”**). В някои от големите областни градове на страната действат големи и много активни фен клубове на **„Левски“**, като **„Ултра Варна“**, **“Bad Blue Boys Blagoevgrad”** (**„Лошите сини момчета от Благоевград“**) и **„Сини хуни – Перник“**.

Привържениците на **ЦСКА** са другата група, която е свързана с риск. Централният фен клуб е основан през 1990 г., но се базира на първия клуб на симпатизантите, основан след първите победни мачове на Футболния клуб на Българската армия през 50-те години.

В много отношения развитието и историята на фракциите в **ЦСКА-София** напомнят на фракциите в **„Левски“**. Преминават през различни етапи от силно раздробени и воюващи в различни коалиции към 2013 г. до двете големи фракции в настоящия момент (2014 – 2015) – **„Офанзива“** и **“Animals”**. **“Animals”** е стара фракция, която в много отношения наподобява **„София Запад“** – комерсиализирана, с лидери замесени в сенчести дейности. Влиянието им расте или намалява в зависимост от активността на водача им Росен Петров⁵⁸⁹. Анкетиранияте сочат, че **“Animals”** е най-крайната фракция от привърженици на **ЦСКА** по отношение на насилието и нейни членове носят отговорност за повечето насилствени прояви на ултраси и футболни

⁵⁸⁵ Антон Калчев – Тони Застраховката.

⁵⁸⁶ Интервю с полицейски служител.

⁵⁸⁷ Интервю със спортен журналист.

⁵⁸⁸ Интервю с полицейски служител и спортен журналист.

⁵⁸⁹ Както вече се спомена, той понастоящем излежава присъда за разпространение на наркотици.

хулигани, които се свързват с отбора. Фракцията „Офанзива“ обединява националистите и идеалистите сред феновете на ЦСКА. Тя представлява пример на фракция с растящо влияние в следствие обединение на други фракции. Възниква чрез сливането на „14“ (известна също като „Northside 14“) и „Малките“. „14“ е била водещата фракция, но след като знамето ѝ е пленено от хулигани на „Левски“, членовете ѝ се присъединяват към други съществуващи фракции⁵⁹⁰. Според полицейски оценки, ядрото на „Офанзива“ наброява около 100-150 души, като на големи мачове около 500 души носят фланелката им. Развитието на фракциите през последните 3 години представлява пример за това как „работи“ модела на агитките. За един относително дълъг период (2000 – 2012) действа само един официален фен клуб, който се ръководи от Димитър Ангелов – Дучето. Сблъсъците между фракциите започват с кризата във финансирането на ЦСКА. Когато собственикът на клуба, който притежава и дружеството за сметосъбиране „Титан“, намалява финансирането и започва да продава играчи през 2011 г., водачите на фракциите започват да си отправят провокации. Димитър Ангелов подкрепя собствениците, тъй като те си плащат, за да поддържат добри отношения с феновете. „Офанзива“ е фракцията, която иска оттеглянето на собствениците „Титан“, защото смята, че собствениците разрушават клуба. Феновете на ЦСКА обвиняват Димитър Ангелов, че е злоупотребил с финансите на клуба и с приходите от кетъринг и продажба на артикули по стадионите. Когато собствениците престават да плащат, Димитър Ангелов и хората му се обръщат срещу „Титан“ и започват да плащат на Калоян Стоянов – Цимбика, един от бившите криминални в агитката на ЦСКА, бивш член на силовата групировка ВИС. На свой ред Стоянов започва да плаща на Росен Петров-Животното. През 2012 г. Димитър Ангелов се оттегля като ръководител на фен клуба на ЦСКА, след като е унижен публично от Животното, неформалният лидер на една от най-силовите фракции в ЦСКА – „Animals“. След разпадането на официалния фен клуб следва раздробяване на фракциите в агитката на ЦСКА, които наброяват между 10 и 14 по време на политическите сътресения през 2013 година. Следва процес на сливания и присъединявания, тъй като малобройният им състав не може да съперничи на двете големи фракции на „Левски“. По същото време фракциите на ЦСКА започват да участват в политически митинги срещу заплащане (следва още информация по-долу). Постепенно „Animals“ става господстваща фракция. Както и при фракциите на „Левски“, привържениците на ЦСКА извън София се присъединяват или към „Офанзива“ или към „Animals“. Сред по-активните и независими фракции на ЦСКА в страната са „Торсида“ – Пловдив, Varna Firm, Ултра фронт-Враца, Ултра Перник, Red Religion (Червена религия), Boys Vidin, „Червените лъвове“ от Пазарджик.

Основните фракции на „Локомотив“ Пловдив са „Gott mit uns“ (1998), „Lauta Hools“ и „Napoletoni Ultras Plovdiv“ (1995). Членовете на „Gott mit uns“ и „Lauta Hools“ носят отговорност за повечето сблъсъци по време на мачовете на клуба. Членовете на „Gott mit uns“ са предимно бивши скинари, докато членовете на „Lauta Hools“ са по-млади хулигани и ултраси. Членовете на „Napoletoni“ участват по-активно в действията на ултрасите, отколкото в хулигански прояви.

⁵⁹⁰ Тарандова, Е., Б. Къртунов, Войната на знамената, в. *Капитал*, 02.03.2011 г.

Водещите фракции на „Ботев“ Пловдив в момента са “Centrum Crew” и “Youth Group”, които се състоят предимно от млади хулигани. Преди това водещите фракции на отбора са били „Изгрев Бойс” и „Лудата банда Кичука”. Членовете на тези две фракции са предимно стари хулигани-анархисти, изгубили влиянието си сред поддръжниците.

Въпреки че разполагат с ограничени човешки и финансови ресурси, фракциите на останалите водещи футболни клубове в България са участвали в многобройни инциденти и масови безредици, довели до телесни наранявания. Приема се, че пети по влияние сред ултрасите са поддръжниците на „Берое” Стара Загора. Водещите фракции сред тях са “Green Vandals” и CP12, които се обединяват под флага на “Zara Boys”. Членовете на фракциите, които подкрепят двата противникови отбора от Варна – „Спартак” и „Черно море”, се организират на хулигански принцип, като по техните стадиони рядко се наблюдават прояви на ултраси. В Бургас най-голяма маса от поддръжници има ФК „Нефтохимик”. Водещата организация на привържениците им са „Зелените бойци” (Green Fighters), които често участват в хулигански прояви в града, а някои от членовете им са на ключови позиции в десния Национален фронт за спасение на България⁵⁹¹. Един от челните футболни клубове в момента – „Лудогорец”, постепенно си създава стабилна маса от симпатизанти, но тяхната преданост към отбора тепърва трябва да се доказва.

Ултрасите и хулиганите към петте най-популярни клуба в България са учредили Сдружение на българските футболни привърженици, което се оглавява от Елена Ваташка, бивш директор на сектора на привържениците към Българския футболен съюз (БФС), известна със своите връзки с радикални фракции на футболните фенове⁵⁹². Въпреки че един от приоритетите на сдружението е изграждането на позитивна фен култура, всъщност организацията е оказала подкрепа на няколко националистически акции на футболните запалнянковци.

Основният проблем при фракциите и агитките е, че извън София техният рисков потенциал е почти неизвестен. Те са невидими за широката публика, а в същото време са важен ресурс за местния политически и бизнес клиентелизъм. Причините за тази неяснота са поне три. Първо, проявите на насилие се случват предимно в София или се обясняват с действия на софийските фракции. Всъщност фракциите от провинцията пътуват до София и участват от името на някои от софийските фракции. Втората е отсъствието на местни независими медии, които да търсят критична информация. Третата е нежелание на полицейските структури да споделят информацията поради кариерен и корупционен интерес.

Връзки между основните фен групи

Типична характеристика на футболните клубове и на клубовете на техните привърженици е, че между тях и други клубове и фракции се разпалва остро съперничество. При все че мотивите за това често са регионалните различия

⁵⁹¹ Член на организацията на поддръжниците е бил кандидат за общински съветник.

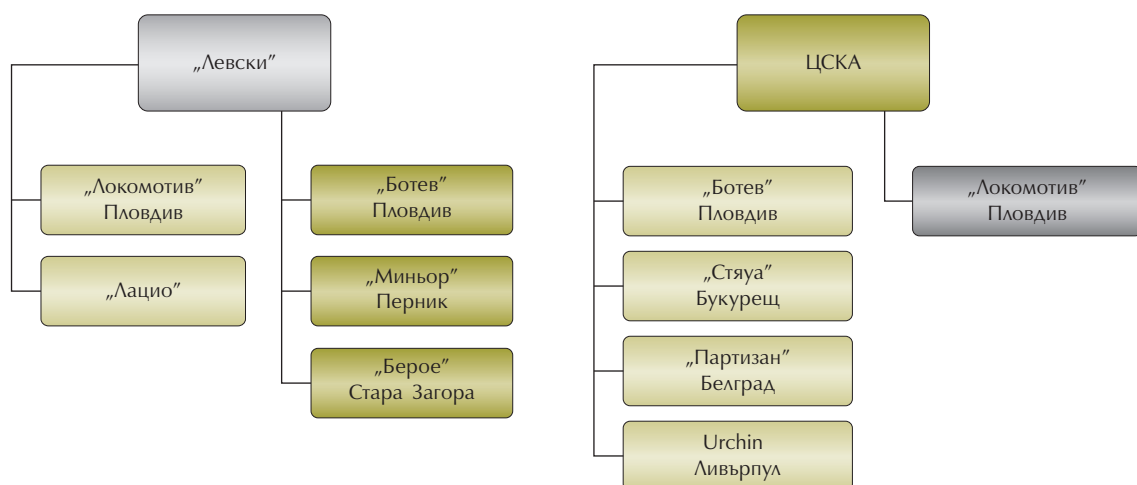
⁵⁹² *Webcafé.bg*, Футболни фенове за политическа употреба, 22.02.2014 г.

и минали събития, поддръжниците не винаги са съвсем наясно защо определен клуб се приема за съпернически. Всички отбори и техните агитки имат поне един противник, към който са по-толерантни. Те установяват връзки и с международни фен клубове и понякога пътуват извън страната, за да ги подкрепят по време на мачове.

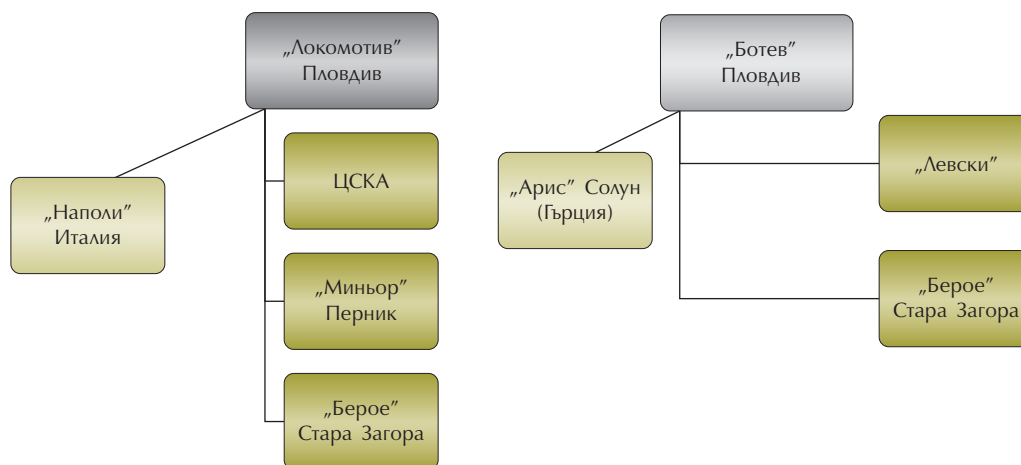
Както вече споменахме, двата основни противникови отбора в България са „Левски“ и ЦСКА. Може да се спори кой е вторият по значимост съперник на „Левски“, но със сигурност това е или „Ботев“ Пловдив или „Миньор“ Перник. През последните години възникна едно ново и остро съперничество между „Левски“ и „Берое“ Стара Загора. Анкетиранияте споменават, че се поддържа връзка между хулиганите на „Левски“ и „Локомотив“ Пловдив, но не става ясно дали техните привърженици могат да се приемат за съюзници. Единственият международен клуб, побратимен с „Левски“, е „Лацио“ (Италия). За разлика от „Левски“, поддръжниците на ЦСКА са в добри отношения с „Ботев“ Пловдив. В международен план феновете на ЦСКА подкрепят „Steaua“ Букурещ и „Партизан“ Белград, а отскоро – и фракцията „Urchin“ на Ливърпул. Основните съперници и побратимени клубове на двата основни противостоящи отбора от Пловдив са изобразени на Фигура 6. Другите важни съперничества в страната са между „Локомотив“ София и „Славия“ София, „Спартак“ Варна и „Черно море“ Варна, „Нефтохимик“ Бургас и „Черноморец“ Бургас.

Интервюта с полицейски служители потвърждават, че основните съперничества между привържениците на футболните клубове са им известни и тази информация се взема под внимание, когато се преценява рискът за даден мач.

Фигура 5. Съперничества и приятелства около „Левски“ и ЦСКА

Фигура 6. Съперничества и приятелства около „Локомотив” и „Ботев”

Източник: Авторите.

Структура на фракциите

Наблюдават се редица сходства между организационната структура на футболните фракции и уличните банди: вътрешна йерархия, лидер, вътрешни правила на поведение в групата, редовни събрания на членовете и териториален принцип.

Всяка фен група се характеризира с три структурни елемента с отчетлива йерархия – лидери, твърдо ядро на агитката и поддръжници. В зависимост от субкултурата на футболната фракция се наблюдават и важни различия в йерархиите. „София Запад” и “Animals” имат един лидер, който контролира организацията чрез няколко „капитани”. В ядрото на фракцията се допускат само хора, заслужили доверие. Това са хора, които са подчинени на една относително твърда йерархична структура от „лейтенанти”, които имат по няколко „войници”. Важен инструмент за поддържане на дисциплината имат „наказателните отряди”, които охраняват лидерите и имат задачата да подържат контрола както на криминалния бизнес, така и във фракцията. В „Офанзива” и „Южна дивизия” ръководството е от 20-30 естествени лидери („фактори”). Всеки има своя неформална мрежа, която организира и това прави ядро от 100-150 човека⁵⁹³.

Като демография тези три нива в йерархията на фракциите може да се опишат по следния начин:

- Периферията, обикновено включва най-малките, тийнейджъри от крайните квартали; живеят в „проблемни семейства” или с разведени родители

⁵⁹³ Интервюта с офицери от полицията и фенове от ядрата на фракциите.

тели, имат слаби успехи в училище; не признават авторитети, следват само тарторите в бандата – това е тяхното семейство; склонни са към девиантно поведение;

- Ядрото, второто ниво са младежи до 29-годишна възраст, които са израснали в йерархията; имат няколко регистрирани криминални прояви в полицията (грабежи, побои, наркотици);
- Вътрешното ядро, третото ниво, са лица със силно изявен криминален профил, над 30-годишна възраст; те изграждат средното управленско ниво в групировката – имат досег до „най-малките“ и до лидера или „факторите“⁵⁹⁴.

С по-висока репутация се ползват онези фенове, които редовно посещават мачовете на клуба в страната, често пътуват, за да гледат мачове в по-отдалечени точки, ангажират се с доставка на екипировка за агитките и активно подкрепят хореографските изпълнения по стадионите. С особен авторитет се ползват тези, които демонстрират готовност за стълкновения с други симпатизанти или с полицията⁵⁹⁵. Някои анкетираните споменават, че йерархията в групата зависи и от възрастта на поддръжниците. По-младите ултраси уважават по-възрастните, следват ги и им подражават, като това е начин за израстване по стълбицата на фракцията.

Трябва да се има предвид, че за фракциите, феновете на техния отбор, които са в категория А, всъщност също могат да бъдат врагове. Те могат да бъдат също бити ако не се съобразяват с реда и организацията, които се налагат от ръководството на фракцията. Има много примери на тежки инциденти спрямо хора, които са епизодично ходещи на мачове и са нарушили някаква договореност, като например да не се използва определен вид пиротехника.

Много важна роля при агитките има специализацията. Най-общо членовете на някои от фракциите се делят на „певци“ и „войници“. Особена група специалисти са тези, които отговарят за пиротехниката (бомби, димки, факли и пр.). Друга група са тези, които участват в боеве, които са организирани по определен регламент. Например 10 срещу 10, или 30 срещу 30, или 50 на 50 или дори по-големи групи. Част от тези хора участват и в охраната на мачовете, които лидерите организират след 2006 – 2007 г. при договаряне със собствениците на футболните клубове.

Въпреки че всяка от фракциите има лидер, нито един от анкетираните не посочи формална процедура за неговото избиране от агитката. Един от респондентите поясни, че неговата групировка има „главатар“ (ringleader), който организира пеенето и скандирането, има водеща роля в организиране на хореографията и екскурзии. Водачеството му се е утвърдило като постепенен процес, в хода на който той се е доказал като най-сериозният, преданият и обаятелен член на групата⁵⁹⁶. Лидерите на най-влиятелните фракции обаче

⁵⁹⁴ Футболно хулиганство и политически натиск, Илия Вълков, 2013, <http://www.newmedia21.eu/analizi/futbolno-huliganstvo-i-politicheski-natisk/>

⁵⁹⁵ Интервю със спортен журналист.

⁵⁹⁶ Интервю с футболен фен.

често са свързани с криминални мрежи и техният контрол върху групата се основава предимно на страха⁵⁹⁷. За разлика от фракциите, фен клубовете са приели формална процедура за избор на ръководството – председател, съвет на директорите и контролен съвет. Въпреки това, случаят с Димитър Ангелов, описан в предходния раздел, показва, че тези процедури не винаги се спазват.

Въпреки че повечето фракции нямат приет кодекс на поведение, един от интервюираните споменава, че групите имат специфични правила на поведение. Те могат да изискват определен ред за поведение на стадионите, забрани за участие в политически дейности срещу заплащане или пък за удряне на жени и деца. Едно от общите правила за повечето фракции е забраната за разкриване на информацията относно планирани действия пред полицията. Спазването на правилата се контролира в групата и респондентът споменава, че някои от вътрешните сътрясания между фракциите на стадионите са породени именно от неподчинение⁵⁹⁸.

По голямата част от фракциите са сформирани на териториален принцип. Тази териториалност след това се прехвърля и на стадиона. Например, твърдото ядро от привърженици на „Левски“ се помещава в Сектор „Б“ на Националния стадион, докато привържениците на ЦСКА заемат Сектор „Г“. Събранията на всяка фракция обикновено се провеждат в офис в квартала на групата. Много от ултрасите се срещат през седмицата в нарочни помещения или в местни заведения, където планират хореография или правят знамена.

Членство

Повечето от фракциите нямат формална процедура за прием на членове. Някои от респондентите споменават, че всеки симпатизант трябва да се докаже като достоен за членство. Има изпитателен период, през който той трябва да докаже, че другите могат да разчитат на него/нея в критични ситуации (сблъсъци с полицията и/или противници) и при организирането на поддържащи дейности⁵⁹⁹. Веднъж завоювал доверието на групата, новият член трябва да се стреми да не разочарова останалите. Никой от анкетираните не споменава за случаи на прекратено членство на такива основания.

Някои фракции са по-отворени към нови членове от други. Това обикновено има пряко отношение към степента на участие на фракцията в хулигански прояви. Колкото по-голяма е базата от привърженици на даден клуб, толкова по-трудно е отделен човек да стане част от твърдото ядро, и обратно. Това се дължи на факта, че по-популярните организации на футболните поддръжници привличат повече кандидат-членове и могат да си позволят да бъдат по-избирателни. Много по-лесно е да приемат някого във фракцията, ако доверен член го е довел в определения сектор на стадиона или на други прояви на симпатизантите⁶⁰⁰. Един от анкетираните изтъкна, че е изключител-

⁵⁹⁷ Като пример могат да се посочат „София Запад“ и „Animals“.

⁵⁹⁸ Интервю с футболен фен.

⁵⁹⁹ Интервю с футболен фен.

⁶⁰⁰ Интервю с футболен фен.

но трудно човек да влезе в твърдото ядро на най-влиятелните фракции от агитката на „Левски“ – „София Запад“ и „Южна дивизия“⁶⁰¹. За членство в „София Запад“ е необходимо да се спечели доверието на групата и препоръки от поне трима утвърдени членове⁶⁰². Може да се допусне, че една от причините за особено строгата процедура на подбор е фактът, че фракцията се занимава с криминална дейност⁶⁰³, което налага и по-високо ниво на сигурност в организацията.

Според анкетиранияте, не се налагат специални тактики за набиране на членска маса, тъй като желаещите са повече от достатъчно. Само анкетиранияте поддръжници на „Локомотив“ София посочиха, че крайно десните убеждения са важно предварително условие за членство в тяхната фракция⁶⁰⁴.

Ролята на социалните медии

Улtrasите активно използват социалните мрежи и портали за популяризиране на идеята за членство в определена фракция⁶⁰⁵. Те често изготвят визуални материали – снимки на фракцията по стадионите и клипове в YouTube, които представят живота на редовия улtras. При все че повечето от интервюираните отричат това да е целенасочена тактика за набиране на членове, присъствието на фракциите в интернет определено е фактор, който вдъхновява младите хора. Освен това информация за фракциите все още се разпространява и чрез широко използване на старите методи (брошури, графити). Всички респонденти бяха категорични, че човек не може да стане член на дадена фракция, ако е активен само в платформите на социалните медии. Непрестанното изпитване на предаността в реални ситуации е необходима предпоставка за членство.

Личните съобщения в социалните медии често се използват от по-младите членове на фракцията като средство за комуникация. Това се потвърждава от анкетирани футболни запалънковци и от полицейски служители. Един от респондентите спомена, че по-младите улtrasи често се впускат в словесна ненавист срещу поддръжниците на съперника, но само по интернет. По-старите фенове приемат това като признак на малодушие.

При анализ на начина на използване на социалните медии от българските футболни привърженици, трябва да се прави разлика между използването им като инструмент за влияние върху други привърженици (рекрутиране) и за координиране на ядрата на фракциите, тоест за конспиративна организация. Ползването на социалните медии за целите на влияние и рекрутиране постоянно еволюира. До към 2011 – 2012 г. има смесване между влияние и координация. Използват се интернет форуми, където се договарят събития включително и сблъсъци между вражески фракции. Тогава случайните участници или чуждите провокатори се разпознават по кодови думи и познава-

⁶⁰¹ Интервюта с поддръжници на „Левски“, 19.05.2015 г.

⁶⁰² Вълков (2013).

⁶⁰³ Интервюта с полицейски служители, репортажи в медиите.

⁶⁰⁴ Интервю с футболен фен.

⁶⁰⁵ Димитров (2013).

нето на жаргона. Акаунтите на разкритите „чужди“ се забраняват (блокират). По-късно форумите се затварят и достъпът е възможен само с парола, която се дава след проверка по телефона. Въвеждат се различни допълнителни предпазни мерки като смяна на участниците и проверяване периодично пак чрез телефоните.

Към 2010 – 2011 г. все по-популярни стават фейсбук групите за разширяване на влиянието. При протестите срещу Цар Киро (септември 2011) се създава фейсбук група, която се превръща едновременно в идеологическа и организационна платформа. Протестите продължават около седмица. През фейсбук групата се организират протестите в цялата страна като клубната принадлежност се избягва като тема. Преди полицията да спре форума, той е следен от над 50 хил. участници, към които продължават да се присъединяват нови членове и уличните демонстрации се разрастват. По оценка на полицата около 30 % от заявите в групата действително участват. При сравняване на полицейските данни и заявените планове за участие е видимо, че съотношението обявено присъствие във фейсбук и реално присъствие е много високо. За сравнение, на протестите по еко/природозащитни теми например реално присъстващите са около 10 % от заявите във фейсбук⁶⁰⁶. След забраната на фейсбук групата и забраната на уличните протести, не е намерена подходяща алтернатива през социалните мрежи, тъй като твитър в България не е достатъчно популярна платформа в онзи момент.

Появата на смартфоните води до постепенно отмиране на затворените форуми, тъй като при форумите полицията успява да получи достъп до паролите въпреки „мерките за сигурност“. Новите технологии обаче дават възможност комуникацията да се затвори с помощта на мобилни приложения като вайбър, скайп, месинджър, whatsapp, в някои случаи и чрез по-екзотични софтуери. На привържениците е известно, че полицията има проблем с достъп до тези криптирани комуникационни технологии⁶⁰⁷.

При политическите протести в началото на 2013 г., фракциите нямат някаква специално изразена идеологическа линия, но като цяло подкрепят протестите в дискусиите си. Поради затвореността на форумите им не е възможно да се намери достоверна информация. Подобна е ситуацията и при участието им в другите политически събития от лятото и есента на 2013 г.

Ситуацията е подобна и през лятото на 2015 г., отсъства търсеното на публична подкрепа в откритите фейсбук групи. Според полицейските източници, в затворените им групи няма усилие за голяма организация. Причината е отсъствие на големи източници на финансиране⁶⁰⁸.

⁶⁰⁶ Интервю с експерт, специализирал се по българските социални медии.

⁶⁰⁷ Интервюта с офицери от полицията.

⁶⁰⁸ Интервюта с офицери от полицията.

6. ПРОЯВИ И ДЕЙСТВИЯ

Прояви, несвързани с насилие

Ненасилственото поведение на ултрасите и футболните хулигани се свързва с различните им дейности в подкрепа на футбола по стадионите. Действията могат да се групират както следва:

Графити, стикери и надписи из целия град; подготовка на видео съдържание. Чрез графити обикновено се изобразява емблемата и/или името на любимия клуб или наименованието и емблемата на фракцията. Те обикновено се изобразяват върху влакове, пустеещи строителни обекти и пр. Надписи се поставят навсякъде, включително върху обществени сгради. Стикерите не рядко могат да се видят върху пътни знаци, автобуси и влаковете на метрото. Целта на ултрасите е да изпълнят града с образи, свързани с любимия им футболен клуб. Както вече споменахме в предходния раздел, това се използва за привличане на нови членове. При все това е възможно визуализациите да са с обидно, расистко или хомофобско съдържание.

Носене на определени марки, шалчета и друго облекло. Неформалният стил на обличане винаги е бил отличителна характеристика на ултрасите и хулиганите. Макар че се е развил така, че да се прикрие от полицията принадлежността към определена фракция, днес той е добре известен на властите и на широката общественост. В България ултрасите не се придържат стриктно към обичайните марки ("Fred Perry", "Lacoste", "Ben Sherman" и пр.), а избират дрехи с големи качулки и дълги ципове, за да могат да скрият лицата си от полицията и да се предпазят от дима по стадионите⁶⁰⁹.

Хореографски изпълнения на привържениците: скандиране, веене на знамена и пеене по стадионите. Ултрасите полагат значителни усилия и отделят време за подготовка и изпълнение на хореография, включително композиране на песни, писане на текстове за песни и изработка на знамена. Текстове и знамената обикновено са свързани с триумфа на любимия клуб или са обидни за противниковия отбор. Понякога знамената са свързани с теми, които представляват интерес за ултрасите. Чрез знамената например ултрасите изразяват отношението си към собствениците на клуба или към Закона за опазване на общественения ред при провеждането на спортни мероприятия. Към скандирането или крещенето срещу състезателите или други зрители на послания, които подбуждат към омраза въз основа на расова, национална, регионална или религиозна принадлежност, трябва да се подхожда като прояви на насилие.

Протести и маршове. Ултрасите и хулиганите участват в паради, почитайки паметта на исторически личности, например чрез проявата „Луков марш“⁶¹⁰. През 2015 г. маршът е посетен от поддръжници на „Левски“ и ЦСКА и се охранява от симпатизанти на „Берое“ (Стара Загора). Всяка година футболните хулигани вземат участие в прояви срещу ежегодния София Прайд. По време на такива демонстрации съперничествата се загърбват и участниците от различните

⁶⁰⁹ Интервю с футболен фен.

⁶¹⁰ Вж. бележка 254.

фракции се обединяват в името на общата националистическа или патриотична кауза. Поддръжниците на различни фракции участват в маршовете заедно и съблюдават строги правила за поведение, спуснати от съответните лидери.

Пътувания. Улtrasите често организират пътувания до други градове в страната или в чужбина, за да отидат на мач на любимия отбор.

Дарителски кампании. Макар това да не е широко известно, фракциите на улtrasите често се ангажират в дарителски кампании, например набирането на пари за изплащане дълговете на клуба им.

Прояви, свързани с употреба на насилие

Насилствените прояви могат да се групират в няколко категории:

Вкарване на стадиона и хвърляне на терена или сред зрителите на пиротехника и други средства, което може да представлява опасност за живота на хората. Най-честото нарушение по стадионите е използването на пиротехника. Улtrasите възприемат пиротехниката като начин за създаване на атмосфера по стадионите и често я включват в своите режисирани хореографски изпълнения. Пиротехническите средства обаче нерядко се превръщат в оръжия и биват хвърляни по терена. През 2000 г. самоделна бомба убива 30-годишен мъж, който няма нищо общо със съперничествата между фракциите. На 26 февруари 2011 г. хулиганите на ЦСКА бомбардират полицията с парчета желязо и бетон, димки, факли и бомбички. Ранени са тридесет и двама полицейски служители, вследствие на което симпатизантите на ЦСКА са изгонени от стадиона на полувремето.

Нахлуване на терена с намерение да се възпрепятства или да се прекрати провеждането на спортната проява. Отявлена проява на футболно хулиганство бе успешното нахлуване на поддръжниците на ЦСКА на стадиона в Мездра, по време на мач с местния отбор на 21 март 2010 г. Мачът не е бил достатъчно охраняван (всъщност изобщо не е била подсигурана охрана) и улtrasите на ЦСКА са се възползвали от възможността, за да изразят своето недоволство⁶¹¹.

Рушене и увреждане на обществена инфраструктура (инсталации на спортните терени и зали, превозни средства, търговски обекти и пр.). Това е една от най-разпространените хулигански прояви, като почти всяко решаващо дерби в страната се съпровожда от чупене на седалките на стадиона и на превозни средства. Струва си да се отбележи, че футболните хулигани понякога прибегват до вандализъм като израз на позицията им по отношение на определени политики. През 2013 г. хулиганите на ЦСКА причиняват сериозни щети на сградата на БФС. Те чупят прозорците и щурмуват сградата, като нанасят още поражения. Причината е недоволство от управленските решения на Съюза⁶¹².

⁶¹¹ *24chasa.bg*, Съдят 10 фенове на ЦСКА за скандала в Мездра (видео), 26.03.2010 г.

⁶¹² *Dnevnik.bg*, Съдът постанови домашен арест за фенове, потрошили централата на БФС, 02.07.2013 г.

Неплащане на сметки в кафенета и ресторанти. Това е много разпространена практика преди и след мачове. Ултрасите и хулиганите обикновено седят по кафетата и ресторантите около стадионите на големи групи, като често прекаляват с алкохола и употребяват наркотици, след което заплашват персонала и напускат, без да си платят.

Уредени боеве между фракциите. Груповите сбивания между агитките възникват не само преди, по време на и след мачовете, а и под формата на уредени боеве между противникови фракции. Няколко анкетирани потвърдиха, че има практика да се организират боеве в различни формати⁶¹³. Един от анкетираните малолетни спомена случай на организиран бой между привърженици на „Левски“ и ЦСКА в близост до училищна сграда. Според експерт от органите на реда, джентълменството и старите ценности постепенно отмират сред футболните хулигани. По-старите скинари са организирали боеве между равностойни групи и са си стискали ръцете след боя. Сега положението не е такова и 10 поддръжници могат да скочат на бой дори срещу двама от съпернически клуб, атакуват се имуществото и автомобилите на поддръжниците на противника, младите хулигани използват ножове, правят си селфита и позират в социалните мрежи⁶¹⁴. Според служители на полицията, някои фракции заплащат на лица, владеещи бойни изкуства, да участват в организирани боеве. Някои от фракциите са сформирали и свои собствени „бойни клубове“, като наемат спортна база и членовете им се обучават на бойни техники.

Един от най-сериозните сблъсъци между групировките става през 2006 г. преди дербито между „Левски“ и ЦСКА. Повече от 100 привърженици на отборите са въвличени в сбиване в близост до Националния дворец на културата, след като хулиганите на ЦСКА нападат офис на феновете на „Левски“⁶¹⁵. Една от хулиганските прояви след мач, която приковава общественото внимание, е проявената бруталност на поддръжниците на „Левски“ към симпатизантите на „Черно море“ след мача между двата отбора на 13 август 2011 г. във Варна. Феновете на „Черно море“ празнуват победата на клуба си в един бар, когато вътре нахлуват десетина маскирани хулигани на „Левски“ и нападат привържениците на домакините. Те използват непозволените оръжия като ножове, чукове и други инструменти. Петима души, сред които и млада жена, са тежко ранени⁶¹⁶.

През 2012 г. назряват етнически напрежения, свързани с групово сбиване между хулигани на „Левски“ (София) и „Сараево“ (Босна и Херцеговина). В нощта преди мача босненските ултраси започват да нарушават обществения ред и да провокират полицията. На мястото пристигат хулигани на „Левски“ и сблъсъкът става неизбежен. Има ранени, сред които журналист и полицаи. На следващия ден ултрасите на „Левски“ вдигат изключително обидни флагове по време на мача.

⁶¹³ Интервюта с футболни фенове.

⁶¹⁴ Интервю с експерт от МВР.

⁶¹⁵ Йотов, С., На мач – с паве, в. *Капитал*, 21.09.2006 г.

⁶¹⁶ *Dnevnik.bg*, Установени са двама от ултрасите след мача „Черно море“ – „Левски“ във Варна, 25.08.2011 г.

Кражби, включително на знамена на противникови фракции. На 26 февруари 2011 г. хулигани на „Левски“ пленяват знамето на водещата фракция „14“ на ЦСКА. Тъй като това се приема от ултрасите за голямо унижение, поддръжниците на ЦСКА отговарят, като организират бой, където хулиган на ЦСКА е наръган с нож. Това събитие става повратен момент за футболната хулиганска общност в България, тъй като довежда фактически до разпускането на крайнодясната фракция „14“ на ЦСКА⁶¹⁷. Един от анкетираните споменава, че срещу феновете от неговата група често се извършват обири от страна на противникови фенове.

Нападения срещу отделни фенове, минувачи или представители на малцинствата. Нападенията срещу отделни хора често се оправдават с омраза, основана на расови, национални, регионални или религиозни признаци. Ненавистта, като доминираща природа на тези актове на насилие, ги превръща в едни от най-тежките прояви на хулиганство. Индивидуалните физически нападения, извършени на стадионите, лесно могат да прераснат в групови сбивания.

Пример, който илюстрира нетърпимостта на ултрасите/хулиганите към определени етнически малцинства, е случаят с 29-годишния мюсюлманин от турски произход Георги Димитров, който през 2013 г. е пребит и изпада в кома⁶¹⁸.

Участие в протести с насилие. Много често по време на протести, в които участват поддръжници на футбола, се стига до ескалация и насилие. През 2008 г. стотици хулигани протестират срещу първия София Прайд и се опитват да атакуват участниците. Арестувани са над 60 души, като са задържани и иззети множество ножове, бомби и коктейли „Молотов“⁶¹⁹.

През 2014 г. футболни хулигани правят опит за нападение на джамия в Пловдив⁶²⁰. Демонстрацията, в която участват около 2 000 – 3 000 души, предимно националисти и поддръжници на футболни клубове, тръгва от Съдебната палата и протестира срещу връщането на недействащата Куршум джамия на Главното мюфтийство, за което същия ден трябва да се произнесе и Пловдивският съд. Напрежението сред множеството ескалира, когато масата от протестиращи започва да хвърля камъни срещу историческата Джумая джамия, изпочупва прозорците ѝ и се опитва да я шурмува, като влиза в сблъсъци с полицията.

След това хулиганите правят опит да нападнат Турското консулство в Пловдив и сградата на партията „Движение за права и свободи“, но са разпръснати от полицията. Арестувани са 120 души, като четирима получават леки присъди.

⁶¹⁷ Тарандова, Е., Б. Къртунов, Войната на знамената, в. *Kanumal*, 02.03.2011 г.

⁶¹⁸ *Dnevnik.bg*, Липсата на стратегия за борба с футболното хулиганство доведе до погрома в Пловдив, 25.05.2003 г.

⁶¹⁹ Чалева, Л., Десетки в ареста след гей парада в София, в: *dnes.dir.bg*, 28.06.2008 г.

⁶²⁰ *Mediapool.bg*, Футболни хулигани вилняхя в Пловдив, 14.02.2014 г.

7. ПОЛИТИЧЕСКА ОБВЪРЗАНОСТ И КОМЕРСИАЛНО МОТИВИРАНИ ДЕЙСТВИЯ НА ХУЛИГАНИТЕ

Близост до политически идеологии и политически формации

Интервютата, проведени с футболни запалянковци и представители на МВР, сочат, че клубовете на футболните поддръжници не са пряко свързани с определени партии. Един от респондентите споменава, че членовете на отделните фракции вероятно подкрепят десни и националистически политически партии (в частност „Атака“ и НФСБ), но няма твърди кръгове във фракциите, формирани въз основа на приближеност към дадена политическа партия. Преди няколко години „Атака“ е особено популярна сред ултрасите и хулиганите, но те проумяват, че това не е истинска националистическа партия⁶²¹. Друг анкетиран обяснява, че съществуващите националистически партии са популисти и не съумяват да предприемат каквито и да е практически стъпки. Независимо от това той признава, че ултрасите споделят доста от идеите на „Атака“⁶²².

На регионално равнище има случаи на местни фракции, които подкрепят конкретен политик⁶²³. Един от поддръжниците на „Нефтохимик“ (Бургас) спомена, че една от водещите фигури в клуба е общински съветник от НФСБ, който, по негово мнение, несъмнено е повлиял политическите пристрастия на целия клуб⁶²⁴. По мнението на експерт, всички фракции са политически зависими. Партиите имат специално упълномощени лица, които отговарят за връзките с фракциите и им дават инструктаж как да се държат в определени политически ситуации⁶²⁵.

Политически идеологии и комерсиалното участие на улицата

Кризата на подкрепата при политическите партии и политическото инженерство при създаването на нови партии в България създаде различни системи за използване на футболните агитки. Същевременно не бива всяко участие на организирани футболни фенове в политически митинги и протести да се обяснява като комерсиално (платено).

Може да се твърди, че **автентично политическо присъствие** на агитките има почти веднага след промените на 10.11.1989 г. Футболът е мотивиращ фактор за включване в протестни шествия и палаткови лагери и в България. В лагера пред президентството през 1990 г. е сформиран щаб на ФК „Левски“⁶²⁶.

⁶²¹ Интервю с футболен фен.

⁶²² Един от анкетираните посочи като пример това, че одобрява идеята на „Атака“ да се национализират всички предприятия, които в момента са отдадени на концесия на чуждестранни инвеститори.

⁶²³ Интервю с футболен фен. Той спомена, че такава е ситуацията в Пловдив, Стара Загора, Велико Търново, но не можа да каже конкретни имена.

⁶²⁴ Интервю с футболен фен.

⁶²⁵ Интервю с експерт на МВР.

⁶²⁶ Футболните агитки – юмрукът на масите. 29.04.2013 г. <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=1954338>

Включването в уличните протести на привържениците на „Левски“ София е мотивирано преди всичко с личния опит с насилие от страна на милицията към най-активните футболни привърженици. Идеологията на участието е в много отношения повърхностна. Цветът на опозицията е син, като този на футболния клуб. Появява се фрагментарна историческа памет, като футболен фолклор се преплита с реални исторически факти. Твърди се, че клубът е репресиран от комунистическата партия, много хора от ръководството на „Левски“ след 1944 г. са убити или пратени в лагери.

Всички анкетираните потвърждават, че членовете на клубовете са политически активни винаги, когато има масови протести или други прояви, на които те могат да изразят гражданска позиция. Има обаче разногласия дали тези участия са плод на действителни лични убеждения, или се дължат на това, че феновете са платени и контролирани от определени политически/бизнес кръгове. Според експерт има нещо като „пазар“ за наемане на футболни привърженици за участие в обществени протести, но той не е организиран посредством ядрото на фракцията и участието е доста разнородно. Докато през 1997 г. поддръжниците на „Левски“ са били използвани в протестите срещу тогавашното правителство, един от анкетираните хулигани споменава, че това е единственият „истински“ протест, в който е участвал. Той определя протеста като истински, защото е участвал в него по лично убеждение и поради избухналите безредици⁶²⁷.

Би могло да се направи обобщението, че през 1997 г. има **смесени мотиви** при футболни агитки на „Левски“ да участват в окупирането на Орлов мост, в атаката срещу Народното събрание и последвалото улично насилие. От една страна те са срещу „комунистическото правителство на Жан Виденов“. Те искат да свалят „правителството, предизвикало фалита на банките, икономическата криза, мизерията на народа, получаващ средна заплата 30 долара“. Допълнителен нефинансов мотив за представителите на агитката да се включат е възможността да се сбият с полицията. Същевременно при тези протести има чисто комерсиален мотив. Според дългогодишен фен на „Левски“, ключови фигури от опозицията започват да плащат на фенове за участие в протести: „Бакърджиев [бъдещ вицепремиер на СДС – бел. р.] плащаше за всеки участник, плащаше компенсации за наранявания, за всеки бой. Дори тези, които не си падаха по СДС участваха. Плащането създава ред и дисциплина. Ако не бяха парите, един път едни ще дойдат, други няма да дойдат. Бакърджиевите хора плащаха в немски марки, в онези времена това бяха много и сигурни пари. Тогава с всеки ден левът се обезценяваше“⁶²⁸.

Според източниците, 1997 г. е повратен момент във включването на футболните фенове в протестни действия, който слага началото на комерсиалното им използване (срещу заплащане). Хората около Бакърджиев, който е ключова фигура в СДС и в правителството на СДС, оценяват потенциала на агитките и запазват каналите за връзка с футболните лидери. Вероятно по тази причина няма включване на футболни фенове при протести през целия мандат на СДС (1997 – 2001 г.).

⁶²⁷ Интервю с футболен фен.

⁶²⁸ Интервю с дългогодишен привърженик на „Левски“.

Темата за политическото ползване на футболните агитки се появява при следващата икономическа криза. По време на протестите срещу „тройната коалиция“, пред Народното събрание на 14 януари 2009 г. привърженици от категория С предизвикват охраняващите парламента органи на реда. Основното ядро е съставено от членове на фракцията „София Запад“ и членове на агитката на „Локомотив“ Пловдив. МВР задържа и двама хулигани от Бургас. Те са с черни качулки или кърпи, които закриват лицата им. Трийсетина маскирани младежи се вклиняват сред протестиращите като оформят затворен кръг. Арсеналът им съставлява предмети от градския интериор – снежни топки, камъни, вериги. Последвалите сблъсъци между полиция и протестиращи компрометира мирния антиправителствен протест. Според интервюираните, това е началото на използването на фракциите като **инструмент за компрометиране** на протести⁶²⁹. „Провокаторите винаги са материално стимулирани. Достатъчно е да вкарате една групичка от десетина човека, които да предизвикат няколко души от протестиращите да се обърнат срещу тях. Това винаги привлича вниманието на медиите и е достатъчно, за да се всее смут“⁶³⁰.

Полицейските данни от 2009 г. показват, че в протестите през същата година са участвали представители на много фракции. Присъствието на безработни симпатизанти от провинцията, които не биха могли да си платят пътуването до столицата, показва, че феновете не са се озовали там поради идеологическите си убеждения. Фактът, че на протеста не е имало присъствие от твърдото ядро на фракциите, сочи, че плащането не се е осъществило чрез фракцията⁶³¹.

През 2013 г. се отчита бум на платеното използване на футболни фенове. Участието на ултраси и хулигани в протестите срещу правителството през 2013 г. е предмет на обществен дебат, тъй като се приема, че определени политически партии плащат на ултраси и хулигани, за да участват в протеста и да провокират полицията⁶³². Партиите, за които се разпространяват такива твърдения, са Българска социалистическа партия, „Атака“ и ГЕРБ. Широко се дискутира възможността тези партии да са платили на отделни ултраси и хулигани, най-вече сред поддръжниците на ЦСКА⁶³³. Въпреки че повечето от анкетиранияте от фракциите отказват да обсъждат този въпрос с подробности, някои твърдят, че по време на протестите през 2013 г. от „Атака“ са плащали на ултраси и хулигани от ЦСКА, докато ГЕРБ са плащали на ултраси и хулигани от „Левски“, за да участват в протестите⁶³⁴.

От източници от полицията би могло да се обобщят някои различия при фракциите в техните отношения с политическите партии.

⁶²⁹ Интервю с експерт от МВР.

⁶³⁰ Вълков, И., *Футболно хулиганство и политически натиск*. Медиите на 21 век, достъпно на: <http://www.newmedia21.eu/analizi/futbolno-huliganstvo-i-politicheski-natisk/>

⁶³¹ Интервю с експерт от МВР.

⁶³² Митов, Б., Планът „Сидеров“ с „криминалните банди“, който „ignorevolen“ провали. В: *Mediapool.bg*, 21.06.2013 г.

⁶³³ Интервю с експерт от МВР.

⁶³⁴ Интервю с поддръжник на ЦСКА, 09.06.2015 г.

Фракции на „Левски“ София не участват при протестите през февруари 2013 г., когато пада правителството на Бойко Борисов (2009 – 2013) и са предизвикани предсрочни избори. Според източниците, агитката на **„Левски“ София** не просто се смята за близка до партията на Борисов ГЕРБ, но през онзи период човек от ръководството на футболния клуб плаща за това да не се ходи по протестите. Действително не се появяват привърженици нито на „Южна Дивизия“, нито на „София Запад“.

При ЦСКА ситуацията е различна – там в онзи момент има раздробяване на фракциите, които достигат до 12-13 и въпреки опитите за контрол от страна МВР, 2-3 от фракциите участват в уличните сблъсъци. През 2013 г. привържениците на ЦСКА се превръщат в своеобразен резервоар за малките националистични формации и политическото инженерство. При уличните сблъсъци от февруари участват както по идеологическо-комерсиални причини, така и по преобладаващо комерсиални. „Офанзива“ има традиционни връзки с ВМРО чрез фракцията „14“, които не са се слели с „Офанзива“. От страна на „Animals“ има подкрепа към „Атака“ и лидера ѝ Волен Сидеров, чрез субфракция на „Animals“ от Самоков⁶³⁵.

От интервюта прави впечатление, че в протестите от началото на 2013 г. има специално усилие да се избегнат каналите за информация, които софийската полиция има във фракциите в София. Освен участниците от „14“ и 2-3 други фракции на ЦСКА, преобладават участници от агитките извън София (Пловдив, Пазарджик, Русе – чрез Бисер Миланов-Петното⁶³⁶). От София в протестите се търсят млади мъже, които не са регистрирани като рискови футболни фенове. По тази причина срещу заплащане се набират участници от фитнес зали, трениращи бойни изкуства и ММА бойци. Освен националистическите партии „Атака“ и ВМРО, в организацията участват и по-малки партии с радикална дясна идеология на бизнесмени с противоречива репутация като партията на Слави Бинев – ГОРД и „Свободен народ“.

Политическата нестабилност от 2013 – 2014 г. показва нови примери на използването на различни фракции от политически формации и политици. След

⁶³⁵ Специално внимание заслужава обаче мястото, от където започват анти-правителствените протести, а именно Варна. В полицейските справки футболните агитки в града обикновено не се определят като рискови. По тази причина някои от наблюдателите за влиянието на футболните агитки върху политиката вярват, че случилото се е организирано от посредници познаващи модела на работа в МВР. Първоначално в протестите преобладават фенове на ЖСК „Спартак“. Особеното в този случай е, че футболните привърженици вече са участвали в протести срещу високите цени на тока в предходни години. Варна е обаче и градът, в който агитките се включват в необичайни протести като тези срещу добива на шистов газ. Това дава основание да се предполага, че организаторите на протестите около „Атака“ имат съвпадение с интереса на руски държавни фондове, финансиращи кампаниите срещу шистовия газ. Смята се, че същите футболни фенове от протестите през януари 2012 г. се оказват включени в протестите през януари 2013 г. Дали това са платени протести отново от „Атака“ или някоя друга националистическа формация или това е естествена спонтанна само-организация възникнала срещу шока от сметките за електричество и отопление няма ясен отговор, освен съвпадения.

(Варна е третия по големина град на страната и има два популярни футболни клуба „Черно море“ и „ЖСК Спартак“, който изпада от А група).

⁶³⁶ Бисер Миланов – Петното присъства в полицейски регистрации за участие в наркоразпространението в Русе – Пазарът на наркотици в България, Център за изследване на демокрацията, 2003.

изборите през май 2013 г. бе формирано ляво-центристко правителство на БСП и ДПС с помощта на „Атака“. На 14 юни 2014 г. избухнаха най-големите протести в София и други големи градове на страната от началото на прехода през 1990 г. Причината бе опита за назначаване на силно противоречивия бизнесмен Делян Пеевски, депутат от ДПС и съсобственик на голям брой печатни и електронни издания, за председател на ДАНС. В първите дни на протеста се появиха и нови форми на **контрапротести**, в които се използват футболни фенове. Първоначално бе направен опит да се използват старите провокационни форми от страна на актьори като политическата формация СИЛА и криминално проявения и чест участник в протести Бисер Миланов-Петното⁶³⁷. Те се оказаха неуспешни, тъй като бяха очаквани от страна на протестиращите и МВР⁶³⁸. Нова форма, която до този момент не се среща, е **протекцията на политици**. Лидерът на „Атака“ Волен Сидеров и други депутати започнаха да ползват охрана от футболни привърженици след като протестиращите обсаждат централата на „Атака“ или когато протестиращи пресрещат политиците от „Атака“⁶³⁹. Функция на бодигардове поемат представители на субфракция на „Animals“ (ЦСКА) от Самоков, заедно с други представители от „Animals“⁶⁴⁰.

Малко по-късно, след като стратегите на правителството приеха, че в София има достатъчно привърженици на БСП, които, макар и възрастни, могат да поддържат контрапротестите, бе решено да се търси нов активен инструмент за подкрепа на коалицията БСП-ДПС – нова силна популистка партия. Благодарение на финансиране, осигурено от българската банка КТБ⁶⁴¹ и с подкрепата на Делян Пеевски, започна създаването на една нова формация около бившия телевизионен водещ Николай Барекков. Политическата формация „България без цензура“ (ББЦ), по-късно преименувана в Български демократичен център“ (БДЦ)⁶⁴² бе изградена практически от нулата. Целта бе да се замени „Атака“ с нова дясно-центристка формация, която да помогне за запазване на властта от БСП и ДПС при едни нови избори.

Създаването на популярност и структури на ББЦ в страната е много интересен пример за проект на политическото инженерство, какъвто не се бе случвал в България от възстановяване на парламентарната демокрация през 1990 г. Технологията включва провеждане на концерти-митинги на бъдещата

⁶³⁷ <http://fakti.bg/bulgaria/70668-peti-den-v-zashtita-na-oresharski->

⁶³⁸ Няма яснота, защо политическото ръководство на МВР решава да попречи на тези провокации при положение, че бе ясно, че ще помогнат за компрометиране на протестите. Съществуват различни предположения, че протестите ще стихнат скоро или че може да се стигне до насилие, което допълнително да компрометира правителството.

⁶³⁹ „Атака“ успя да привлече силно недоволство от страна на протестиращи и опозиция, защото въпреки че партията се определяше като националистична формация, подкрепи правителство с ДПС (партия на турското и ромско малцинство).

⁶⁴⁰ Интервю с полицейски служители в София и футболни фенове от ядрото на Офанзива.

⁶⁴¹ КТБ бе 4-та по големина банка в България, намесите ѝ в политическите конфликти и изключително рисковата инвестиционна политика доведе до фалит на банката през юни 2014 г., предизвиквайки най-голямата финансова нестабилност в страната след 1996 г.

⁶⁴² ББЦ спечели 10,66 % на европейските избори през април 2011 г. ставайки 4-та по големина политическа формация https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%B1%D0%B5%D0%B7_%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B7%D1%83%D1%80%D0%B0

партия ББЦ с участие на известни певци, актьори и политици, които се отразяват от телевизия ТВ7⁶⁴³. Първоначално основен организатор на футболните фенове бе ВМРО, но малко по-късно след като собственикът на КТБ Цветан Василев купи ПФК „Ботев“ Пловдив, на политическите митинги започнаха да идват всички фракции на „Ботев“. При някои от митингите в София привържениците на „Ботев“ достигаха до 3 000, а в големите градове, където ББЦ правеше митинг-концерти – до 1 000. Според различни източници⁶⁴⁴, се очертава още едно ново явление на сътрудничество между фракции от различни отбори. В случая става въпрос за такова между „Ботев“ Пловдив и фракцията „Animals“ на ЦСКА, чрез договаряне на сумите с лидера им Росен Животното.

При създаването на ББЦ се налагат и ограничения в поведението на фракциите на улицата. Твърди се, че „Цветан Василев не позволява“ на организаторите да насочват участниците да извършват анти-Борисов и анти-ГЕРБ действия⁶⁴⁵ (в онзи момент ГЕРБ са в опозиция).

През целия период на протести срещу правителството на БСП-ДПС другата голяма политическа формация ГЕРБ почти не използва футболни фенове. ГЕРБ организира транспорта и организацията на млади мъже от страната да присъстват на протестите в София, но избягва футболни фенове. Причините са различни. Смята се, че МВР е под контрола на БСП и ДПС (съответно лесно ще индифицира участниците), и че подобно участие може да доведе до инциденти, които да предизвикат негативни реакции в общественото мнение⁶⁴⁶.

След кризата с банка КТБ, агитките изчезват от политическите протести. Двата големи софийски футболни клуба „Левски“ София и ЦСКА влизат в много тежка криза, като ЦСКА е обявен във фалит и отива в 3-та група, а Левски завършва на 7-мо място на първенството 2014 – 2015 г. Последницата е, че публиката и при двата отбора силно намалява, фракциите също чувствително свиват състава си. Кризисната 2014 – 2015 г. доведе до това, че 4-те футболни отбора с големи футболни агитки – „Левски“ София, ЦСКА София, „Ботев“ Пловдив и „Локомотив“ Пловдив смениха собствениците си.

Един от неясните въпроси, които остават, е **фигурата на посредника**. Всички източници са съгласни, че в партиите има хора, които са специализирани в това да контактуват с агитките и да осигуряват участието им в протести. Това са обикновено бивши полицаи работили с агитките⁶⁴⁷ или „бивши футболисти на клуба, които пият с криминалните босове в агитките“⁶⁴⁸. Как точно се контролират и насочват „финансовите потоци“ от партиите, как се

⁶⁴³ ТВ7 е телевизията, в която Николай Барев е директор и също се смята за собственост на Цветан Василев.

⁶⁴⁴ Интервю с полицейски служители в София и Пловдив и футболни фенове от ядрото на Офанзива.

⁶⁴⁵ Интервю с полицейски служител.

⁶⁴⁶ Интервю с полицейски служители.

⁶⁴⁷ Интервю с полицейски служител.

⁶⁴⁸ Интервю с футболни фенове от ядрото на „Южна дивизия“.

организира уличното поведение – за това има само общи коментари. Това, което се коментира от участници на ниските нива във фракциите е, че се „плаща мизерно за участие“⁶⁴⁹. „От 20 до 50 лева, в някои случаи пица и бира“⁶⁵⁰. Тези посредници обаче се ползват с доверие във фракциите – знае се, че плащат. Съответно следят за броя на включилите се. Има случаи, в които се поставят критерии за включване. Например при охраната на офиса и депутатите на „Атака“ има изискване да са над 80 кг⁶⁵¹. При неизпълнение на поетите ангажименти плащат за наказание чрез „наказателните бригади“ във фракцията. Наказва се и за нарушаване на дисциплината. Има случаи на смяна на фракциите, когато не са могли да осигурят достатъчно участници⁶⁵².

Протести на етническа тема с политическа подкрепа

Три инцидента са показателни за участието на футболни фенове в протести на етническа тема: безредиците в с. Катунца от 2011 г., с. Гърмен и кв. Орландовци от 2015 г.

Както вече споменахме, националистическата кауза често обединява противникови фракции и става повод за съвместни акции като протести и демонстрации (с прояви на насилие). Най-известната акция в това отношение е свързана със събитията в с. Катунца през 2011 г. Хулигани, поддръжници на най-големите клубове в страната, се събират в Катунца, за да търсят възмездие за смъртта на младеж, убит от автомобил, чийто шофьор, приближен до небезизвестен ромски бос и неговото семейство, избягва от местопроизшествието. Инцидентът предизвиква обществени безредици и поредица от вандалски прояви, включително палежи и сблъсъци между футболните хулигани и ултра-десни формации, от една страна, и местните роми, от друга. Футболните хулигани нахлуват в селото със скандиране: „Смърт на циганската измет!“, като предизвикват бунтове и подпалват два от имотите на местния неформален ромски лидер⁶⁵³.

През пролетта на 2015 г. избухва местен етнически сблъсък и безредици в с. Гърмен, а по-късно и протести в столичния квартал Орландовци.

Гърмен е малка община в близост до границата с Гърция до гр. Гоце Делчев с около 16 хил. човека население. След като около стотина младежи от ромския квартал на Гърмен нападат няколко българи, започват протести от българското население, подкрепено от Гоце Делчев и околните села, с искания държавата да се справи с ромската престъпност и да бъдат премахнати незаконните ромски постройки. Това, което привлича вниманието на медиите е, че се включват членове на фен клуб на ЦСКА в Гърмен и членове от фен клуба на „Левски“ в Гоце Делчев, както и група криминално проявени (също от Гоце Делчев). До този момент няма подобни случаи на участие на футболни привърженици в сблъсъци в малки населени места, обикновено

⁶⁴⁹ Интервю с футболни фенове.

⁶⁵⁰ Интервю с полицейски служители.

⁶⁵¹ Интервю с футболни фенове от ядрото на „Южна дивизия“.

⁶⁵² Интервю с полицейски служител.

⁶⁵³ *24chasa.bg*, Измъкнаха цар Киро от Катунца, футболни фенове нападат, 24.09.2011 г.

отиват в големите градове за подобни прояви. В Гърмен започват да пристигат представители на фракции от София и Пловдив. Причината е, че местен бизнесмен от Гърмен, занимаващ се с търговия на месо, има стари контакти с една от субфракциите на ЦСКА⁶⁵⁴. Успоредно с включването на агитките от София и Пловдив, следва включване на политици от ВМРО⁶⁵⁵. В крайна сметка служителите на реда успяват да спрат голямо участие от страна на фракциите.

Малко след това последва нов протест със същата тема след сблъсък между ромски и български младежи в софийския квартал Орландовци. Отново има мобилизация на фракциите, включване на политици от националистичните партии и отново струпване на големи полицейски сили и непубличен натиск от страна на МВР върху лидерите на фракциите.

В рамките на двата инцидента, които продължават няколко седмици, следват два тежки случая на побой от футболни фенове на представители на ромското малцинство, които предизвикват опасенията, че може да се стигне до вълна от насилие. Относително бързото разкриване на извършителите показва, че полицията в София има достатъчно капацитет да реагира, и че познава рисковите футболни фенове.

В заключение е необходимо да кажем, че използването на фракциите от различни футболните отбори при инцидентите от септември 2011 г. (Катуница) и май-септември 2015 г. (Гърмен и Орландовци) показва, че ромската линия на кофронтация става изключителна рискова по отношение радикализацията на футболните агитки. Част от проблемът, който се очертава, е възникването на устойчиви зони на конфликт между ромското малцинство и българското население. Това са кварталите в големите градове, където физическите инциденти между роми и българи стават нормална форма на демонстрация от двете страни. Съответно радикалните националистически партии търсят подкрепата на футболните фракции. Темата води до коалиране, каквото не е имало до преди 3-4 години. На улицата фракции, иначе враждебни помежду си на стадиона, се договарят за сътрудничество в използване на насилие срещу голяма група от хора. Политици от националистичните формации от своя страна използват инцидентите и напрежението, за да получат медийни изяви. Съответно да се опитват да привлекат електорална подкрепа за своите политически формации преди местни избори⁶⁵⁶.

Трябва да се отбележи, че тенденцията на използване на футболни фенове в политически протести или инциденти с етническо напрежение (в местни общности) крие опасност не просто от радикализация на футболните фенове, но на самите конфликти, в които те биват привлечени да участват. В този смисъл, експертното познаване на този процес е изключително важно, както и създаването на добре информирани мерки за предотвратяването на бъдещи негови проявления.

⁶⁵⁴ Интервю с полицейски служители.

⁶⁵⁵ Интервю с полицейски служител.

⁶⁵⁶ И през двете години на гореописаните инциденти се провеждат местни избори в България, при които националистическите формации имат добро представяне.

8. МЕРКИ НА ИНСТИТУЦИИТЕ И ПРАВОПРИЛАГАЩИТЕ ОРГАНИ

Основната институция, отговорна за справяне с футболното хулиганство, е Министерството на вътрешните работи. Първият опит за въвеждане на системен мониторинг над футболното хулиганство е направен през 2000 г. чрез сформиране на работна група към ГДНП на МВР, която по-късно, предвид нарастващата сериозност на проблема, се разширява и в състава ѝ се включват представители и на други дирекции на МВР. На работната група на централно равнище се възлага извършването на анализи и прогнози за развитието на футболното хулиганство, включително чрез използването на данни от социологически проучвания сред населението⁶⁵⁷. Статистиката на полицията от този период сочи, че повечето футболни хулигани са от двата най-големи фен клуба на „Левски“ и ЦСКА и се намират в София. През 2002 г. полицията наблюдава около 546 активни футболни хулигани и около 300 други лица, склонни към такова поведение (особено след употреба на алкохол)⁶⁵⁸. Броят на малолетните (на възраст 12-14 години), замесени в противообществени прояви, свързани с футболно хулиганство, е 126⁶⁵⁹. Хулиганските прояви в другите спортове са били (и все още са) изолирани и се смята, че представляват далеч по-нисък риск за обществената безопасност.

По това време полицията и БФС започват да правят оценка на риска на футболните мачове в съответствие с утвърдени международни практики, за да могат да предприемат необходимите мерки за опазване на обществения ред преди, по време на мачовете и след тях. Факторите, взети под внимание, за да се определи нивото на риска, включват: важността на мача в първенството, степента на активност на поддръжниците, получена информация за очакваната посещаемост, организирани пътувания от страна на поддръжници от други места и пр.

През 2004 г. се приема *Законът за опазване на обществения ред при провеждането на спортни мероприятия* (ЗООРППСМ). В него се въвеждат редица разпоредби, които гарантират по-добра сигурност и безопасност по време на футболните мачове, както и по-строги наказания за проявите на футболно хулиганство (вж. по-долу раздела за правната рамка). Експертите от правоохранителните органи изразиха безпокойство, че единният автоматизиран регистър за футболното хулиганство, който се изисква според ЗООРППСМ, все още не е създаден. Регистърът би следвало да съдържа всички данни за наложени законови санкции, лица, срещу които се водят следствени действия, и престъпления, свързани с футболно хулиганство.

През 2014 г. сектор „Хулиганство, екстремизъм и спортни мероприятия“ към ГДНП бива разпуснат и след реорганизация бива възстановен в края на 2015 г. като Сектор „Национален информационен център по сигурността на спортни мероприятия“. Секторът изпълнява функциите на национална контактна точка по въпросите на футболното хулиганство и изготвя информация с аналитичен или прогностичен характер, както и оценка на риска за мачовете,

⁶⁵⁷ Радева (2009).

⁶⁵⁸ Радева (2009).

⁶⁵⁹ Радева (2009).

като отговаря за сътрудничество с чуждестранните полицейски служби при провеждане на международни спортни мероприятия. Процесът на реструктуриране и нефункционирането на това звено за определен период нарушава приемствеността на мониторинга и систематизирането на информацията, свързана с футболното хулиганство, от националната полиция, тъй като данните, събрани през годините, биват архивирани без актуализация и без достъп за изтеклия период⁶⁶⁰.

СДВР изглежда разполага с един от най-специализираните отдели за справяне с футболното хулиганство, основан през 2008 г. като реакция на разрастващите се връзки между футболните фенове и крайнодесните движения. През последните няколко години отделът е повишил ефективността на своята работа по отношение броя на обвиненията във футболно хулиганство, издържали в съда⁶⁶¹. Отделът разполага със собствена и добре поддържана база данни с оперативна информация, но липсва яснота доколко тя е достъпна и за други полицейски отдели и доколко данните от териториалните полицейски участъци (включително София) системно се въвеждат в единната криминална статистика. Подобен отдел действа и във втория по големина град – Пловдив, откъдето също се докладва подобрена ефективност при налагането на санкции (поради успешно сътрудничество със съдилищата) и превенция на инциденти, свързани с безредици.

От 2000 г. насам всички систематични усилия, предприети от полицията за справяне с футболното хулиганство, се натъкват на един съществен проблем при наблюдението и статистическото измерване на мащабите на явлението – липсата на разпоредби в *Наказателния кодекс*, които да разграничават футболното хулиганство от останалите нарушения на обществения ред. Проявите на футболно хулиганство се регистрират от полицията и съда като „общоопасни“ или „тежки“ прояви на хулиганство, поради което органите не могат да отчетат действителните мащаби на проблема. Независимо от правните развития и специализацията на правоприлагащите органи за борба с футболното хулиганство, **все още няма системна полицейска статистика и анализ на явлението.**

Отговорните органи прилагат няколко **превантивни мерки** в опитите си да предотвратят проявите на футболно хулиганство по стадионите:

- **Оценка на риска на мачовете**, въз основа на която се планират и организират мерките по сигурността и охраната, не само на стадиона и по време на мача, а също след мача и във вътрешността на града, за да не се допусне увреждането на обществено имущество и да се предотврати заплахата за сигурността на гражданите от страна на футболните фенове. Това често налага разполагането на полицейски служители из града, които да извършват предварителни проверки и да наблюдават поведението на привържениците.

⁶⁶⁰ Интервю с полицейски служител.

⁶⁶¹ Пак там. Докато преди няколко години едва 10 % от акциите на полицията завършваха с присъди за хулиганство, днес този процент е 90 %. Това се дължи на факта, че отделът си изгради практика редовно да изпраща полицейски служител на съдебните заседания заедно с обвиняемия и така по-добре се информира за мотивите на съда, като подобрява своята работа.

- **Строги проверки на сигурността на стадионите** и възпрепятстване на достъпа на фенове със забрана или лица в нетрезво състояние, както и влизане със забранени предмети (алкохол, наркотици, пиротехнически средства, оръжия и пр.) – за различните мачове се определят различни нива на сигурност, като за големите дерби-мачове е обезпечено най-високото ниво на сигурност. На това вероятно се дължи и фактът, че през последните няколко години най-тежките прояви на хулиганство се разразиха на непопулярни мачове, които обикновено се провеждат в по-малките градове⁶⁶². Според служители на реда, поддръжката и инвестициите в стадионите и спортните съоръжения е още една област, в която са необходими спешни подобрения, за да отговарят те на международните стандарти за безопасност (например монтаж на системи за видеонаблюдение /CCTV/).
- **Стюарди на стадионите** всъщност се избират от кръговете на хулиганите и не преминават през задължителна проверка и проучване съгласно изискванията на международната практика, а едновременно с това не получават и необходимото обучение по сигурност и безопасност, което според анкетиранията подкопава ролята им по стадионите⁶⁶³. Има отражения в медиите случаи, в които самите стюарди предизвикват безредици по стадионите⁶⁶⁴.
- Ефективен подход за предотвратяване инциденти на насилие е полицейските служители от специалните звена за справяне с футболното хулиганство от София и Пловдив да пътуват заедно с привържениците за мачове на по-големите футболни клубове, когато домакини на мача са по-малки градове. Местната полиция, която охранява такива мачове, не е запозната с високорисковите лица от големите фракции и няма опит в предотвратяването на инциденти на насилие⁶⁶⁵.
- **Предварителен разпит** на заподозрени потенциални извършители и тяхното временно задържане. Няколко интервюирани споменават, че полицията често провежда разпити преди началото на мачовете, ако разполага с някаква вътрешна информация⁶⁶⁶.
- **Превантивни разговори с лидерите на водещите фракции.** Полицията често води превантивни разговори с лидерите на фен клубовете. Въпреки че не винаги може да се има доверие на водачите на фен клубовете, че ще спазят обещанията си, органите на реда приемат, че диалогът с фракциите е от изключително значение⁶⁶⁷.

Ангажирането на лидерите на фракциите с превантивните мерки на полицията често повдига въпроса къде е границата между превенцията на насилието и осигуряването на чадър над извършителите в хода на разследването срещу получаване на информация. Информаторите не се регистрират по стандартната процедура и с тях се работи доста неформално⁶⁶⁸.

⁶⁶² Например през м. юли 2015 г. възниква тежко сбиване между поддръжници на ЦСКА на мач в малък български град (вж. <http://www.sportal.bg/news.php?news=556431>)

⁶⁶³ Интервю със спортен журналист и футболен фен.

⁶⁶⁴ Например <http://www.sportal.bg/video.php?video=46552>; <http://www.blitz.bg/sport/article/138062>

⁶⁶⁵ Интервю с полицейски служител.

⁶⁶⁶ Интервюта с футболни фенове.

⁶⁶⁷ Интервю с полицейски служител.

⁶⁶⁸ Интервю с бивш полицейски служител, специалист в борбата с футболното хулиганство.

Поради политическата чувствителност на футболното хулиганство изглежда, че полицията избягва да работи за предотвратяването или пресичането на високорисковите отношения между политическите партии и фракциите. Дори ако е налице достатъчно информация, че политици от ултрадесни/националистически партии активно се готвят да предизвикат безредици по време на политически протест с участието на футболни хулигани, полицията предпочита да работи „асиметрично“. Това означава, че се предупреждават феновете, но политическите посредници остават незасегнати. Подобна линия на пасивно поведение се наблюдава и от страна на специализираните звена на ДАНС, които би трябвало да се борят с политическия радикализъм и екстремизъм.

Репресивните мерки, които се прилагат от органите, включват 24-часово задържане, глоби, забрана за посещение на мачове и лишаване от свобода. Висш полицейски ръководител спомена, че глобите не са ефективно средство, тъй като футболните запалнянковци често нямат с какво да ги платят, а държавата не разполага с ефективна система за събиране на глоби. Според него забраната за посещаване на футболни мачове е много по-ефективна мярка в сравнение с глобите, тъй като изважда хулигана от „сцената“⁶⁶⁹. Забраната може да важи от една до три години, но спазването ѝ трябва да се контролира, за да бъде ефективна. Всъщност няколко анкетираните споменаха, че забраната не винаги се привежда в изпълнение⁶⁷⁰. Според СДВР, през 2015 г. са били наложени 25 забрани за посещение на мачове на запалнянковци, докато през предходни години броят им е бил много по-висок. ЗООРППСМ предвижда възможност срещу извършителите на футболно хулиганство да се повдигнат обвинения пред съда пряко от полицията, без участието на прокурор. Същевременно съдът трябва да се произнесе както относно престъпните състави, така и по административните нарушения, като полицията няма правомощия да наложи административни санкции, както е в много други държави-членки на ЕС. Така прилагането на административните санкции става по-тромаво.

Футболните клубове и БФС играят подпомагаща роля в борбата срещу футболното хулиганство. Във футболните клубове се назначава координатор по сигурността, който си сътрудничи с фен клубовете, полицията и отговорниците по сигурността на спортните обекти. Един от анкетираните обясни, че неотдавна някои от фен клубовете също са определили лица, отговорни за сътрудничеството с футболния клуб и полицията – лице за връзка на поддръжниците⁶⁷¹. Такава мярка се предвижда и в *Закона за опазване на общественения ред при провеждане на спортни мероприятия*⁶⁷². Ефективността на тази новост тепърва предстои да се оценява, въпреки че бяха изразени съмнения доколко някой от хулиганските кръгове може пълноценно да сътрудничи на полицията⁶⁷³. Хроничната липса на материални възможности при спортните клубове често е причина да не се вземат всички законови мерки, за да се предотврати насилието по време на мачовете, които те организират.

⁶⁶⁹ Интервю с полицейски служител.

⁶⁷⁰ Интервю с футболен фен.

⁶⁷¹ Интервю със спортен журналист.

⁶⁷² ЗООРППСМ, чл. 17а.

⁶⁷³ Интервю със спортен журналист.

В своята *Стратегия за развитие на футбола 2012 – 2016*⁶⁷⁴ БФС разглежда футболното хулиганство като заплаха за развитието на спорта в страната. В усилията си да осъществи Стратегията, съюзът подкрепя въвеждането на система от стюарди по време на мачове и учредяването на Сдружението на българските футболни привърженици. БФС отговаря и за прилагането на санкции срещу клубовете за прояви на хулиганство от страна на фенове, най-вече под формата на парични глоби или налагане на забрана на играчи от съответните футболни клубове да участват в мачове. Според официалната статистика на Съюза, за периода 2010 – юни 2015 г. институцията **897** пъти е налагала наказания на българските футболни клубове от двете големи професионални групи (Таблица 4).

Таблица 5. Санкции, наложени от Българския футболен съюз⁶⁷⁵

Сезон	Група „А“	Група „Б“	Общо
2014 – 2015	167	34	201
2013 – 2014	153	17	170
2012 – 2013	186	39	225
2011 – 2012	104	46	150
2010 – 2011	133	18	151
Общо	743	154	897

Източник: БФС.

Няма информация за превантивни програми, насочени към обучението на младите поддръжници на футбола, или към предотвратяване набирането на младежи в хулиганските кръгове⁶⁷⁶. Редица добри практики, чрез които се повишава ефективността на мерките срещу футболното хулиганство, вече се прилагат в доста държави-членки на ЕС и лесно могат да се възприемат и в България⁶⁷⁷. Експерти от правоохранителните органи изразиха безпокойство, че независимо от наличието на специално законодателство за справяне с футболното хулиганство в България и от прилагането на редица мерки, това не се съпътства от последователна държавна политика и единен стратегически

⁶⁷⁴ Български футболен съюз (2012) *Стратегия за развитие на футбола 2012 – 2016*. Достъпна на адрес: <http://gong.bg/football-sviat/euro-2016/comment/bfs-predstavi-strategiia-za-razvitie-na-futbola-do-2016-g-205347>

⁶⁷⁵ Официална статистика, предоставена на ЦИД от Българския футболен съюз по отношение на наказанията, наложени на футболните клубове в резултат на хулигански прояви на техните поддръжници за периода 2011 – 2015 г.

⁶⁷⁶ Примери за такива програми в други държави са лекции на полицейски служители и футболисти от противникови отбори в училищата, организирани на благотворителни футболни мачове между противникови фракции на фенове и пр.

⁶⁷⁷ Интервю със спортен журналист. Примери за такива мерки са електронна система за достъп до стадиона, поименни билети, професионални разпоредители и пр.

подход към проблема. Футболното хулиганство трябва да се възприема в по-широка рамка от страна на политически отговорните субекти, като се вземат под внимание и рисковете, произтичащи от връзките му с десния екстремизъм и незаконното му използване за политически цели.

Високото текучество и честите организационни промени в МВР прекъсват приемствеността и устойчивостта на действията по системното наблюдение, събирането на оперативна информация, поддържането на мрежа от информатори и натрупването на умения и експертен опит за справяне с футболното хулиганство. Освен това в момента полицията е основният защитен фронт срещу явлениято, докато други институции, например образователната система, не са въввлечени в усилията за преустановяване на набирането и радикализацията на футболни хулигани.

V. ПРАВНА РАМКА И ИНСТИТУЦИИ

1. ПРАВНА РАМКА

Определения

В българското право не се използва понятието „радикализация“, поради което то няма правна дефиниция⁶⁷⁸. Също така няма правна дефиниция и на понятието „екстремизъм“, въпреки че то се използва в някои закони, например в *Закона за Държавна агенция „Национална сигурност“* и в *Закона за Министерство на вътрешните работи*.

В *Наказателния кодекс* (НК) се съдържа определение на престъплението „тероризъм“. Според определението, тероризъм представлява извършването на определено престъпление с цел да се всее смут и страх сред населението или да се заплаши или да се принуди орган на властта, представител на обществеността или представител на чужда държава или на международна организация да извърши или пропусне нещо в кръга на неговите функции (НК, чл. 108а, ал. (1)). Престъпленията, които представляват тероризъм, ако са извършени с такава цел, са изрично изброени в разпоредбата⁶⁷⁹. Нито едно престъпление извън този списък не може да бъде преследвано като тероризъм, дори и ако е било извършено с такава цел.

Понятията „политическо насилие“ и „религиозно насилие“ нямат правни определения. При все това както политическото, така и религиозното насилие представляват престъпления по силата на *Наказателния кодекс*, където те са описани като употреба на насилие срещу друго или повреда на имота му поради неговата раса, народност, етническа принадлежност, религия или политически убеждения (НК, чл. 162, ал. (2)).

---

⁶⁷⁸ През м. септември 2015 г. парламентът обсъжда поредица от изменения на Наказателния кодекс, сред които и предложение да отпадне давността за престъпления, мотивирани или извършени поради радикална религия. Предложеното правно определение за „радикална религия“ е всяка „религия, която се използва за постигане на политически цели чрез тероризъм“. Гласуването в парламента води до отхвърляне на тези изменения.

⁶⁷⁹ Престъпленията включват: убийство, тежка телесна повреда, отвлечане, принуда, вземане на заложници, унищожаване и повреждане на имущество, подаване на неверни повиквания или заблуждаващи знаци за помощ, злополука или тревога, взрив, наводнения, престъпления, свързани с оръжия и боеприпаси, престъпления срещу транспорта и съобщенията, компютърни престъпления, отравяне на вода, храни или пиетията, замърсяване на околната среда, престъпления, свързани с отровни вещества и престъпления, свързани с атомната енергия.

Престъпления, свързани с радикализацията

Въпреки че в *Наказателния кодекс* не се използва понятието „радикализация“, налице са редица разпоредби, които могат да се използват за наказателно преследване на подобно поведение.

Някои особено крайни прояви на радикализация могат да бъдат преследвани като измяна, диверсия или вредителство. Според разпоредбата на НК, измяна представлява извършването на определено престъпление⁶⁸⁰ с цел да бъде съборена, подровена или отслабена властта в републиката (НК, чл. 95-97а). Диверсия представлява унищожаване или повреждане на обществено имущество с цел за се създадат затруднения на властта или тя да бъде отслабена (НК, чл. 106). Вредителство е акт на разстройване или подриване на отраслите на икономиката или на промишлени предприятия с цел да се отслаби властта или тя да бъде изправена пред затруднения (НК, чл. 107).

Определени прояви на радикализация могат да бъдат наказателно преследвани като тероризъм, ако попадат в полето на правната дефиниция на „тероризъм“ (НК, чл. 108а).

Според *Наказателния кодекс*, престъпление представлява и проповядването на фашистка или друга антидемократична идеология или насилствено изменение на установения от *Конституцията* обществен и държавен строй (НК, чл. 108, ал. (1)). При все това няма определение на понятието „антидемократична идеология“ и не става ясно какви идеологии попадат в приложното поле на този състав.

Всички престъпления, посочени дотук, са „престъпления против републиката“ и за повечето от тях законът предвижда много сурови наказания, включително лишаване от свобода, а при особено тежки случаи – доживотен затвор без замяна. Единствено изключение се прави за проповядването на фашистка или друга антидемократична идеология, което се наказва с лишаване от свобода до три години и с глоба.

Други състави, които могат да се използват за наказателно преследване на радикализацията, са престъпленията против равенството на гражданите и престъпленията против изповеданията. Престъпленията против равенството на гражданите обхващат подбуждането към расова и етническа дискриминация, насилие или омраза (НК, чл. 162, ал. (1)), употреба на насилие поради раса, етническа принадлежност, религия или политически убеждения (НК, чл. 162, ал. (2)), ръководство или участие в организирана група, която си поставя за цел извършването на такива деяния (НК, чл. 162, ал. (3)), участие в тълпа, събрана за прояви на расово или етническо насилие (НК, чл. 163, ал. (1), (2) и (3)). Престъпленията против изповеданията обхващат проявите на проповядване или подбуждане към омраза, насилие и дискриминация на религиозна основа (НК, чл. 164, ал. (1)), оскверняване на храмове (НК, чл. 164, ал. (2)),

⁶⁸⁰ Престъпленията включват: участие в опит за преврат, бунт или въоръжено въстание; убийство или тежка телесна повреда на държавен или обществен деятел; взрив, палеж, наводнение или друго деяние, довело до човешки жертви; отравяне на водата, храни и пиетията; вземане на заложници.

насилствено възпрепятстване на граждани да изповядват своята религия (НК, чл. 165, ал. (1)), принуда да се изповядва определена религия (НК, чл. 165, ал. (2)), както и образуване на политическа организация на религиозна основа (НК, чл. 166). Наказанията, предвидени за престъпления срещу равноправието и срещу изповеданията, са по-леки в сравнение с тези, предвидени за престъпления срещу републиката, като не надхвърлят шест години лишаване от свобода и обикновено се съчетават с налагане на глоба. За някои от по-леките случаи нарушителите могат да бъдат осъдени на пробацията вместо на лишаване от свобода.

Съгласно ангажиментите на България по силата на международното право, в *Наказателния кодекс* са предвидени и наказания за някои тежки престъпления (убийство и тежка телесна повреда), когато същите са извършени по расистки и ксенофобски подбуди (НК, чл. 116, ал. 1, т. 11 и чл. 131, ал. т. 12).

Наказателноправните разпоредби, свързани с радикализация, обхващат и престъпленията против мира и човечеството, като геноцид (НК, чл. 416), апартейд (НК, чл. 417), отричане на престъпление против мира и човечеството (НК, чл. 419а) и пр.

Отговорност на юридически лица

Юридическите лица подлежат на санкции, ако са се обогатили от престъпления, извършени от лицата, които ги управляват или представляват, или – в отделни случаи – от техни служители. Това се отнася и до юридически лица със седалище извън България, ако престъплението е било извършено на територията на страната.

Юридически лица могат да бъдат подвеждани под отговорност за ограничен брой престъпни деяния. От изброените вече престъпления, свързани с радикализацията, отговорност на юридически лица се предвижда за: тероризъм (приготвяния към тероризъм); подбуждане към расова или етническа дискриминация, насилие или омраза; проповядване или подбуждане към омраза, насилие и дискриминация на религиозна основа; насилие поради раса, етническа принадлежност, религия или политически убеждения, както и за отричане на престъпление против мира и човечеството (чл. 83а, ал. (1) от *Закона за административните нарушения и наказания*). Предвидените санкции са глоби в размер до 1 млн. лева⁶⁸¹. Те се налагат независимо от наказанията на лицата, извършили съответните престъпления (чл. 83а, ал. (1) и (3) от *Закона за административните нарушения и наказания*).

Свобода на вероизповеданието

Законът за вероизповеданията (ЗВ) съдържа редица разпоредби, предназначени за предотвратяване и противодействие на религиозната радикализация. Законът забранява свободата на вероизповедание да бъде насочена срещу националната сигурност, обществения ред, народното здраве и морала или срещу правата и свободите на други лица (ЗВ, чл. 7, ал. (1)) и утвърждава

⁶⁸¹ Приблизително 500 000 евро.

конституционния принцип, че религиозните общности или институции не могат да се използват за политически цели (чл. 13, ал. (4) от *Конституцията* и ЗВ, чл. 7, ал. (2)).

При нарушение на тези разпоредби законът предвижда набор от мерки за противодействие, включително: спиране на разпространението на печатни произведения; спиране на издателската дейност; ограничаване на публичните изяви; отмяна на регистрацията на учебно, здравно или социално заведение; преустановяване на дейността на юридическото лице за срок до шест месеца; отмяна на регистрацията на юридическото лице на вероизповеданието (ЗВ, чл. 8, ал. (1)). Прокуратурата и останалите заинтересовани лица имат право да подадат искане за налагането на посочените мерки. Съдът е отговорната институция за налагането на мерките (ЗВ, чл. 8, ал. (2)).

Политически партии

Конституцията забранява образуването на политически партии на етническа, расова или верска основа, както и партии, които си поставят за цел насилствено завземане на държавната власт (чл. 11, ал. (4) от *Конституцията*).

Допълнителни разпоредби, предназначени за предотвратяване на радикализацията, най-вече на религиозна основа, на или чрез политически партии, са предвидени в *Закона за политическите партии* (ЗПП). Политическите партии не могат да използват в своите символи националния герб или знаме или тези на чужда държава, както и религиозни знаци или изображения (ЗПП, чл. 5, ал. (1)). Политическите партии не могат да получават средства от религиозни институции (ЗПП, чл. 24, ал. (1)).

Като мярка за предотвратяване на образуването на политически партии в нарушение на разпоредбите на закона се предвижда специална процедура за регистрация. Политическите партии се регистрират в съда, който провежда открито заседание с участието на заявителя и на прокурор (ЗПП, чл. 15-16). Прокурорът има право да протестира решението, в случай че намира основания регистрацията да бъде отказана (ЗПП, чл. 18, ал. (1)). Прокуратурата има право да поиска разпускането на която и да е регистрирана политическа партия, която нарушава разпоредбите на *Конституцията* и на ЗПП (ЗПП, чл. 40, ал. (1)). С решение за разпускане е компетентен да се произнесе съдът (ЗПП, чл. 40, ал. (2)).

Футболно хулиганство

В България има специален *Закон за опазване на обществения ред при провеждането на спортни мероприятия* (ЗООРППСМ), който се занимава с проявите на хулиганство по време на спортни мероприятия.

Според *Закона*, спортно хулиганство представлява всяка проява, „нарушаваща обществения ред, която не съставлява престъпление по смисъла на Наказателния кодекс, и е извършена умишлено в спортния обект или в зоната около него преди, по време и непосредствено след спортното мероприятие, както и на отиване или на връщане от спортния обект във връзка със спортното мероприятие“ (ЗООРППСМ, чл. 21). Спортното хулиганство

обхваща, но не се ограничава до: „отправяне на ругатни и други неприлични изрази и жестове, които са особено вулгарни, предизвикване или участие в сбивания, нахлуване на спортния терен, унищожаване или повреждане на чуждо имущество, използване на забранени предмети, отказ да се изпълнят разпорежданията на отговорните за спортната проява лица или на полицейските органи“ (ЗООРППСМ, чл. 21).

Санкциите, предвидени в закона, са задържане в ареста, глоба и безвъзмезден труд в полза на обществото (ЗООРППСМ, чл. 22, ал. (1)).

Санкциите могат да се налагат на лица, навършили 16 години, които съзнават естеството на своите постъпки (ЗООРППСМ, чл. 23, ал. (1)). Лицата под 16-годишна възраст не попадат в приложното поле на закона, но могат да бъдат санкционирани по *Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните* (ЗООРППСМ, чл. 23, ал. (2)). За противообществени прояви, извършени от лица, поставени под запрещение, санкции могат да се налагат съответно на родителите или попечителите (ЗООРППСМ, чл. 23, ал. (3)).

Санкции се налагат по следните критерии:

- За хулигански прояви, свързани с унищожаване или увреждане на имущество или участие в сбиване, се налага задържане в териториална структура на МВР за срок от 10 до 15 денонощия или глоба от 500 до 1 000 лв. Може да се наложи и забрана за посещение на спортни мероприятия в страната и в чужбина за срок от една до две години (ЗООРППСМ, чл. 25, ал. (2));
- Когато деянието⁶⁸² е извършено повторно, се налага задържане в териториална структура на МВР от 15 до 25 денонощия или глоба от 1 000 до 2 000 лв., както и забрана за посещение на спортни мероприятия в страната и в чужбина за срок от две до три години (ЗООРППСМ, чл. 25, ал. (3));
- Когато противообществената проява е извършена от непълнолетен на възраст от 16 до 18 години, се налага задържане в териториална структура на МВР за срок до 10 денонощия. В тези случаи може да се наложи и забрана за посещение на спортни мероприятия в страната и в чужбина за срок от една до две години (ЗООРППСМ, чл. 25, ал. (4));
- Когато противообществената проява е извършена от лица, поставени под запрещение, на техните родители, съответно настойници или попечители, се налага безвъзмезден труд в полза на обществото от 40 до 160 часа или глоба от 50 до 1 000 лв. (ЗООРППСМ чл. 25, ал. (5));
- За всички останали прояви на хулиганство се налага задържане в териториална структура на МВР за срок от 10 до 15 денонощия или глоба от 200 до 500 лв. В тези случаи може да се наложи и забрана за посещение на спортни мероприятия в страната и в чужбина за срок от една до две години (ЗООРППСМ, чл. 25, ал. (1)).

⁶⁸² „Повторно“ е нарушението, извършено в едногодишен срок от влизането в сила на акта, с който на нарушителя е наложено наказание (§ 1, г. 3 от Допълнителните разпоредби на ЗООРППСМ).

Освен наложената санкция, вещите, принадлежащи на нарушителя, които са послужили за извършване на противообществената проява, както и вещите, чието притежаване е забранено, се отнемат (ЗООРППСМ, чл. 24).

След установяване на проява на спортно хулиганство полицията събира доказателства и внася преписката в съда (ЗООРППСМ, чл. 26-30). Съдът провежда открито съдебно заседание с участието на нарушителя, който има право на адвокатска защита (ЗООРППСМ, чл. 32, ал. (1), (2) и (3)). Ако производството е срещу непълнолетен нарушител, се призовават неговите родители (ЗООРППСМ, чл. 32, ал. (4)). Решението на съда не подлежи на обжалване (ЗООРППСМ, чл. 34, ал. (1)).

В закона са предвидени и санкции за нарушения, които не спадат към състава на хулиганството. Например, при нарушаване на срока на забраната за посещение на спортни мероприятия е предвидена глоба от 500 до 1 000 лева (ЗООРППСМ, чл. 50), докато при нарушаване на мерките за ред по време на спортни мероприятия, неспазване на правилата и указанията на компетентните органи се предвижда глоба от 100 до 300 лева при първо нарушение и от 200 до 600 лева при повторно нарушение (ЗООРППСМ, чл. 49, ал. (1) и (2)).

Законът не предвижда санкции срещу спортни клубове за хулигански прояви, извършени от техни привърженици. Наказания спрямо спортните клубове са предвидени само за случаите, когато не са изпълнили задълженията си като организатори на спортно мероприятие и не са назначили координатори по сигурността съгласно разпоредбите на закона (ЗООРППСМ, чл. 45-48).

Футболните клубове могат да бъдат санкционирани за поведението на своите привърженици съгласно *Дисциплинарния правилник* на Българския футболен съюз. В правилника са изброени видовете нарушения и съответните санкции за всяко от тях (чл. 37 от *Дисциплинарния правилник*). Нарушенията включват навлизане на публиката на терена, хвърляне на предмети, насилие срещу състезатели, рефери или служебни лица от клуба, увреждане на имущество, нерегламентирано използване на пиротехнически изделия и пр. В правилника е указана сумата на глобата за всяко нарушение и брой срещи, които се играят при закрити врати или при отнето домакинство. Глобите варират от 1 000 до 40 000 лева в зависимост от вида на нарушението. При някои особено тежки случаи се допуска и изваждане на футболния клуб от групата, в която играе.

Като самостоятелно нарушение в Правилника се предвижда всяко действие, с което се обижда достойнството на лице или група лица чрез презрителни, дискриминационни или унижителни думи или действия, свързани с раса, пол, цвят на кожата, език, религия или произход (чл. 37, ал. (2) от *Дисциплинарния правилник*). Наказанията за такова поведение са особено тежки:

- Ако нарушението е извършено от привърженик на клуб, на клуба се налага имуществена санкция в размер на 25 000 лева.
- Ако нарушението е извършено от служебно лице от клуба, на клуба се налага имуществена санкция не по-малко от 37 500 лева и клубът се

лишава от домакинство, докато на служебното лице се налага забрана да изпълнява функции за минимум пет срещи.

- При едновременно нарушение от страна на няколко лица (служебни лица и/или играчи) от клуб или при други утежняващи вината обстоятелства, наказанието е отнемане на точки (три точки за първо провинение и шест за второ) или дисквалифициране на отбора от турнира (ако за съответната среща не се присъждат точки). При трето нарушение отборът може да бъде изваден от групата.
- Когато привърженици на отбор извършат нарушение по време на среща, се налага имуществена санкция не по-малко от 37 500 лева.
- Сериозни нарушения могат да бъдат наказани с допълнителни санкции – лишаване от домакинство, служебна загуба, отнемане на точки или дисквалификация от турнира.
- Зрители, които са извършили нарушение, получават забрана за достъп до района на стадиона за най-малко две години.

Наказанията, наложени от Дисциплинарната комисия на Българския футболен съюз, могат да се обжалват пред Апелативната комисия. На обжалване не подлежат глоби, по-малки от 5 000 лева (чл. 53, ал. (1) от *Дисциплинарния правилник*).

2. ИНСТИТУЦИОНАЛНА РАМКА

В съответствие с по-широкия обхват на настоящото проучване, обзорът на институционалната рамка за противодействие, наблюдение и превенция на (свързаната с насилие) радикализация и производните ѝ тенденции в България се спира на обширен набор от органи, както в административния сектор, така и в съдебната система. В настоящия раздел се прави общ преглед на компетентните органи и правомощията, предоставени им от закона, за разглеждане на всички хипотези за радикализация, засегнати в настоящия доклад, а именно лява и дясна радикализация, ислямистка радикализация и футболно хулиганство.

Правоприлагащи органи

Полицията изпълнява различни функции по отношение на превенцията и разследването на радикализацията, като упражнява специални правомощия във връзка със спортното хулиганство.

Разследването на свързани с радикализация престъпления попада в компетенциите на специално назначени полицейски служители (чл. 52, *Наказателно-процесуален кодекс*, за краткост НПК⁶⁸³)⁶⁸⁴. Освен това полицията, в рамките на своята оперативна дейност, се занимава с разследването на заплахите срещу

⁶⁸³ Народно събрание на Република България (2006 г.): Наказателно-процесуален кодекс (Държавен вестник, 86/28.10.2005 г.), София: Народно събрание на Република България.

⁶⁸⁴ Разследването на престъпления, считани за особено тежки, включително престъпления срещу републиката, се поема от следователи.

националната сигурност и обществения ред (чл. 8 и сл. от *Закона за министерството на вътрешните работи* (ЗМВР)⁶⁸⁵), като се стреми да разкрива и предотвратява престъпления и други нарушения срещу националната сигурност и обществения ред чрез установяване на самоличността и проследяване на свързани лица и предмети. За тази цел законът предвижда различни методи, включително операции под прикритие, контролирани доставки, контрол на комуникационните системи, доброволно сътрудничество и пр.

Главна дирекция „Борба с организираната престъпност“ се занимава с организираната престъпна дейност на местни и транснационални престъпни структури, свързана с тероризъм, внушаване на страх, отвличане на лица и вземане на заложници (ЗМВР, чл. 39, ал. (2)). Овластяването и пресичането на терористични действия е в правомощията на Специализирания отряд за борба с тероризма (ЗМВР, чл. 44). Наблюдението на страници в интернет и противодействието на съдържание, свързано с расизъм, ксенофобия и словесни прояви на омраза, както и на сродните компютърни престъпления, попада в правомощията на специализирания сектор „Киберпрестъпност“ при ГДБОП. Една от основните му задачи е свързана с противодействие на разпространението на терористична, ислямистка, екстремистка и ксенофобска пропаганда чрез интернет.

Полицията разполага със значителни правомощия за управление на потоците на миграция чрез Главна дирекция „Гранична полиция“ (ЗМВР, чл. 39, ал. (3)) и Дирекция „Миграция“ (ЗМВР, чл. 43а).

По отношение на спортното хулиганство, ЗООРППСМ възлага на МВР най-съществените структурни задачи за борба с това явление.

Към ГДНП на МВР е обособен специален сектор „Хулиганство, екстремизъм и спортни прояви“, който е временно закрит през 2014 г., и възстановен в края на 2015 г. като сектор „Национален информационен център по сигурността на спортни мероприятия“ (НИЦССМ), пряко подчинен на Директора на ГДНП.

Областните дирекции на полицията също разполагат със специализирани групи за противодействие на футболното хулиганство, които са подчинени на отделите на „Охранителна полиция“. Такова специализирано звено за борба с футболното хулиганство започва да работи и към СДВР още през 2008 г. поради задълбочаващите се тенденции за свързаност между футболните хулигани и десни екстремистки групировки и организации.

Националният информационен център (НИЦССМ) към ГДНП на МВР подпомага организаторите на спортните събития, набира и изготвя информация, аналитични и прогнозни доклади и ги предоставя на заинтересованите лица, като осъществява взаимодействие с чуждестранни или международни органи (ЗООРППСМ, чл. 3-4). Центърът координира международното полицейско сътрудничество при предстоящи международни спортни мероприятия

⁶⁸⁵ Народно събрание на Република България (2014): Закон за Министерството на вътрешните работи (Държавен вестник, 53/27.06.2014 г.), София: Народно събрание на Република България.

и предоставя информация относно лични данни за лица, чието поведение е заплаха за обществения ред при провеждането на спортни мероприятия, както и информация за привържениците на спортни клубове при престоя им в чужбина (ЗООРППСМ, чл. 5).

МВР следва също така да сформира и поддържа Единния автоматизиран регистър, който да набира данни за физически и юридически лица, на които са наложени санкции по ЗООРППСМ; осъдени лица или такива, срещу които е започнало наказателно преследване за извършени умишлени престъпления от общ характер при провеждане на спортни мероприятия, както и данни за извършени противообществени прояви при провеждането на спортни мероприятия в чужди държави (ЗООРППСМ, чл. 6). Според експерти на МВР, регистърът все още не функционира, въпреки че плановете за неговото създаване са оповестени още през 2004 година.

Полицията участва и при установяването и налагането на наказания срещу извършители на противообществени прояви, свързани със спортни мероприятия. Полицейските органи съставят акт за установяване на нарушението в съответствие със Закона за административните нарушения и наказания (ЗООРППСМ, чл. 26, ал. (1)), като актовете се завеждат в специален регистър (ЗООРППСМ, чл. 28). Когато противообществената проява е извършена в чужбина, актът за установяване на нарушението се съставя от полицейски служители в Националния информационен център (ЗООРППСМ, чл. 31а, ал. (1)). Едно от наказанията, които се налагат за такива нарушения, е задържане в териториална структура на МВР (ЗООРППСМ, чл. 22, ал. (1), т. 1).

Наказателно преследване и правораздаване по престъпления, свързани с радикализацията

Съдилищата и прокуратурите в България са част от съдебната система и водят наказателни производства по НПК срещу престъпления, свързани с радикализацията и тероризма, като могат да използват и специални разузнавателни средства съгласно НПК и *Закона за специалните разузнавателни средства* (ЗРС). Използването на специални разузнавателни средства е от особено значение в наказателните производства, тъй като характерът на престъпленията, свързани с радикализация, обикновено предполага разрешение за използването им в хода на разследването.

Поради своята тежест повечето престъпления, свързани с радикализация, са от компетентността на окръжните съдилища и на съответните прокуратури. С делата с елемент на организирана престъпност се занимават Специализираният наказателен съд и Апелативният специализиран наказателен съд, както и съответната специализирани прокуратури, които бяха създадени неотдавна именно за целите на тези производства.

Органи на националната сигурност и разузнаването

Противодействието на радикализацията и производните ѝ тенденции представлява съществена част от работата на специализираните държавни служби – ДАНС, чиито правомощия се регламентират от *Закона за Държавната*

агенция „Национална сигурност“ (ЗДАНС)⁶⁸⁶, Националната разузнавателна служба (НРС), Националната служба за охрана (НСО), която отговаря за охраната на лица и обекти, предвидени по закон⁶⁸⁷ и Служба „Военна информация“ (СВИ).

Към момента ДАНС е водещата агенция, която събира оперативна информация и осъществява наблюдение и контрол над свързаните с радикализация процеси и тенденции в България, съвместно с полицията и прокуратурата. Тя е специализиран орган към Министерския съвет по защита на националната сигурност срещу заплахи, наред с другото свързани с разузнаване в полза на чужди сили; опасност за суверенитета, териториалната цялост на държавата и единството на нацията; противоконституционна дейност; международен тероризъм и екстремизъм, както и финансирането им; дейности на групи и лица, подпомагащи чужди служби, терористични или екстремистки организации. Към ДАНС действа специализирана дирекция „Международен тероризъм, екстремизъм и миграционни процеси“, на която се възлага да извършва наблюдение, анализ и разследване на процеси и явления, свързани с радикализация. В рамките на дирекцията действат специализирани звена за противодействие на религиозен екстремизъм, ляв и десен екстремизъм, етнически/националистически екстремизъм и производните им явления. Анализите и оценките на ситуационния риск, които се изготвят от дирекцията, не са обществено достояние.

Освен това ДАНС, самостоятелно или съвместно с други държавни органи, извършва контраразузнавателна дейност за наблюдение, разкриване, противодействие, предотвратяване и пресичане на замислени или осъществявани посегателства срещу националната сигурност (ЗДАНС, чл. 4). Подобно на структурите на полицията, противодействието на престъпления и други посегателства срещу националната сигурност е част от функциите на Агенцията (ЗДАНС, чл. 18 и сл.) Методите ѝ обхващат: установяване на лица, съставляващи заплахата за националната сигурност, белязване на обекти и предмети, наблюдение, контрол на телефонните разговори и друга кореспонденция, операции под прикритие, оперативни експерименти, контрол на радиочестотния спектър и пр. (ЗДАНС, чл. 20). Агенцията може да използва и доброволни сътрудници (ЗДАНС, чл. 23).

ДАНС разполага със специално звено – Национален контратерористичен център (НКТЦ), създаден с Постановление на Министерския съвет през 2014 г.⁶⁸⁸, който е предмет и на следващо Постановление от 2015 г.⁶⁸⁹ НКТЦ

⁶⁸⁶ Народно събрание на Република България (2007): Закон за Държавна агенция „Национална сигурност“ (Държавен вестник, бр. 109/20.12.2007 г.), София: Народно събрание на Република България.

⁶⁸⁷ Народно събрание на Република България (2015): Закон за Националната служба за охрана (Държавен вестник, бр. 61/11.08.2015 г.), София: Народно събрание на Република България.

⁶⁸⁸ Министерски съвет на Република България (2014): *Постановление № 191 на МС от 10.07.2014 г. за създаване на Национален контратерористичен център* (Държавен вестник, бр. 59/18.07.2014 г.), София: Министерски съвет на Република България.

⁶⁸⁹ Министерски съвет на Република България (2015) *Постановление № 198 от 27 юли 2015 г. за създаване на Национален контратерористичен център* (Държавен вестник, бр. 58/31.07.2015 г.), София: Министерски съвет на Република България.

е единна национална платформа за събиране и обработка на информация с цел установяването на лица и организации, свързани с тероризъм, която предоставя 24-часов достъп на всички структури за защита на общественения ред и служби по сигурността до информацията, необходима за предотвратяване и пресичане на терористични заплахи. Центърът използва експертния опит на служителите от ДАНС, МВР, НРС и СВИ към Министерството на отбраната (чл. 3, Постановление № 198 на МС за НКТЦ). НКТЦ, наред с другото, изготвя ситуационни доклади, периодични бюлетини и прогнози относно средата по сигурността, определя степента на терористичната заплаха и изпраща рапорти за терористичните заплахи до президента, до председателя на Народното събрание и до министър-председателя. В Постановлението от м. юли 2015 г. се оптимизират и допълнително се конкретизират мандатът и организацията на НКТЦ, като същото се отнася и за процедурите по обмен на информация с други институции. Измененията разширяват мандата що се отнася до обхвата на информацията, която се събира и обработва от НКТЦ, като тя не се ограничава единствено до тенденции, свързани с тероризъм, а обхваща и предхождащи явления, като насилствения екстремизъм и радикализацията, които могат да доведат до тероризъм. Допълнително се укрепват координацията и обменът на информация между НКТЦ и останалите министерства и структурите за сигурност.

ДАНС упражнява контрол върху пребиваването на чужденци в Република България, като дава становища по молби за предоставяне на убежище, издаване на разрешения за пребиваване и визи, както за придобиване и възстановяване на българско гражданство (ЗДАНС, чл. 41).

Някои специализирани административни дирекции, както и териториални дирекции и звена на ДАНС, могат да изискат от съда използването на специални разузнавателни средства (ЗСРС, чл. 13). Самата ДАНС притежава и използва такива средства (ЗСРС, чл. 16).

Националната разузнавателна служба е създадена по силата на специално постановление от 1990 г., като дълго време след това дейността ѝ се подчинява на *Закона за отбраната и въоръжените сили* (ЗОВС)⁶⁹⁰, докато през м. октомври 2015 г. е приет специален *Закон за Държавна агенция „Разузнаване“* (ЗДАР)⁶⁹¹. Службата, която преди това е била на подчинение на президента, понастоящем е пряко подчинена на Министерски съвет. Функциите ѝ са свързани със събиране на разузнавателна информация, като не ѝ се възлагат задачи от вътрешнополитически характер (ЗДАР, чл. 3-5). Агенцията отговаря за защита на националната сигурност, като извършва информационна и аналитична дейност по предотвратяване, разкриване и противодействие на вреди в областта на националната сигурност, външната политика, икономиката и защитата на конституционно установения ред (ЗДАР, чл. 7). Агенцията използва специални разузнавателни средства в страната и извън нея, както и различни операции под прикритие (ЗДАР, чл. 10). Новата формална структура

⁶⁹⁰ Народно събрание на Република България (2009): Закон за отбраната и въоръжените сили (Държавен вестник, бр. 35/12.05.2009 г.), София: Народно събрание на Република България.

⁶⁹¹ Народно събрание на Република България (2015): Закон за Държавна агенция „Разузнаване“ (Държавен вестник, бр. 79/13.10.2015 г.), София: Народно събрание на Република България.

и функции на Агенцията тепърва предстои да се установяват, но Стратегията за национална сигурност на Република България от 2011 г.⁶⁹² разглежда „разузнавателната общност“, която се състои от държавни органи, извършващи информационна и аналитична дейност за оценка на рисковете и заплахите за националната сигурност, на техните източници, като планират и осъществяват противодействие срещу тях (параграф 165).

Служба „Военна информация“ (СВИ) към Министерството на отбраната извършва военно разузнаване, като дейността ѝ се регулира от разпоредбите на ЗОВС, според които тя е на пряко подчинение на министъра на отбраната (ЗОВС, чл. 78). На нея се възлага да събира, обработва, анализира, съхранява и предоставя информация в интерес на националната сигурност и отбраната на страната (ЗОВС, чл. 101). През м. октомври 2015 г. Народното събрание прие нов Закон за военното разузнаване, на който президентът наложи вето.

Стратегически аспекти

Заплахите, произтичащи от радикализацията, са сред определящите дейности на органите със стратегическо значение за националната сигурност.

Дейността на Консултативния съвет за национална сигурност (КСНС) се регулира по силата на специален, макар и кратък закон⁶⁹³. КСНС се възглавява от президента на Република България, като в него членуват: председателят на Народното събрание, министър-председателят, министърът на отбраната, министърът на вътрешните работи, министърът на външните работи и министърът на финансите, председателят на ДАНС, председателят на Държавна агенция „Разузнаване“, началникът на отбраната, секретарят на Съвета по сигурността и по един представител от всяка парламентарна група (ЗКСНС, чл. 2).

Съветът обсъжда външната и вътрешната политика на страната във връзка с националната сигурност, гарантирането на гражданския мир, обществения ред, правата и интересите на българските граждани, както и действията за пресичане или предотвратяване на възникнала опасност за националната сигурност (ЗКСНС, чл. 3). Той може да изготвя становища и предложения (ЗКСНС, чл. 4), като провежда редовни заседания най-малко един път на три месеца или извънредни, ако е необходимо (ЗКСНС, чл. 5).

Съветът за сигурност към Министерския съвет (ССМС), който от дълго време работи единствено по силата на специален Правилник⁶⁹⁴, понастоящем е част от една по-обширна концептуална рамка – на *Закона за управление и*

⁶⁹² Народно събрание на Република България (2011): Стратегия за национална сигурност на Република България (Държавен вестник, бр. 19/08.03.2011 г.), Народно събрание на Република България.

⁶⁹³ Народно събрание на Република България (1994): Закон за Консултативен съвет за национална сигурност (Държавен вестник, бр. 13/11.02.1994 г.), София: Народно събрание на Република България.

⁶⁹⁴ Народно събрание на Република България (1998): Правилник за функциите, задачите и организацията на работа на Съвета по сигурността при Министерския съвет (Държавен вестник, бр. 116/07.10.1998 г.), София: Министерски съвет на Република България.

функциониране на системата за защита на националната сигурност (ЗУФСЗНС)⁶⁹⁵. Според определението в закона (ЗУФСЗНС, чл. 2), националната сигурност представлява „динамично състояние на обществото и държавата, при което са защитени териториалната цялост, суверенитетът и конституционно установеният ред на страната, когато са гарантирани демократичното функциониране на институциите и основните права и свободи на гражданите, в резултат на което нацията запазва и увеличава своето благосъстояние и се развива, както и когато страната успешно защитава националните си интереси и реализира националните си приоритети“. Освен това, според Закона системата за защита на националната сигурност (ЗУФСЗНС, чл. 3, ал. 1) се състои от държавни органи и структури, които осъществяват дипломатическа, отбранителна, разузнавателна, контраразузнавателна, оперативно-издирвателна, правоохранителна и охранителна дейност и които са представени в Съвета по сигурността към Министерския съвет. Защитата на националната сигурност налага изпълнението на следните задачи (ЗУФСЗНС, чл. 3, ал. 2):

- анализ на спецификите и зависимостите в средата за сигурност и ранно предупреждаване за възникване на рискове; недопускане, намаляване и предотвратяване на рискове; противодействие на заплахи и посегателства;
- управление и преодоляване на кризи;
- установяване, означаване и защита на критичната инфраструктура.

Законът оповестява и основните принципи на управлението и функционирането на системата за защита на националната сигурност (ЗУФСЗНС, чл. 4), сред които:

- спазване на *Конституцията*, законите и международните договори;
- политически неутралитет;
- зачитане и гарантиране правата на човека и основните свободи;
- обективност и безпристрастност;
- сътрудничество с гражданите и техните организации;
- откритост, прозрачност и отговорност при формирането и провеждането на политиките;
- централизирано управление и контрол на разузнавателната дейност.

Законът очертава функциите на Народното събрание, на президента и на Министерски съвет по своя предмет (чл. 5 и сл.) и урежда дейността на Съвета по сигурността към Министерски съвет като (чл. 8 и сл.): консултативен и координиращ орган, който се председателства от министър-председателя, като в него членуват министрите на вътрешните работи, на отбраната, на външните работи, на финансите, началникът на отбраната, главният секретар на МВР, председателите на ДАНС и на Държавна агенция „Разузнаване“ (правоприемник на НРС), директорът на СВИ, началникът НСО, секретарят на Съвета по сигурността и двама представители на президента. Съветът по сигурността анализира състоянието на системата за защита на националната

⁶⁹⁵ Народно събрание на Република България (2015.): Закон за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност (Държавен вестник, бр. 61/11.08.2015 г., в сила от 1.11.2015 г.), София: Народно събрание на Република България.

сигурност, изготвя оценки и предлага решения и действия по отношение на способностите на системата за противодействие на заплахите, съвместимостта и интегрираността на държавните органи помежду им и с техните партньори от ЕС и НАТО, защитата на информационната сигурност. Съветът координира изпълнението на политиката за защита на националната сигурност. Понятието „разузнавателна общност“, известно отпреди, вече е правно дефинирано (ЗУФСЗНС, чл. 15) като част от Съвета по сигурността, с участието на главния секретар на МВР и от ръководителите на ДАНС, Държавна агенция „Разузнаване“ и СВИ към Министерство на отбраната. В закона има специален раздел за овладяването на кризисни ситуации (чл. 17 и сл.). В него се предвижда и осъществяване на парламентарен, административен, съдебен и граждански контрол върху системата за национална сигурност (чл. 21 и сл.).

Заклучения и предизвикателства

Настоящият анализ си постави за цел да представи многообразието от държавни органи от сектора за правоприлагане и защита на сигурността и от съдебната власт, които са натоварени със задачи по предотвратяването и противодействието на радикализацията. Анализът на нормативната уредба (вж. съответната глава) обхваща и други органи, които също участват в противодействието на радикализацията, включително съдилищата, където се регистрират вероизповеданията и политическите партии, както и юридически лица, на които се възлагат задачи, свързани със спортното хулиганство.

По отношение на националната сигурност и правоприлагащите органи, предизвикателствата при овладяване на радикализацията възникват предимно въз основа на предизвикателствата, пред които са изправени секторите по сигурността и правоприлагащите служби като цяло. Честото реструктуриране и преместване на дирекции от ДАНС в МВР и обратно излага на риск ефективната работа на полицаите и служителите по сигурността, особено по сложни случаи като проявите, свързани с радикализация. Тепърва предстои да се оценява въздействието на наскоро приетите закони за работата на службите за сигурност.

Що се отнася до съдебната система – прокуратурите и наказателните съдилища, то те се натъкват на лява, дясна и ислямистка радикализация с повишаваща се сложност, която налага натрупване на допълнителен експертен опит с оглед на наказателното преследване и правораздаването при такива дела.

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Настоящият анализ на четири основни форми на радикализация в България дава възможност за оценка на основните заплахи, главните действащи лица и техните прояви, както и на основните групи в риск в страната. Въз основа на извършения преглед на мерките, предприети от съответните институции, е предложена дискусия на слабите страни в институционалния подход за противодействие на радикализацията и са направени препоръки за подобряването му.

Ислямистка радикализация

Към днешна дата България остава относително незасегната от дейността на международни ислямистки групировки. Това може да се обясни с отсъствието от българския контекст на важни фактори, за които се счита, че допринасят за ислямистка радикализация в Западна Европа, като например колониалното минало и значителната имиграция⁶⁹⁶. Същевременно България е страна, в която живее традиционно мюсюлманско население с дълбоки исторически корени и в която има отдавна установени механизми за регулиране на между-религиозните и между-етнически отношения. Тези два фактора имат възпираща сила по отношение на потенциално негативното влияние, което наблюдаваните в световен мащаб процеси на ислямистка радикализация биха могли да окажат в България.

По отношение на външните заплахи, участието на България в международната антитерористична коалиция и наличието на български военни контингенти в различни кризисни точки по света прави страната потенциален обект на терористични действия. Свидетелство за това е първото терористично нападение, извършено на българска територия през юли 2012 г. Според оценките на разузнавателните и правоприлагащите институции, рисковете за националната сигурност са се повишили след това нападение⁶⁹⁷. На фона на ескалиращата заплаха от войнствения ислямизъм, конфликта в Сирия и създаването на ИД, и в контекста на географската близост на България до страни, изнасящи ислямистки радикализъм, страната става все по-уязвима на рискове, свързани с транзитно преминаващи транснационални бойци и възможността от изграждане на логистични структури и мрежи за подпомагане на тероризма. Това е видно от доклада TE-STAT на Европол за 2014 г. за обстановката и тенденциите в развитието на тероризма в ЕС, в който България се споменава сред европейските страни (наред с Австрия, Унгария, Чешката република, Словакия, Полша, Хърватска, Словения, Сърбия,

---

⁶⁹⁶ Psoiu (2014), с. 773.

⁶⁹⁷ *Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), приета с Решение № 1039 на Министерския съвет от 30.12.2015 г.* Достъпен на: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979> (последно посетен на 17.02.2016 г.).

Македония), използвани като сухопътни маршрути за транснационални бойци към и от Сирия и Ирак⁶⁹⁸.

Според последните анализи на българските разузнавателни служби, отразени в наскоро приетата Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), свързаните с ислямистка радикализация рискове за вътрешната сигурност произтичат от достъпността на радикална ислямистка пропаганда в интернет, крайната бедност и социална изолация на някои общности в страната, заплахите от провокиране на антиислямски и ксенофобски настроения и възможните последващи конфронтации на етно-религиозна основа⁶⁹⁹. Вътрешните рискове от ислямистка радикализация се дискутират понастоящем в контекста на две тенденции. Едната се отнася до процесите на прозелитизъм на салафитски интерпретации на исляма и засилената религиозност на основата на салафизма сред някои българоезични мюсюлмани. Другата е свързана с проявите на символично одобрение за международни ислямистки организации на основата на салафитски интерпретации на исляма сред някои роми мюсюлмани. Представителите на първата група следва да се асоциират по-скоро с пуристкия клон на салафизма, залагащ на ненасилствени, неполитически методи на разпространение и просвета. Представителите на втората група изглежда се асоциират с по-радикални аспекти на салафитските интерпретации на исляма, което се изразява в прояви на симпатия към ИД и оказване на логистична подкрепа за транснационални бойци. Трябва да се посочи, че според експерти тези действия не са съпътствани от по-дълбока интернализация на салафитската доктрина. При всички случаи препоръчително е да се проведат задълбочени изследвания на причините, както и на характера на механизмите, действащи на индивидуално и групово ниво, които генерират този процес.

Определени групи от населението в България могат да бъдат приети като групи в риск от вътрешна ислямистка радикализация и по-специално някои конвертити в исляма от ромската общност⁷⁰⁰. С лишаването от свобода на някои от лидерите и основните действащи лица от тази общност, съществува риск те да окажат радикализиращо влияние на лишените от свобода, с които влизат в контакт.

Трябва да се подчертае, че според преобладаващата оценка на експерти по въпросите на исляма и мюсюлманските малцинства нито салафитските интерпретации на исляма, нито някоя от военствените им версии могат да намерят почва сред мюсюлманските общности в България⁷⁰¹. Това се дължи

⁶⁹⁸ Europol (2015), European Union Terrorism Situation and Trend Report. European Policy Office, с. 22.

⁶⁹⁹ Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2025), Проект, с. 4-5.

⁷⁰⁰ Експертно интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, 8 април 2015 г.

⁷⁰¹ Zhelyazkova (2014), с. 603; Роев, В., Арабистът проф. Цветан Теофанов: Не видях нищо страшно в Гърмен, 20.03.2009 г., интервюто е достъпно в интернет на адрес: <http://www.politika.bg/article?id=12129>; според Йордан Пеев, един от изявените изследователи на исляма в България, салафитските интерпретации на исляма, разпространявани от Саудитска Арабия, имат много по-сериозно влияние в Западна Европа, докато в България те не се приемат от преобладаващото мнозинство от мюсюлманското население (експертно интервю, 23.06.2015 г.).

на дълголетната ханифитско-сунитска традиция на исляма в страната, утвърдена през вековете и в условията на съвместно съществуване с православно християнство⁷⁰². Устойчивостта на българските мюсюлмански общности на войнствени идеи, свързани с някои от салафитските интерпретации на исляма, ясно проличава от факта, че страната не е източник на транснационални бойци. Това е особено впечатляващо предвид тревожно големия брой транснационални бойци, присъединяващи се към ИД от редица членки на ЕС, както и от балканските страни.

Дясна и лява радикализация

Дясното пространство в България е твърде разнородно и обхваща политически партии и извънпарламентарни актьори, в това число организации и неформални групи. И парламентарно представените, и извънпарламентарните политически партии, и неформалните десни групировки изпитват силни националистически сантименти, които се градят на остра реторика срещу малцинствата, чужденците и имигрантите. Силно ударение се поставя на българската нация, която често се дискутира от позициите на строго етнически ексклузивизъм. Споделяните от десните актьори идеи са екстремен културен консерватизъм, расизъм, антисемитизъм и хомофобия. Те се идентифицират с идеята за ред, налаган със „силна ръка“ и изповядват форма на популизъм, основан на противопоставянето между (корумпираните) елити и хората. Други силни елементи в идеологията на десните актьори са силно изразеният антиевропеизъм и реториката срещу имигрантите и в полза на сигурността. Важно е да се отбележи, че някои десни актьори и по-конкретно политическа партия „Атака“ си присвояват аспекти на лявата реторика, включително настоявания за ренационализация на продадените на чужди инвеститори държавни предприятия или за преразглеждане на приватизационните сделки⁷⁰³. Хибридната програма на „Атака“ е резултат от сложни финансови обвързаности и политически лоялности, в това число славянофилската идентификация с интересите на Русия в България и в Европа. Пропагандираният от „Атака“ дясно-ляв идеологически микс изглежда възможен благодарение на поддръжниците от крайнодясното и крайнолявото, които изпитват обща носталгия по силното авторитарно управление и егалитаризъм на бившия тоталитарен режим и затвърждават антизападния национализъм. Идеологическата хибридность и опортюнизъмът на „Атака“ водят обаче до изолация на партията от останалите десни играчи в страната.

Непредставените в парламента десни формации са по-малки. Макар да не участват в изборите за Народно събрание и за органи на местно самоуправление, те са много активни сред определени младежки кръгове и футболни запалнянковци. По-слабо идеологизираните скинхедс-банди, които често се смесват с футболните агитки, са най-младата и най-агресивна част от радикалното дясно. Други актьори от същия идеологически спектър са сдруженията

⁷⁰² Общоприето е, че тази традиционна интерпретация на исляма (ханифитски сунизъм) е най-умереното учение в исляма (Цветан Теофанов в негово интервю за в. „Политика“, 20.3.2009 г. Интервюто е достъпно в интернет на адрес: <http://www.politika.bg/article?id=12129>, последно влизане на 12 юни 2015 г.)

⁷⁰³ Ghodsee (2008), с. 26-39; Todorov, A. (2012) *The Extreme Right-Wing in Bulgaria*, Friedrich Ebert Stiftung; Genov (2010), с. 41.

с активна издателска дейност в сферата на мистицизма. Те запълват идейната празнота в радикалното дясно, като създават източници на алтернативна история, превеждат чуждестранна езотерична и окултна литература, книги за нацизма и за теориите на конспирацията или като образуват свои собствени религиозни секти, почитащи езически български богове. Трети вид извънпарламентарни актьори са квазивоенните групировки с относително последователна идеология. Тези три категории извънпарламентарни групи често имат обща членска маса и едновременно взаимно си влияят и се борят помежду си. Важно е да се отбележи, че радикалните десни групировки, макар да са фрагментирани и непостоянни, се ползват със значителна латентна подкрепа от „неактивни хора“. Тази безмълвна подкрепа може да се активира от събития, имащи потенциала да прераснат в актове на насилие от типа на масовите безредици. Понастоящем лидерите на крайнодесните активисти не са способни да мобилизират голям брой поддръжници, тъй като залагат предимно на популистка реторика и са твърде ангажирани с лични конфликти, които водят до по-нататъшна фрагментация на дясното политическо пространство.

Репертоарът от действия на десните актьори е разнороден и варира от публикуване на текстове, разпространение на националистическа литература и пропаганда чрез програмите на собствените им телевизии, до масови протести, шествия и маршове, както и просветни дейности или концерти. Важно е да се отбележи, че десни актьори стават участници в актове на насилие, вариращи от подбуждащи към омраза изказвания и оскверняване на мюсюлмански или еврейски храмове или гробища, до набези за отмъщение (или актове на насилие) срещу роми, имигранти, лица с различен цвят на кожата или срещу тези, които им изглеждат гейове.

Въпреки високите нива на подкрепа за радикалните леви идеи сред българското общество, радикалните леви партии в страната получават много слаба подкрепа на избори. Главните извънпарламентарни актьори, участващи в радикални леви групировки, са комунистическото ляво, анархисткото ляво, новото ляво и зелените. За разлика от последните две групи комунистическото и анархисткото ляво имат революционна идеология и реторика, която не предвижда социална промяна посредством процеса на представителната либерална демокрация, но точно както новото ляво и зелените, и те вярват, че истинска социална промяна може да се постигне само когато обществото е готово. Затова не съществуват значителни различия в репертоара от действия на четирите групи. Действията им са почти изцяло ненасилствени и са насочени към популяризиране и дискутиране на леви идеи и борба за социална справедливост, по-специално за правата на мигрантите, малцинствата и работниците. Спокойно може да се твърди, че не съществува непосредствена заплаха от крайноляво насилие, макар че според неофициални източници, радикалните леви идеи набират популярност.

Конкретна група в риск от крайнодясна радикализация са юношите във възрастовата група от 14 до 18 години. Влиянието на радикалните идеологии върху непълнолетните в България остава недостатъчно изследвано. Ето защо е важно е да се проведат изследвания за анализиране на причините и механизмите, които тласкат млади хора към участие и активност на крайнодясната сцена.

Футболно хулиганство

Футболното хулиганство в България е свързано с фактори като посещаемостта на футболните мачове и участието на предприемачи от сивия сектор в икономиката и престъпните среди в управлението и собствеността на футболните клубове. Освен това две тенденции, свързани с политическата нестабилност и междуетническите напрежения, изглежда пораждат рискове от радикализация на футболните фенове.

Спадът на посещаемостта на мачовете след 2000 г. води и до спад в броя на хулиганските прояви. С намаляването на публиката, намаляват и рисковете от радикализация на футболните фенове. От друга страна тази тенденция се компенсира от факта, че спадът на посещаемостта засилва ролята и влиянието на добре организирани ядра на агитките, което от своя страна създава по-висок риск от насилствени прояви.

След период на фалити и възобновяване на футболни клубове, притежавани от предприемачи от сивия сектор и престъпните среди, сега собствеността на големите футболни клубове е значително по-прозрачна и узаконена. Това развитие води до спад във влиянието на престъпността върху футболните фракции.

След период на политическа нестабилност през 2013 – 2014 г. се проявиха редица нови рискове от радикализация на футболните запалнянковци. Най-сериозният от тях е свързан с използването на футболни фенове като участници в политически демонстрации. Има редица примери за платено участие в протести, контрапротести, провокации и услуги за физическа охрана на политици. В определени случаи футболни фенове, вербувани от политически партии за участие в иначе автентични протести, провокират насилие дори срещу полицията. Необходимо е да се извърши допълнителен анализ, за да се разбере: 1) кои са факторите и условията, водещи до такива явления; 2) дали радикализацията на ултрасите и футболните фенове се проявява единствено в ситуации на политическа и икономическа нестабилност; 3) до каква степен участието на футболни фенове в политически протести е в резултат на автентични политически възгледи или е мотивирано единствено от финансови стимули; 4) какъв е размерът на финансовите средства, необходими да се мобилизират няколко хиляди ултраси.

Сериозен дългосрочен риск от радикализация на футболните фенове възниква от етническите напрежения между ромските и българските общности на местно равнище или в някои от големите градове. Важен фактор в това отношение са и честите институционални промени в Министерството на вътрешните работи след всяка смяна на правителството, които водят до загуба на експертен опит и ресурси.

Експертите в областта на разузнаването и правоприлагането следва да имат предвид, че тенденцията да се използват футболни фенове в политически протести или в етнически конфликти на местно равнище носи риск от радикализация не само на футболните фенове, но и на конфликтите, в които са ангажирани да участват. Затова е много важно тези процеси да се наблюда-

ват и да се трупат експертни познания за механизмите на действие, както и да се разработват обосновани политики за тяхното противодействие.

Институционален подход и мерки

Въпреки че българското правителство е формулирало национална стратегия по сложните въпроси на радикализацията, която може да води до насилие, съответните органи и институции са на много ранен етап в разработването на методи за идентифициране, предотвратяване и противодействие на процесите и проявите на радикализация. На настоящия етап процесите на радикализация, факторите, които я провокират, пътищата на проникване на радикални идеи, както и характера на уязвимостите на определени групи не се разбира достатъчно добре от съответните държавни институции. По тази причина е в начален стадий експертното разбиране за начините за предотвратяване и справяне с тези проблеми.

Макар правоприлагащите и разузнавателните органи да проявяват епизодична активност по осъществяване на наблюдение и прилагане на репресивни мерки и възпиращи действия по отношение на радикализацията, липсват систематични и организирани усилия от страна на институциите за ранно разпознаване и превенция на такива тенденции. Освен това участието в тези усилия на други важни публични актьори, от образователната и социалната система например, е ограничено. Правоприлагащите органи и органите по сигурността играят важна роля за противодействие на свързаната с насилие радикализация, но към намеса от тяхна страна трябва да се прибегва като последна мярка, след като са изчерпани средствата на меките интервенции.

С предотвратяване и противодействие на радикализацията са натоварени множество държавни институции в сектора на правоприлагането, националната сигурност и правосъдната система. Други органи също участват в противодействието на радикализацията, в това число съдилищата, които регистрират вероизповеданията и политическите партии, както и частни актьори с функции и правомощия по отношение на спортното хулиганство. Изисква се по-проактивен подход, който започва с правилното разпознаване и степенуване на свързаните с радикализацията проблеми от страна на всички ангажирани институции в стратегическото им планиране и в ежедневната им дейност.

Що се отнася до правоприлагащите органи и Агенцията за национална сигурност, конкретните предизвикателства, свързани с противодействие на радикализацията, произтичат в голяма степен от общите предизвикателства пред сектора на правоприлагането и сигурността в България. Честите реструктурирания в ДАНС и МВР крият рискове за ефективната работа на полицията и служителите по сигурността, особено в сложни случаи като свързани с радикализация прояви. Тепърва ще се оценява ефектът от приетите неотдавна закони, уреждащи службите за сигурност. Същевременно голямото текучество на служители в службите за сигурност застрашава процеса на натрупване на устойчив експертен опит, знания и ноу-хау за разбиране и противодействие на радикализацията.

Колкото до съдебната система – прокуратурата и наказателните отделения на съдилищата, те са изправени пред все по-сложни случаи на радикализация – лява, дясна и ислямистка, както и пред необходимостта да обогатяват своя експертен опит и знания с оглед ефективно наказателно преследване и справедливо правораздаване в тези случаи.

Противодействие на конкретните предизвикателства и тенденции в процесите на радикализация

Към въпроса за потенциална **ислямистка радикализация** в България трябва да се подхожда най-напред от гледна точка на превенцията, като сериозно внимание следва да се обръща на разработването на меки мерки, целящи диалог с групите и лицата в риск в съчетание с въвеждане на съпътстващи алтернативи за тяхната интеграция. Този подход следва да ангажира редица граждански институции на централно и местно равнище, а правоприлагащите институции да се намесват като последна мярка на противодействие, след изчерпване на по-меките подходи. Разработването на меки политики и мерки трябва да се основава на изследвания и анализ на мотивиращите фактори и социалната динамика, които излагат определени групи и лица на местно равнище на риск от радикализация. Политиките за превенция и противодействие на потенциалните рискове трябва съответно да са насочени към специфичните социални, икономически и културни реалности на местно равнище. Показателно е, че засиленото наблюдение, многобройните арести, трите последователни съдебни дела и двете осъдителни присъди на Ахмед Муса от Пазарджик от 2003 година насам на практика не са възпрели дейността му. Напротив, влиянието му расте, общността, която го счита за лидер се разраства, а действията ѝ надхвърлят обикновените прояви на религиозен пуризм и набожност. На този фон спокойно може да се твърди, че случаят на Ахмед Муса доказва как **мерки, които са единствено репресивни, не са достатъчни за предотвратяване или противодействие на процеси със сложни социални корени.**

Справянето с потенциалната вътрешна ислямистка радикализация и противодействието на проявленията ѝ е невъзможно без участието на самите мюсюлмани. Затова всеки подход на ниво политики, залагащ единствено на репресивна превенция или реактивна репресия, без ангажираното участие на ръководството на мюсюлманското изповедание, ще бъде неефективен, а ако се прилага невнимателно, може да застраши междуетническите и междурелигиозните отношения в страната. Политиките за превенция трябва да се разработват по начин, който да укрепва вътрешните механизми в самите мюсюлмански общности, които доказано ги правят устойчиви на външни влияния, свързани с нетрадиционни интерпретации на исляма. Трябва да се отчита ролята на Главното мюфтийство в този процес и да се разработят политики за улесняване на диалога между духовните водачи на мюсюлманите и съответните институции. Като се имат предвид посочените в настоящия доклад основни причини за проникването на салафитски интерпретации на исляма сред някои сегменти на мюсюлманската общност в страната, препоръчително е да се обмисли оказването на подкрепа за укрепване на независимостта на Главното мюфтийство от мощни външни центрове на исляма. Такъв подход може да включва, без да се ограничава с това, разработване на

стратегии от Дирекция „Вероизповедания“ към Министерски съвет за комуникация и редовен диалог с ръководството на мюсюлманското изповедание, изготвяне на стратегии за осигуряване на по-добра финансова самостоятелност на мюсюлманското изповедание, подкрепа за гарантиране на финансовата независимост и подобряване качеството на образование в ислямските учебни заведения в страната. И не на последно по значение място, ролята на Главното мюфтийство би могла да е по-проактивна в контекста на глобалните предизвикателства и заплахи от радикализация чрез изразяване например на официални позиции по ключови въпроси, свързани с изповядването на исляма, и чрез засилване на контрола над структурите на мюсюлманското изповедание и мюсюлманските учебни заведения в страната.

Благоприятно въздействие върху ромските махали, където се наблюдават някои прояви на символична подкрепа за ислямския джихадизъм, биха имали ефективни социални и образователни програми, които да помогнат на местните общности да се еманципират от такива влияния.

Ефективните мерки за правоприлагане и наказателно преследване на действията, свързани с потенциално насилствена ислямистка радикализация, трябва да се основават на законодателни мерки, актуализирани в съответствие с динамиката на процесите в Европа и в България. Добра стъпка в тази посока е приетият на 25 юни 2015 г. Закон за изменение и допълнение на Наказателния кодекс с разпоредби, инкриминиращи актовете на преминаване през територията на България с цел тероризъм, както и съучастието в такова преминаване⁷⁰⁴. Заслужава да се обсъди, съвместно с ръководството на мюсюлманската общност, възможната полза от евентуално правно дефиниране на елементите на радикалния ислямизъм.

По отношение на **дясната радикализация**, правните и институционални структури в страната изглеждат добре подготвени за наблюдение и наказателно преследване на такива актове. Няма обаче данни, че съответните органи прилагат превантивни мерки. Правоприлагащите институции изглеждат добре запознати с протичащите процеси в повечето радикални групировки и имат достатъчен капацитет да реагират на актове на насилие. Някои проявления на дясната радикализация обаче, като престъпленията по расистки и ксенофобски подбуди и други породени от омраза престъпления, продължават да се считат за недостатъчно приоритетни от държавата и нейните органи. Престъпленията от омраза например не се преследват съдебно като такива, а се разследват и наказват като хулигански прояви. Без добро познаване на действителния мащаб, естеството и потенциалните вредни последици на тези тенденции от широк кръг институционални актьори не могат да се овладеят първопричините за проблемите, свързани с радикализацията и насилствения екстремизъм. Ако остават нерешени, те могат да задълбочават разделението и поляризацията и да предизвикват реакционни и екстремистки нагласи и в други части на обществото. И държавните институции, и семействата пренебрегват ролята на превантивните мерки при учениците, които са най-уязвими и податливи на радикализация. В действителност необходимостта от полити-

⁷⁰⁴ Закон за изменение и допълнение на НК, чл. 108А, 3 (6,7). Приет на първо четене от НС на 25.06.2015 г.

ческо и мултикултурно образование, както и цялостната роля на образованието за предотвратяване на радикализацията в семейството и в училище не са подложени на обществен дебат.

По отношение на **футболното хулиганство**, властите в България предприемат редица мерки за наблюдение, предотвратяване и ограничаване на променящия се облик на това явление. През 2000 г. в ГДНП на МВР се формира работна група, която да упражнява системен мониторинг на футболното хулиганство. Предвид нарастващата сериозност на проблема, в състава на групата бяха включени служители и от други поделения на МВР. Полицията и Българският футболен съюз започнаха съответно да извършват оценка на риска на футболните мачове в съответствие с установената международна практика с оглед разгръщане на необходимите ресурси и прилагане на подходящи мерки за поддържане и опазване на обществения ред преди, по време и след края на футболните срещи. Създадена бе и съответната правна рамка с приемането през 2004 г. на Закона за опазване на обществения ред при провеждането на спортни мероприятия (ЗООРПСМ), в който се съдържат разпоредби, целящи осигуряване на по-добра сигурност и безопасност по време на футболни мачове, както и по-строги санкции за прояви на футболно хулиганство.

Съществуват обаче редица проблеми, свързани с реакцията на правоприлагащите органи на футболното хулиганство. Предвиденият в ЗООРПСМ Единен автоматизиран регистър с данни за извършените прояви на футболно хулиганство и техните извършители все още не е създаден. Тъй като регистърът е инструмент в помощ на наблюдението, контрола и наказването на проявите на футболно хулиганство, необходимо е да се положат усилия за създаването му.

В Наказателния кодекс липсват разпоредби, които да разграничават футболното хулиганство от останалите нарушения на обществения ред. Това възпрепятства системния мониторинг и измерването на статистическите признаци на явлението. Проявите на футболно хулиганство се регистрират понастоящем от полицията и съдилищата като „дребно“ и „едро“ хулиганство, което не дава възможност на органите на реда да добият представа за действителния мащаб на проблема. Въпреки законодателните промени и специализацията на правоприлагащите органи в борбата с футболното хулиганство, **все още липсва системна публично достъпна полицейска статистика и анализ на явлението.**

Следва да се посочи, че мониторингът и систематизирането на информацията относно футболното хулиганство, както и прилагането на добре обосновани и навременни превантивни и репресивни мерки, са затруднени от честите институционални преструктурирания в МВР и голямото текучество на служители. Тези фактори се отразяват зле на натрупването на умения и експертен опит за борба с футболното хулиганство.

Трябва да се отбележи, че засега полицията избягва да работи за предотвратяване или разбиване на високорисковите взаимоотношения между политически партии и футболни агитки. Този подход е „асиметричен“ и включва

мерки за предупреждение и санкциониране на футболните фенове, но не и на политическите посредници. Предвид високия риск, който крие използването на футболни фенове в политически протести или в етнически сблъсъци на местно равнище, е необходимо да се прилагат мерки за ефективно възпиране и ограничаване на финансово мотивираното и смуцаващо сътрудничество между политически партии и футболни агитки. За ограничаването на това явление трябва да работят не само органите, отговарящи за футболното хулиганство, но и тези, които се занимават с противодействие на политическата радикализация и екстремизма (като например ДАНС).

През последните няколко години и особено след зачестилите терористични нападения на територията на Европа, правителството на България предприе редица стъпки за постепенно разработване на така необходимия цялостен подход на ниво политики, който съчетава ранно идентифициране и превенция на радикализацията със засилени проверки и репресивни мерки срещу екстремизма и терористичната дейност. Междуведомственото сътрудничество, обменът на информация и съвместните интервенции са съществена предпоставка за успеха на планираните мерки, както и за развитието на аналитичен капацитет, експертни знания и умения в рамките на държавната администрация и останалите основни заинтересовани страни, особено що се отнася до служителите и специалистите на първа линия. В този контекст е необходимо да се положат усилия за създаване на утвърдени канали за между-ведомствено сътрудничество и ангажиране на обществеността на местно равнище. Необходимо е натрупаният в другите държави членки на ЕС опит в създаването и прилагането на превантивни и репресивни подходи към радикализацията да се проучва, отчита и адаптира към българския контекст.

**ПРИЛОЖЕНИЕ. РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРЕДСТАВЯНЕТО
НА НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ
В ИЗБОРИТЕ ОТ 2005 ДО 2014 Г.**

Година	Вид избори	Партия	Резултати
2005	Избори за Народно събрание	Партия „Атака“	8,14%
2006	Избори за президент на Република България	Партия „Атака“: Волен Сидеров/Павел Шопов	24,1%*
2007	Избори за членове на Европейския парламент от Република България	Партия „Атака“	14,2%
2009	Избори за членове на Европейския парламент	Партия „Атака“	11,96%
2009	Избори за членове на Европейския парламент	Съюз на патриотичните сили „Защита“**	0,46%
2009	Избори за членове на Европейския парламент	Коалиция „НАПРЕД“ – ВМРО, Българско национално движение, ЗНС, Движение Гергьовден и ЕНП***	2,25%
2009	Избори за Народно събрание	Съюз на патриотичните сили „Защита“	0,15%
2009	Избори за Народно събрание	Партия „Атака“	9,36%
2009	Избори за Народно събрание	Коалиция от партии „За Родината“: ДГИ – НЛ	0,27%
2011	Избори за президент на Република България	ВМРО: Красимир Каракачанов и Даниела Симидчиева	0,99%
2011	Избори за президент на Република България	Партия „Атака“: Волен Сидеров/Павел Шопов	3,64%
2013	Избори за Народно събрание	Партия „Атака“	7,30%
2013	Избори за Народно събрание	НФСБ	3,70%
2013	Избори за Народно събрание	ВМРО – БНД	1,88%
2014	Избори за членове на Европейския парламент от Република България	Партия „Атака“	2,96%
2014	Избори за членове на Европейския парламент	НФСБ	3,05%
2014	Избори за членове на Европейския парламент	Коалиция „Националистически партии на България“	0,11%

Година	Вид избори	Партия	Резултати
2014	Избори за Народно събрание	Български Национален Съюз – НД	0,17%
2014	Избори за Народно събрание	Партия „Атака“	4,52%
2014	Избори за Народно събрание	Патриотичен фронт: НФСБ и ВМРО	7,28%

Източник: Централна избирателна комисия.

* На балотаж.

** Отцепила се фракция от Партия „Атака“.

*** Коалиция НАПРЕД ВМРО – Българско национално движение, Земеделски народен съюз, Движение Гергьовден, Единна Народна Партия.

БИБЛИОГРАФИЯ

Политики и мерки за противодействие, мониторинг и превенция на (насилствената) радикализация

- Главна дирекция „Национална полиция“ (2011) *Полиция в близост. Стратегически насоки за развитие на интегрирания модел „Полицията в близост до обществото“ 2006 – 2010 година*. Достъпен на: http://gdnp.mvr.bg/Policiata_v_blizost/default.htm (последно посетен на 21.09.2015)
- Институт „Отворено общество“ (2013) *Обществени нагласи спрямо езика на омразата в България*. Достъпен на: http://osi.bg/downloads/File/2013/Hate_speech_report_interactive_BG.pdf (последно посетен на 10.10.2015)
- Министерски съвет на Република България (2008) *Национален план за противодействие на тероризма. Приет с Решение № 745 на Министерския съвет от 26.11.2008 г.* Достъпен на: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=497> (последно посетен на 08.05.2015)
- Министерски съвет на Република България (2012) *Годишен отчет за изпълнение на политиките и програмите на Министерския съвет за 2011 г.* Достъпен на: www.government.bg/fce/001/.../Otchet%20PB%20MS%2031.12.2011.doc (последно посетен на 29.09.2015)
- Министерство на вътрешните работи (2013) Доклад на Министъра на вътрешните работи Цветлин Йовчев на заседание на Консултативния съвет за национална сигурност, 20.11.2013 г. Достъпен на: <http://www.mvr.bg/NR/rdonlyres/32924394-C30B-4C6E-B0C2-EEBDD103A43E/0/DOKLADKSN201113FINAL.docx> (последно посетен на 03.10.2015)
- Национален съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните (2015) *Областни съвети*. Available: <http://www.nccedi.government.bg/page.php?category=66> (accessed 28.09.2015)
- Национална стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012-2020)*. Достъпен на: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=726> (последно посетен на 02.10.2015)
- Национална разузнавателна служба (2015) *Прегизвикателствата на 2014 година. Насоки, приоритети и резултати в дейността на НРС през 2014 г.* Достъпен на: <http://www.nrs.bg/za-nas/priority> (последно посетен на 18.07.2018)
- План за изпълнение на Стратегията за противодействие на радикализацията и тероризма (2015-2020 г.), приета с Решение № 1039 на Министерския съвет от 30.12.2015 г.* Достъпен на адрес: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979> (последно посетен на 17.02.2016 г.)
- Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015-2020 г.), приета с Решение № 1039 на Министерския съвет от 30.12.2015 г.* Достъпен на адрес: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979> (последно посетен на 17.02.2016 г.)
- Стратегия „Полицията в близост до обществото“*. Утвърдена със заповед на Министъра на вътрешните работи No Ів 907/30.10.2002. Достъпен на: <http://police.ngo-rz.org/strategy/strategy.pdf> (последно посетен на 21.09.2015)
- Allen, C., “Threat of Islamic Radicalization to the Homeland,” Testimony before the U.S. Senate Committee on Homeland Security and Government Affairs, 14.03.2007

- Amnesty International (2012), *Changing Laws, Changing Minds. Challenging homophobic and transphobic hate crimes in Bulgaria*, London, Amnesty International
- Amnesty International (2015), *Missing the point. Lack of adequate investigation of hate crimes in Bulgaria*, London, Amnesty International
- Bartlett, J., Birdwell, J. and M. King (2010) *The Edge of Violence*, London: Demos, 2010
- Brandon., J. and Vidino, L. (2012) European Experiences in Counterradicalization. *CTC Sentinel*, 5(6), 16-18, Combatting Terrorism Centre, West Point
- Butt, R. and Tuck, H. (2014) *European Counter-Radicalisation and De-Radicalisation: A Comparative Evaluation of Approaches in the Netherlands, Sweden, Denmark and Germany*. London, Institute for Strategic Dialogue
- Council of the European Union (2005) *EU Counter-Terrorism Strategy*. Council of the European Union, Brussels, 20.11.2005. Достъпен на: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST+14469+2005+REV+4> (последно посетен на 21.04.2015)
- Council of the European Union (2014) *Revised European Union Strategy for Countering Radicalisation and Recruitment to Terrorism*. Council of the European Union, Brussels, 19.05.2014. Достъпен на: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9956-2014-INIT/en/pdf> (последно посетен на 13.05.2015)
- Dalgaard-Nielsen, A. (2010). "Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know," *Studies in Conflict and Terrorism*, 3(9), 797:814
- European Commission (2014) *Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism: Strengthening the EU's Response*. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions [COM(2013) 941 final], Brussels, 15.01.2014. Достъпен на: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/documents/policies/crisis-and-terrorism/radicalisation/docs/communication_on_preventing_radicalisation_and_violence_promoting_extremism_201301_en.pdf (последно посетен на 17.06.2015)
- European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation (2008) *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism. A concise Report prepared by the European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation*. Brussels, European Commission
- Radicalisation Awareness Network (2014) *Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism: Strengthening the EU's Response. RAN Collection Approaches, lessons learned and practices. First Edition*. RAN. Достъпен на: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-best-practices/docs/collection_of_approaches_lessons_learned_and_practices_en.pdf (последно посетен на 27.09.2015)
- Vidino, L. and Brandon, J. (2012) *Countering Radicalisation in Europe*. London, International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence

Рискове от ислямистка радикализация

- „Бившият столичен мюфтия арестуван за пропаганда на радикален ислям у нас“, 20.02.2007 г., Достъпен на: www.vesti.bg
- „В Пазарджик гледат дело за проповядване на ислямски фундаментализъм“, 1.11.2004 г., Достъпен на: http://news.ibox.bg/news/id_1593234747
- „Второто дело за радикален ислям „зави“ към прокуратурата“, 24.09.2015, Достъпен на: <http://www.desant.net/show-news/33650/>

- Градева, Р., (2001) История на мюсюлманската култура по българските земи. София – ИМИР
- Декларация на Главно мюфтийство на Мюсюлманско изповедание в Република България, по повод повдигнатите обвинения срещу 13-те български граждани, изповядващи исляма, от Окръжна прокуратура – Пазарджик, 25.09.2012
- Декларация на Главно мюфтийство на Мюсюлманското изповедание в Република България по повод антихуманните и терористични деяния на т.н. „Ислямска държава“ в Близкия Изток, 12.09.2014
- Декларация на Главно мюфтийство на Мюсюлманско изповедание в Република България, по повод варварския терористичен акт над редакцията на списание „Шарли Ебдо“ в Париж на 07.01.2015, 09.01.2015
- Дневник, „България е задържала трима, издирвани за тероризъм, на път за Сирия“, 17.12.2014
- Дневник, „ДАНС и прокуратурата с акция за генерална превенция срещу ИД“, 26.11.2014
- Дневник, „Пловдивският съд увеличи присъдата на Ахмед Муса по делото с-у 13-те имами“, 1.7.2015
- Дневник, „ДАНС влезе в ромската махала и в джамията в Пазарджик“, 25.11.2014
- Дневник, „Над 20 са задържаните при спецакцията на ДАНС“, 25.11.2014
- Дневник, „Съдът остави в ареста всички задържани мюсюлмани от акцията на ДАНС“, 29.11.2014
- Дневник, „Прокуратурата е внесла обвинение срещу подсъдимите за радикален ислям“ (допълнена), 2.7.2015
- Евстатиев, С., (2014) „България може да се противопостави на ИДИЛ само с подкрепа на българските мюсюлмани“, в. Капитал, 5.11.2014
- Желязкова, А., (1997) Мюсюлманските общности на Балканите и в България. София – ИМИР
- Желязкова, А., Валери Григоров, Донка Димитрова (2005) „Имигрантите от Близкия и Средния Изток,“ В: *Имиграцията в България*, съст. Анна Кръстева, ИМИР, София, с. 19-73
- Желязкова, А., „Връща ли се българското „Време разделно“?“, 23.09.2012, Достъпен на: <http://www.librev.com/index.php/discussion-politics-publisher/1777-2012-09-23-10-40-53>
- Иванова, Е., (2014) *Ислямизирани Балкани: Динамика на разказите*, София – НБУ
- Илков, Л., „Имамът Ахмед Муса прегърнал исляма в Австрия“, 24 часа, 1.12.2012
- Илчевски, С., (2008) „Мюсюлманската общност в България: избор между традиция, реислямизация, секуларизация и радикализация“, Проект Свободата за всеки, бр. 13, Достъпен на: <http://svobodazavseki.com/broj-13/37-myusyulmanskata-obshtnost-v-balgariya-13.html>
- Институт „Отворено общество“, (2008) *Ромите в България*. Информационен справочник, Институт „Отворено общество“ – София
- Йорданова, Я., „Ислямските училища не са това, което са“, в. Капитал, 21.08.2004, Достъпен на: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2004/08/21/227583_isliamskite_uchilishta_ne_sa_tova_koeto_sa/
- Капитал, „Обичат Аллах и навсякъде го пишат“, 3.10.2014
- Капитал, „Това не е клетка на „Ислямска държава“, но можеше да бъде“, 26.11.2014

- Карамихова, Маргарита, съст. (2003) Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век. София – ИМИР
- Лозанова, Г., Миков, Л. (1999) Ислям и култура. София – ИМИР
- Манчева, М., „Владимир Чуков: В Рибново конфликтът е предизвикан от безработицата“, 25.03.2009, Достъпен на: http://novinar.bg/news/vladimir-chukov-v-ribново-konfliktat-e-predizvikan-ot-bezработитсата_MjkwNjsxMTA=.html?qstr=%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B2%D1%8E%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F%20%D0%9C%D0%B0%D0%BD%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%B0
- Медианул*, „Ходжи имами арестувани при антитерористична акция в четири града“, 25.11.2014
- Медианул*, „Заподозреният в тероризъм, Фриц Жьоли Жоашен, бе екстрадиран във Франция“, 29.01.2015
- Национален статистически институт (2011) Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 Население, Книга 3. Икономически характеристики на населението, с. 56. Достъпен на: <http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=175&sp2=218>
- Национален статистически институт (2011) Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 Население, Книга 2. Демографски и социални характеристики, 2-11, с. 194. Достъпен на: <http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=175&sp2=218>
- Национален статистически институт (2012) Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г. Том 1 Население. Книга 2 – Демографски и социални характеристики, с. 132
- Начев, М., „Пребит пастор: Биха ме жестоко талибани!“, 05.05.2011, в. *Труд*, Достъпен на: <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=881236>
- Николов, Й., „България е в глобалния план на радикалните ислямисти“, в. *Капитал*, 22.09.2001
- Николов, Й., „Първи идват емисарите“, в. *Капитал*, 14.08.2004 г., Достъпен на: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2004/08/14/227488_purvi_idvat_emisarite/
- Николов, Й., Росен Босев, „Има ли пряка опасност за България“, в. *Капитал*, 9.01.2015 г. Достъпен на: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2015/01/09/2450874_ima_li_priaka_opasnost_za_bulgaria/
- Обвинителен акт, досъдебно производство № 9/2009, Преписка вх. № 1122/09, Окръжна Прокуратура – Пазарджик
- Обвинителен акт, Досъдебно производство № 87/2014, Преписка вх. № 2291/14, Окръжна Прокуратура – Пазарджик
- Правен Свят*, „Прокуратурата обвини още 8 привърженици на Ислямска държава“, 31.3.2015
- Правен Свят*, „Прокуратурата прати на съд привърженици на „Ислямска държава“, 2.7.2015
- Правилник за организация на дейността на Главното Мюфтийство и структурите на мюсюлманското изповедание, 2011, Достъпен на: <http://www.grandmufti.bg/bg/za-nas/normativni-dokumenti/880-pravilnitzi.html>
- Правилник за организацията и дейността на Висшия Мюсюлмански Съвет на мюсюлманското изповедание в Република България, 2011, Достъпен на: <http://www.grandmufti.bg/bg/za-nas/normativni-dokumenti/880-pravilnitzi.html>
- Правилник за дейността на свещенослужителите (ваиз, имам-хатиб, мюез-

- зин), 2011. Достъпен на: <http://www.grandmufti.bg/bg/za-nas/normativni-dokumenti/880-pravilnitzi.html>
- „Прекратиха делото срещу Пазарджишките ислямисти“, 22.07.2015, Достъпен на: http://news.ibox.bg/news/id_1337024865
- Проданов, Васил и Богдана Тодорова (съст.) (2005) Рискове за България от ислямски фундаментализъм и тероризъм. ИК ИФИ-БАН
- Роев, В., „Арабистът проф. Цветан Теофанов: Не видях нищо страшно в Гърмен“, 20.03.2009, Достъпен на: <http://www.politika.bg/article?id=12129>
- Сега, „Бивш мюфтия арестуван в акция срещу фундаменталисти“, 27.02.2015, Достъпен на: <http://www.segabg.com/article.php?id=310760>
- Стоилова, З., „Как жълтите медии съчиниха история за терористи от „Ислямска държава“, 10.08.2015, Достъпен на: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2015/08/10/2588238_kak_jultite_medii_suchiniha_istoriia_za_teroristi_ot/
- Троева, Е., „Традиционен“ и „нов“ ислям в България“, *Български Фолклор*, 3-4/2012 г., с. 5-23
- Устав на Мюсюлманското изповедание, 2011. Достъпен на: <http://www.grandmufti.bg/bg/za-nas/normativni-dokumenti/881-ustavi.html>
- Филева, Л., „ДАНС и Прокуратурата с акция за „генерална превенция“ срещу Ислямска Държава“, в. *Дневник*, 26.11.2014, Достъпен на: http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/11/26/2427244_dans_i_prokuraturata_s_akcija_za_generalna_prevenciia/
- Филева, Л., „Проф. Евгения Иванова: Не допускам, че „Ислямска държава“ може сериозно да спечели когото и да било в България“, в. *Дневник*, 30.11.2014, Достъпен на: http://www.dnevnik.bg/intervju/2014/11/30/242907_8_prof_evgeniia_ivanova_ne_dopuskam_che_isliamska/
- Цветан Теофанов в негово интервю за в. *Политика*, 20.3.2009, Достъпен на <http://www.politika.bg/article?id=12129>, последно посетен на 12.06.2015
- Чуков, В., „У нас ислямът не е радикален“, 3.01.2013, Достъпен на: <http://komentator.bg/u-nas-islyamat-ne-e-radikalen/>
- Янков, К., „ЕС постави военното крило на „Хизбула“ в списъка с терористични организации“, в. *Дневник*, 22.07.2013. Достъпен на: http://www.dnevnik.bg/sviat/2013/07/22/2107947_es_postavi_voennoto_krilo_na_hizbula_v_spisuka_s/24_chasa, „Роми пребиха пастор, дават им 15 денонощия арест“, 2.05.2011, Достъпен на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=875796>
- 24 часа, „Съдът остави окончателно в ареста обвинения за радикален ислям Ахмед Муса“, 21.5.2015
- Eminov, A. (1997) *Turkish and other Muslim Minorities of Bulgaria*. New York – Routledge
- Europol (2015), European Union Terrorism Situation and Trend Report. European Policy Office, Достъпен на: <https://www.europol.europa.eu/content/european-union-terrorism-situation-and-trend-report-2015>
- Evstatiev, S., (2006) “Public Islam on the Balkans in a Wider European Context”, Достъпен на: http://pdc.ceu.hu/archive/00003105/01/simeon_evstatiev_final.pdf
- Ghodsee, K., (2010) *Muslim Lives in Eastern Europe. Gender, Ethnicity, & The Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria*. Princeton University Press
- Dalgaard-Nielsen, A., (2010) “Violent radicalization in Europe: What we know and what we do not know,” *Studies in Conflict & Terrorism*, 33:9

- Konstantinov, J., and Alhaug, G. (1995) *Names, Ethnicity and Politics. Islamic Names in Bulgaria 1912 – 1992*, Oslo, Norway: Novus Press
- Mancheva, M., *State-Minority Relations and the Education of Turks and Pomaks in Inter War Bulgaria 1918 – 1944*. (unpublished dissertation, CEU)
- Цктем, К., (2010) *New Islamic Actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey's Return to the Muslim Balkans*, European Studies Centre – University of Oxford, Достъпен на: https://wikileaks.org/gifiles/attach/126/126845_Oktem-Balkan-Muslims.pdf (последно посетен на 15.07.2015)
- Pisoiu, D., (2014) "Radicalization", in Joselyne Cesari (ed.) *Oxford Handbook of European Islam*, Oxford University Press
- Popovic, Alexandre (1986), *L'Islam balkanique: les musulmans du sudest europeen dans la p̄riode postottomane*, Wiesbaden: O.Harrassowitz
- Tavanier, Y. B., (2005) "Bulgaria: Mysterious Mosques and Schools", 27 January 2005, Transitions Online
- Tomova, I., "Specifics of the Religiosity of Muslims and Christians in Bulgaria," in Zhelyazkova, A. (ed.) *Relations of Compatibility and Incompatibility Between Christians and Muslims in Bulgaria*, Sofia – IMIR (no year of publication)
- Troeva, E. and M. Mancheva (2010) "Gender, Migration and Religion. Immigrant Muslim Women in Bulgaria", (www.gemic.eu)
- Wiktorowicz, Q., (2005) "A Genealogy of Radical Islam," *Studies in Conflict & Terrorism*, 28:75-97
- Zhelyazkova, A. (2014) "Bulgaria", in Joselyne Cesari (ed.) *Oxford Handbook of European Islam*, Oxford University Press, p. 565-616
- U.S. Department of State, International Religious Freedom Reports, Bulgaria for 2011, 2012, 2013, and 2014

Дясна и лява радикализация

- Автономен работнически синдикат, „Апел за интернационална солидарност с работниците от фабрика ДИТА, Тузла, Босна и Херцеговина“. 21.04.2015. Достъпен на: <http://bit.ly/1ТТКbWv>
- Академична лига за Югоизточна Европа, (2008) Policy Paper: Оценка на ситуацията в България и възможните рискове. Проект „Предизвикателства на национализмите“, Достъпен на: <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/PublicReports/>
- Алтънков, Н., (2004) *Нарекоха ги фашисти: Легионери, отцепнаисиевци, ратници, бранници, рогозащитници, кубратисти*. София: „ТанграТанНакРа ИК“, ISBN 954994266X
- Атанас Мерджанов: БСП скъсва с неолибералния модел и започва радикализация“. 04.06.2015. Достъпен на: <http://glasove.com/politika/50076-atanas-merdjanov-bsp-skysva-s-neoliberalniq-model-i-zapochva-radikalizaciq>
- Бедров, И., (2013) „Нашествието на крайнолевите“. 22.04.2013. Достъпен на: <http://ivanbedrov.com/?p=3479>
- БНТ, „90 години от смъртта на Георги Шейтанов. История на анархизма в България“, 18.05.2015. Достъпен на: <http://bnt.bg/predavaniya/istoriya-bg>
- bTV, Свастики се появиха отново, 07.07.2010, Достъпен на: http://btvpovinite.bg/video/1601685207-Svastiki_se_poyaviha_otnovo.html
- Букчин, М., (1997) *Спонтанност и организация в революцията*. София: Шрапнел
- Българската левица, „Създава се Съюз на радикалната левица в България“.

- 23.11.2014. Достъпен на: www.levicata.org/bg/news/view/78/syzdava_se_syuz_na_radikalnata_levica_v_bulgarija/
- Василева, С., (2015) "Проф. Антоний Тодоров: Няма демокрация при дълбока, масова и трайна бедност". 26.02.2015. Достъпен на: <http://chara.blog.bg/politika/2015/02/26/prof-antonii-todorov-niama-demokraciia-pri-dylboka-masova-i-1341508>
- Вачкова, В., Как се (пре)създава национална памет – практическо ръководство за напреднали. Фондация Тангра ТанНакра като централен агент на модерния български национализъм. Академична лига за Югоизточна Европа, Достъпен на: <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/>
- ВМРО организира марш срещу безнаказаната етническа престъпност. 30dumi, 06.07.2012, Достъпен на: <http://30dumi.eu/archives/42795>
- Войнов, Г., (2006) *Геноцидът и Холокостът над българите извършен от: юеи, комунисти, турци, масони, гърци, богоборци, руснаци, глобалисти, сърби, ционисти*. София: Издателство АРАТЕБ
- Гаджев, И., (2003) *Непримиримият Илия Минев – от първо лице и другите за него*, Институт по история на българската емиграция в Северна Америка „Илия Тодоров Гаджев“. Гоце Делчев: ИК „Гутенберг“
- Георгиева, Б., (2010) Убили студент, за да чистят Борисовата градина от гейове. 24 часа, 04.06.2010, Достъпен на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=503143>
- Георгиева, Ц., (2011) „Комунистически и антифашистки движения се обявиха срещу „Луковмарш“. 12.02.2011. Достъпен на: www.livenews.bg/komunisticheski-i-antifashistki-dvijeniya-se-obyaviha-sreshtu-lukov-marsh-video-12144.html
- Гончарова, Г., Тангра-национализъмът: новите интернет религии. Академичната лига за Югоизточна Европа, Достъпен на: <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/>
- Горанова, Г., (2015) „БСП тръгва с радикални леви послания към местните избори“. 06.04.2015. Достъпен на: www.segabg.com/article.php?id=745955
- Грънчаров, А. – Елтимир, (2008) Програма за национална съпротива. България над всичко. 2008, ISBN 861-929-092-008-4
- Декларация на принципите, целите и средствата на ФАБ. Достъпен на: <http://anarchy.bg/?p=98>
- Дневник, "Атака" пак протестира срещу шума от софийската джамия, 14.06.2012, Достъпен на: http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2012/06/14/1846041_ataka_pak_protestira_sreshtu_shuma_ot_sofiiskata/
- Добрева, Е., (2010) За медийния образ на хората от ЛГБТ общността. – В: Кирова М. (ред.). Идентичности в преход: род, медии и популярна култура в България след 1989 г. София: Полис, 2010
- Дояджиев, Я., „Антиамериканизъм по български“, Дневник, 18.03.2015, Достъпен на: www.dnevnik.bg/analizi/2015/03/17/2493656_antiamerikanizum_po_bulgarski/
- Дучев, П., (2014) Готви се халифат на територията на България: Страната ни е в реална опасност от създаване на терористични клетки и атентати. в. Атака, 29.08.2014, Достъпен на: <http://www.vestnikataka.bg/2014/08/готви-се-халифат-на-територията-на-бъл/>
- Желев, Ж., (2011) „Партиите и партийната система на прехода“. 28.09.2011. Достъпен на: <http://novotovreme.bg/?cid=34&p=&id=3601>

- Зайкова, Д., (2015) „Крайно леви с план за нова икономическа политика на България“. 15.02.2015. Достъпен на: http://news.ibox.bg/news/id_1094986681
- Занкина, Е., (2014) „Лявото и дясното в Източна Европа“. 30.01.2014. Достъпен на: <http://bit.ly/1K9JeGq>
- Зафиров, А., (2006) „Мразя турци, цигани, евреи“. В: в Новинар, 28.09.2006, Достъпен на: http://novinar.bg/news/mrazia-turtci-tcigani-evrei_MjA0OTszMw==.html
- Златков, А., „Що е анархизъм и има ли бъдеще у нас?“. 30.08.2012. Достъпен на: <http://angelzlatkov.com/?p=524>
- Иванова, Е., (2007) Обобщени резултати от теренното изследване „Избирателя на „Атака“ – опит за портрет“. Нов български университет. Достъпен на: <http://bgsociety.nbu.bg/data/00002.pdf>
- Йорданов, Р., (2002) Тяхната борба. *Тема*, брой 19 (32), 13-22 Май 2002, Достъпен на: <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=434&aid=10092>
- Йорданова, Л., „Новите леви“. 01.03.2013. Достъпен на: www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2013/03/01/2013665_novite_levi/
- Кабакчиева, П., Социален статус и национализъм. Академична лига на югоизточна Европа. Достъпен на: <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/>
- Колев, Н., (2015) „Ново ляво движение иска 10 пъти по-ниска субсидия за партиите. 06.04.2015. *Сегга*. Достъпен на: www.segabg.com/article.php?id=745952
- Димитров, К., Дневен Ред – Трябва да минем към Евразийския съюз. ТВ Alfa – Атака, 07.04.2014. Достъпен на: <http://vbox7.com/play:d5190b1794>
- Кръстанова, Р., (2012) „Зеленото движение и зелените партии в България“, Friedrich Ebert Stiftung Analysis. Достъпен на: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/09019.pdf>
- Кузманов, М., Патриотични употреби и националистически злоупотреби с археологията в България. Академичната лига за Югоизточна Европа. Достъпен на: <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/MomchilKuzmanovProekt.pdf/>
- Кузов, С., „От „Че Гевара“ направили фронт срещу „Кръв и чест“, в. 24 часа, 08.06.2010. Достъпен на: www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=507100
- Листовки срещу бежанците налепиха в Перник. <http://www.zapernik.com/>, 7.11.2013. Достъпен на: http://www.zapernik.com/obshtestvo/listovki-sreshtu-bejancite-nalepiha-v-pernik_27358/
- Мегуанул*, „Атака“ заплашва с гражданска война заради бежанците, ВМРО – да защити българите „както намери за добре“, 03.11.2013. Достъпен на: <http://www.mediapool.bg/ataka-zaplashva-s-grazhdanska-voina-zaradi-bezhantsite-vmro---da-zashtiti-balgarite-kakto-nameri-za-dobre-news213097.html>
- Мегуанул*, „Атака“ организира нов протест пред „Баня Башъ“, 13.06.2012. Достъпен на: <http://www.mediapool.bg/ataka-organisira-nov-protest-pred-banya-basha-news194054.html>
- Методиева, Ю., (2015) „Вашингтон“ 5 мобилизира ултраси и рокери? В: *Маргиналия*, 08.06.2015. Достъпен на: <http://www.marginalia.bg/analizi/ulitsa-vashington-5-mobilizira-ultrasi-i-rokeri/>
- Мирчева, К., (2007) „Психологическа характеристика на непълнолетните правонарушители“. В: *Психология журнал*, бр.34

- Националисти пращат „млад и смел“ българин в Европарламента. bTV Новините, 12.03.2014. Достъпен на: <http://m.btvnovinite.bg/article/bulgaria/obshtestvo/natsionalisti-prashtat-mlad-i-smel-balgarin-v-evroparlamenta.html>
- Начева, М., „Акция срещу расизма ще чисти София от нацистки графити“. 01.07.2010. Достъпен на: www.dnevnik.bg/bulgaria/2010/07/01/926037_akcii_sreshtu_rasizma_shte_chisti_sofia_ot_nacistki/
- Недкова, В., (2015) Спри педерастията в България, зове антигей шествие в столицата. news.bg, 27.06.2015. Достъпен на: http://news.ibox.bg/news/id_718313087
- Нови леви перспективи, „Нови леви перспективи: равенство и ляво след 1989 г.“. 17.01.2012. Достъпен на: <http://novilevi.org/manifesto>
- НПБ намери „врата“ в закона и ще участва на евроизборите, Komentator.bg, 16.04.2014. Достъпен на: <http://komentator.bg/npb-nameri-vrata-v-zakona-i-shte-uchastva-na-evroizborite/>
- OffNews, Шествието: Над 100 искат решаване на „циганския въпрос“ (снимки). 21.10.2012. Достъпен на: http://offnews.bg/news/България_1/Шествието-Над-100-искат-решаване-на-циганския-въпрос-снимки_114373.html
- OffNews, „14-годишен надраска джамията в Горна Оряховица“, 14.07.2015. Достъпен на: http://offnews.bg/news/Инциденти_6/14-годишен-надраска-джамията-в-Горна-Оряховица_531987.html
- Павлов, С., „Ражда се нов ляв проект в България“. 07.04.2015. Достъпен на: <http://bnr.bg/radiobulgaria/post/100542929>
- Папакочев, Г., „Иван Кръстев: Агресивен изолационизъм и мощна пропаганда: Русия днес“. 12.05.2015. Достъпен на: <http://vesti.bg/24495/ivan-krastev-agresiven-izolatsionizam-i-moshtna-propaganda-rusia-dnes/>
- Парламентарен контрол. 30/03/2012. Достъпен на: <http://press.mvr.bg/NR/rdonlyres/A4C8D988-4EE9-4DEF-B3FB-BEF7032B8A7A/0/20120330.doc>
- Петканов, Н., (2015) Да запазим човечността, да се изправим срещу несправедливостта. Без лого, 27.05.2015
- Петков, П., (2014) Футболните агитки в България: екстремизъм, идентификация, принадлежност и разпознаване. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научна и образователна степен „доктор“ по специалност „социология“. Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“
- Пешева, П., (2010) Скинхедс: чувството да си специален и свободен. Семинар_Bg, 17.05.2010. Достъпен на: <http://www.seminar-bg.eu/component/k2/item/269-скинхедс-чувството-да-си-специален-и-свободен.html>
- Попиванов, Б., „Имат ли смисъл лявото и дясното в Европа и България?“. 07.01.2013. Достъпен на: <http://zaman.bg/bg/imat-li-smisal-lyavoto-i-dyasnoto-v-evropa-i-balgariya/>
- Поппетров, Н., (съставител) (2009). Социално наляво, национализъмът — напред. Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации. София: ИК „Гутенберг“
- Правилник за детските педагогически стаи. Обн. ДВ. Бр.92 от 7 Август 1998 г. Достъпен на: <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/-13059584>
- Прекратиха делото срещу Николай Йовев – Горския. Blagoevgradutre, 03.02.2015. Достъпен на: http://www.blagoevgrad.utre.bg/2015/02/03/297984-prekratiha-deloto_sreshtu_nikolay_yovev_gorskia
- Първанов, К., „Новият шифър на Расате“, *Тема*, брой 18 (393), 11-17 Май 2009. Достъпен на: <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=549&aid=13340>

- Рагару, Н., (2010) „Как така АТАКА? Преоформянето на лицата на българския национализъм“. В: *Преплетените времена на настоящето*. София: ИК КХ, 2010
- Радикална левица на България. Достъпен на: <https://komunistibg.wordpress.com/>
- Русев, Б., Динамика на отношенията към „Другия“ в смесен етнически район като Търговищкия. Предизвикани или предизвикателни реакции. Академична лига на югоизточна Европа. Достъпен на: <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/>
- Русева, Л., (2007) „Опитомяването на ‘Атака’“. В: *Тема*, брой 41 (312), 15-21 октомври 2007
- Сега, „Атака“ пред разпад“, 18.04.2006. Достъпен на: <http://www.segabg.com/article.php?sid=2006041800040000301>
- Сега, „Национална съпротива – дивизия Перник“ и Националистическа партия на България организираха вчера в Перник шествие срещу бежанците, 18.11.2013. Достъпен на: <http://www.segabg.com/article.php?id=674905>
- Сидеров, В., (1991) „Да освободим Альоша от наряд“. В. *Демокрация*, 4.03.1991
- Сидеров, В., (2002) *Бумерангът за злото*. София, Жарава
- Сидеров, В., (2004) *Властта на Мамона*. София, Бумеранг БГ
- Смилов, Д., (2008) „Фрустрация на демокрацията“, *Обектив* No. 159, pp. 26-27
- Станилов, Ст., (2015) Катунца, Гърмен, Орландовци вещаят края на българската нация. в. АТАКА, 19.06.2015. Достъпен на: <http://www.vestnikataka.bg/2015/06/катуница-гърмен-орландовци-вещаят-кр/>
- Станилов, Ст. (2015) Цигани и роми. Фактите на една отчайваща безизходица. в. Атака, 12.06.2015. Достъпен на: <http://www.vestnikataka.bg/2015/06/катуница-гърмен-орландовци-вещаят-кр/>
- Становище от Софийска градска прокуратура относно подадено Заявление за регистрация на политическа партия „Националистическа партия на България“ по ФД №90/2014г. по описа на СГС-ТО-5 състав. Достъпен на: <http://www.prb.bg/bg/news/aktualno/stanovishche-na-sgp-otnosno-zaiavlenieto-za-r-4434/>
- Старидолска, Е., (2013) „Избори 2013: Атака: Най-важното от кампанията и обещанията на партията за парламентарния вот“, в. *Капитал*, 24.04.2013
- Старидолска, Е., „На ръба. Фашисти срещу комунисти, расисти срещу роми – агресията в обществото търси алиби“, в. *Капитал*, 11.06.2010. Достъпен на: www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2010/06/11/915358_na_ruba/
- Стоилова, Р. и Б. Франциска, (2010) „Опазване на природата: Стратифицираното обществено мнение“. 3-4 *Социологически проблеми*, 2010, pp. 225 -249
- Стоянова, В., (2013) „Младежите не знаят нищо за комунизма, но го харесват“, в. *Сега*, 20.09.2013. Достъпен на: <http://www.segabg.com/article.php?id=666461>
- Тодоров, А., (2000) „Дясно и национално“. В: *НИЕ: Списание за политика, история и култура*, бр.11-12, октомври-ноември 2000
- Тодоров, А., (2012) *Крайната десница в България*. София: Фондация Фридрих Еберт, Бюро България
- Тодоров, А., (2013) „Каква левица?“. 23.07.2013. Достъпен на: <http://solidbul.eu/?p=1640>
- Тодоров, А., (2014) НФСБ или защо са persona non grata в едно бъдещо правителство?. Блог на Антоний Тодоров. Достъпен на: <https://antonyitodorov.com/>

- wordpress.com/2014/10/31/
- Томова, И., (2015) Образът на ромите в шест електронни медии. Integro Association. Достъпен на: http://www.integrobg.org/files/Report_hate_speech.pdf
- Флашмоб против расизма затвори „Попа“. 11.06.2010. Достъпен на: www.webcafe.bg/id_1986454951
- Хомофобия в Източна Европа. Deutsche Welle, 01.06.2006. Достъпен на: <http://dw.de/p/AuYu>
- Христов, Н., (2007) Прокуратурата ще провери Националната гвардия на Расате. DarikNews, 21.08.2007. Достъпен на: http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=172989
- Христов, Х., (2011) Досиетата на кандидат-президентите: Красимир Каракачанов. Достъпен на: <http://desebg.com/2011-01-06-11-34-32/443-2011-10-20-15-26-05>
- Христов, Ю., (2014) „Сидеров иска затвор за участниците в гей парада“. OffNews, 28.10.2014. Достъпен на: http://offnews.bg/news/Политика_8/Сидеров-иска-затвор-за-участниците-в-гей-парада_409485.html
- Централна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетни към Министерския съвет (2011) Ръководство за разпознаване, идентификация, и корекционно-възпитателна работа с ненавършили пълнолетие лица, споделящи идеи или принадлежащи към организации с екстремистки или радикален характер. София, 2011
- Цонев, Д., (2007) Роми обявиха война на скинари в София, в. *Сега*, 15.08.2007. Достъпен на: <http://www.segabg.com/article.php?sid=2007081500040000401>
- „20 точки на партия АТАКА“. Достъпен на: http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=51
- „БХК разочарован от отказа на прокуратурата да се заеме с НФСБ и ВМРО“. News.bg, 02.09.2014. Достъпен на: http://news.ibox.bg/news/id_1729623115
- „Валери Симеонов нарече циганите „човекоподобни. BPost, 11.03.2015. Достъпен на: <http://www.bpost.bg/article/34261>
- „Сидеров от Москва: Който е тръгнал срещу Русия, свършва като Наполеон и Хитлер“. Достъпен на: <http://www.vestnikataka.bg/2015/05/сидеров-от-москва-който-е-тръгнал-срещ/>
- „Скинар: Чистим центъра на София от сирийци! Пребил съм стотици „гниди“. Novini.bg, 14.11.2013. Достъпен на: <http://www.novini.bg/news/166399-скинар-чистим-центъра-на-софия-от-сирийци-пребил-съм-стотици-гниди.html>
- „Скинхедс – новите багаини“. 01.01.1998. Достъпен на: <http://www.voininatangra.org/modules/xfsection/article.php?articleid=203>
- „От НФСБ искат забрана на гей проявите в Бургас“. Ureport, 26.10.2014. Достъпен на: <http://ureport.bg/39686/2014/10/26/politika/bulgaria/ot-nfsb-iskat-zabrana-na-gey-proyavite-v-burgas>
- „Съдът не регистрира Националистическата партия на България“. Actualno.com, 08.05.2014. Достъпен на: http://politics.actualno.com/Sydyt-ne-registrira-Nacionalisticheskata-partija-na-Bylgarija-news_27193.html
- Abdu v. Bulgaria (application № 26827/08). Достъпен на: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4695746-5698254#{\"itemid\":\[\"003-4695746-5698254\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4695746-5698254#{\)
- Alpha Research. „25 години свободна България“. Достъпен на: http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Prehod_press_release__091114.pdf

- Andreev, A. (2013) Bulgarians turn to right and left-wing parties, in: *DeutscheWelle*, 25.04.2013. Достъпен на: <http://www.dw.com/en/bulgarians-turn-to-right-and-left-wing-parties/a-16770894>
- Andreev, Alexander. "Bulgarians turn to right and left-wing parties". 25.04.2013. Достъпен на: www.dw.de/bulgarians-turn-to-right-and-left-wing-parties/a-16770894
- Bez Logo, „Работници от ВМЗ – не се предавайте!“. 16.01.2013. Достъпен на: <http://bit.ly/1ejmabo>
- Blitz BG, „Съюзът на комунистите в България: В Украйна се извършва неофашистки преврат!“. 22.02.2012. Достъпен на: www.blitz.bg/news/article/252071
- Bobbio, N., *Left and Right: the Significance of a Political Distinction*, Chicago: University of Chicago Press, 1996
- Braw, E., "Putin Seeks to Influence Radical Parties in Bid to Destabilise Europe". 09.01.2015. Достъпен на: www.newsweek.com/2015/01/16/putins-envoys-seek-influence-european-radicals-297769.html
- Center for the Study of Democracy (2013) CSD Policy Brief No 41: Crime trends 2012 – 2013, p. 3. Достъпен на: <http://www.csd.bg/artShow.php?id=16667>
- Cholova, B., (2013) Anti-Establishment Reform Parties in Bulgaria: A Decade of Dominant Populist Rhetoric CEVIPOL, Université libre de Bruxelles, ECPR General Conference in Bordeaux, 4 – 7.09.2013. Достъпен на: <http://ecpr.eu/filestore/paperproposal/02e8d9e4-206a-4174-96e1-d4e00353b711.pdf>
- Council of Europe (2014) ECRI Report on Bulgaria (fifth monitoring cycle), CRI(2014)36
- Craighead W. E. and C. B. Nemeroff (2001) *The Corsini Encyclopedia of Psychology and Behavioral Science*, Volume 1, John Wiley & Sons
- Dalberg-Acton, J., (1862) "Nationality", In: *The Home and Foreign Review*, July 1862
- De Regt, S., D. Mortelmans, and T. Smits, "Left-wing authoritarianism is not a myth, but a worrisome reality. Evidence from 13 Eastern European countries". *Communist and Post-Communist Studies* 44:4 (2011): 299-308. doi: 10.1016/j.postcomstud.2011.10.006, pp. 303-305
- De Waele, J. M. and B. Cholova (2011) "Bulgaria: A Fertile Ground for Populism?" In: *Slovak Journal of Political Science* (Slovenskó politologické revue), issue: 1/2011
- Deutsche Welle Bulgaria. „Защо не знаят истината за комунизма“. 20.09.2013. Достъпен на: <http://bit.ly/1MBYttV>
- Eurobarometer 66: Public Opinion in the European Union, септември 2007. Достъпен на: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_en.pdf
- Europol. EU Terrorism Situation and Trend Report 2011 – 2014. Достъпен на: www.europol.europa.eu/latest_publications/37
- Europol. EU Terrorism Situation and Trend Report. 2011. Достъпен на: www.europol.europa.eu/sites/default/files/publications/te-sat2011.pdf
- Friedrich Ebert Stiftung. Младите – 24 години след... Изследване и анализ на общественно-политическите ценности на младите хора през 2013 г. Достъпен на: www.fes.bg/?cid=78&NewsId=1162
- Genov, N. (2010) "Radical Nationalism in Contemporary Bulgaria", In: *Review of European Studies*, Vol. 2, No. 2; December 2010
- Ghodsee, K. (2008) "Left Wing, Right Wing, Everything: Xenophobia, Neototalitarianism, and Populist Politics in Bulgaria", *Problems of Post-Communism*, May/June 2008. Достъпен на: <http://scholar.harvard.edu/files/kristenghodsee/>

- files/left_wing_right_wing.pdf
- Jancar-Webster, Barbara. "Eastern Europe: Environmental Problems", in Paehlke, Robert. C. *Conservation and Environmentalism: An Encyclopedia*. London: Routledge. 1995. pp. 187-192
- Kiossev, A. and P. Kabakchieva (2008) *The Privatization of Nationalism(s)*. Reported at the 38th World Congress of the International Institute of Sociology, Budapest, June 2008. Достъпен на: <http://www.seal-sofia.org/en/projects/completed/FCN/>
- Krasteva, A., "Bulgarian Populism". 25.12.2013. Достъпен на: <https://annakrasteva.wordpress.com/2013/12/25/bulgarian-populism/>
- Langenbacher, N. and B. Schellenberg (eds.) (2011) *Is Europe on the "Right" path? Right-wing extremism and right-wing populism in Europe*, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung
- Lia, B. and K. Skjullberg (2005), *Causes of Terrorism: An Expanded and Updated Review of the Literature*, Norwegian Defence Research Establishment
- March, L. and C. Mudde, (2005) "What's left of the radical left? The European radical left after 1989: Decline and mutation", *Comparative European Politics*, 3(1) (2005): 23-49. doi:10.1057/palgrave.cep.6110052
- March, L. and C. Rommerskirchen, "Out of left field? Explaining the variable electoral success of European radical left parties." *Party Politics*, doi: 10.1177/1354068812462929
- March, L., (2011) *Radical Left Parties in Europe*, London: Routledge
- Ministry of Defense, Annual Report 2014, p. 4. Достъпен на: www.md.government.bg/bg/doc/drugi/20150327_Doklad_MO_2014.pdf
- Minkenberg, M., (2013) "The European Radical Right and Xenophobia in West and East: Trends, Patterns and Challenges", Ralf Melzer, Sebastian Serafin(Eds.), In: *Right-Wing Extremism in Europe-- Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*, Berlin: Friedrich Ebert Foundation
- Nagle, J and Mahr, A. *Democracy and Democratization. Post-Communist Europe in Comparative Perspective*. London: Sage, 1999
- Orwell, G. (1945) "Notes on Nationalism", In: *Polemic*, London, май 1945
- Parkin, S., (1995) "'Green' Parties", in Paehlke, R., *Conservation and Environmentalism: An Encyclopedia*. London: Routledge. 1995
- Petkova, M., (2015) "Where Socialism is a Dirty Word". *Al Jazeera Magazine*. юни 2015
- Popova, M., (2013) "Attack and Counter-Attack: Mainstream Party-Radical Challenger Interaction in Bulgaria" (forthcoming; cited with permission). 18.04.2013. Social Science Research Network online. Достъпен на: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2274166
- Popova, M., (2015) "Who Supports Ataka?" (forthcoming; cited with permission), Academia.edu. Достъпен на: <https://chnm.gmu.edu/1989/items/show/235>
- Pury, J. (2004) *Encountering Nationalism*, Oxford: Blackwell Publishing
- Ragaru, N. (2011) Voting for Xenophobic Party "Ataka" in Bulgaria. Reshaping Symbolic Boundaries after Socialism, *Euxeinos* 2 (2011). Достъпен на: http://www.gce.unisg.ch/~media/internet/content/dateien/instituteundcenters/gce/euxeinos/ragaru_%20euxeinos%202_2011.pdf
- RAND Europe (2011) Synthesis report on the results from work package 2: inventory of the factors of radicalization and counterterrorism interventions. Seventh Framework Programme. SAFIRE project: Scientific Approach to Finding Indicators and Responses to Radicalisation. Достъпен на: www.rand.org/pubs/reports/2011/04/SAFIRE_synthesis_report.html

- safire-project-results.eu/documents/deliverables/2-inventory-of-the-factors-of-radicalization-and-counterterrorism-interventions.pdf
- Rhone-Alpes Regional Union of the Federation of the Anarchists in France (FAF). Един проект за социалната революция: Въведение в анархизма. София: Шрапнел, 2009
- Savich, C. K. (2008) *Nationalism and War: Nationalism: Origins and Historical Evolution*, In: Serbianna.com
- Smrčková, M., (2009) Comparison of Radical Right-Wing Parties in Bulgaria and Romania: The National Movement of Ataka and the Great Romania Party. In: Central European Political Studies Review, 1/XI/winter 2009. Достъпен на: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=360>
- Sofia Embassy to U.S. Secretary of State, "Ecoglasnost Officially Registered as Legal Organisation," 12.12.1989, Cold War International History Project, Documents and Papers, CWIHP. Достъпен на: <https://chnm.gmu.edu/1989/items/show/235>
- Solidbul. „Какво е Солидарна България?“. 28.03.2012. Достъпен на: <http://solidbul.eu/?p=15>
- The Red House. Дебат на 25.04.2015. Достъпен на: www.redhouse-sofia.org/Event.aspx?id=12871
- Tsekov, N., (2013) "Left, Right, Let's March Forward. Interview with the Political Scientist Parvan Simeonov. Deutsche Welle Bulgaria, 30.10.2013. Достъпен на: <http://bit.ly/1K6l53l>
- Visser, M., M. Lubbers, G. Kraaykamp, and E. Jaspers, (2013) "Support for Radical Left Ideologies in Europe" *European Journal of Political Research*, pp. 1-18. doi: 10.1111/1475-6765.12048

Футболно хулиганство

- Вълков, И., Футболно хулиганство и политически натиск, Медиите на 21 век. Достъпен на: <http://www.newmedia21.eu/analizi/futbolno-huliganstvo-i-politicheski-natisk/>
- Gong.bg, „БФС представи „Стратегия за развитие на футбола до 2016 г.“, 01.08.2012. Достъпен на: <http://gong.bg/football-sviat/euro-2016/comment/bfs-predstavi-strategiia-za-razvitie-na-futbola-do-2016-g-205347>
- Димитров, П., Футболното хулиганство в България, част 1, последно посетен на 23.08.2015. Достъпен на: <http://eurocom.bg/sport/article/futbolnoto-huliganstvo-v-bulgariia>
- Димитров, С., Футболни фенове – образ и идентичност, Балавърска теза, НБУ, София, 2013
- Дневник, „Липсата на стратегия за борба с футболното хулиганство доведе до погрона в Пловдив“, 25.05.2003. Достъпен на: http://www.dnevnik.bg/sport/2003/05/25/136243_lipsata_na_strategiia_za_borba_s_futbolnoto/
- Дневник, „Установени са двама от ултрасите след мача „Черно море“ – „Левски“ във Варна“, 25.08.2011. Достъпен на: http://www.dnevnik.bg/morski/2011/08/25/1144698_ustanoveni_sa_dvama_ot_ultrasite_sled_macha_cherno/
- Дневник, „Съдът постанови домашен арест за фенове, потрошили централата на БФС“, 02.07.2013. Достъпен на: http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2013/07/02/2095545_sudut_postanovi_domashen_arest_za_fenove_potroshili/
- Йорданова, К., „Субкултура на футболни запалнянковци в България (края на ХХ – началото на ХХІ век)“, докторска теза, СУ „Св. Климент Охридски“, 2015

- Йотов, С., „На мач – с паве“, в. *Капитал*, 21.09.2006. Достъпен на: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sedmicata/2006/09/21/283502_na_mach_-_s_pave/
- Митов, Б., Планът „Сидеров“ с „криминалните банди“, който „ignorevolen“ провали, *Медиапул*, 21.06.2013. Достъпен на: <http://www.mediapool.bg/planat-siderov-s-kriminalnite-bandi-koito-ignorevolen-provali-news207905.html>
- Тарандова, Е. и Б. Къртунов, (2011) Войната на знамената, в. *Капитал*, 02.03.2011. Достъпен на: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2011/03/02/1052845_voinata_za_znamenata/
- Чалева, Л., „Десетки в ареста след гей парада в София“, последно посетен на 24.08.2015. Достъпен на: <http://dnes.dir.bg/news.php?id=3145508>
- Webcafe.bg*, „Футболни фенове за политическа употреба,“ 22.02.2014. Достъпен на: http://www.webcafe.bg/id_1806380606
- 24 часа, „Съдят 10 фенове на ЦСКА за скандала в Мездра (видео)“, 26.03.2010. Достъпен на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=427253>
- 24 часа, „Измъкнаха цар Киро от Катунца, футболни фенове нападат“, 24.09.2011
- Center for the Study of Democracy (2011) *Crime Trends in Bulgaria 2000-2010*. Sofia, Center for the Study of Democracy
- Center for the Study of Democracy (2007) *Organised Crime in Bulgaria: Markets and Trends*. Sofia, Center for the Study of Democracy
- Center for the Study of Democracy (2003) *The Drug Market in Bulgaria*, Sofia, Center for the Study of Democracy
- Gow, P. and J. Rookwood, (2010) *Doing it For the Team: Examining the Causes of Hooliganism in English Football*, Liverpool Hope University Press
- Hunt K., Bristol T., Bashaw E., „A conceptual approach to classifying sports fans,“ *Journal of Services Marketing*, Vol. 13 Iss: 6, 1999, Pg. 439-452
- Milojević, S., B. Simonović, B. Janković, B. Otašević, and V. Turanjanin, V., „Youth and Hooliganism at Sports Events,“ OSCE, 2013. Достъпен на: <http://www.osce.org/serbia/118397?download=true>
- Pilz, G.A., Behn, S., Klose, A., Schwenzer, V., Steffan, W., Wцlki, F. (2006) „Wandlungen des Zuschauerverhaltens im Profit FuЯball – Notwendigkeiten, Moglichkeiten and Grenzen gesellschaftlicher Reaktion“, Schriftenreihe des Bundesinstituts fur Sportwissenschaft, Band 114, Bond
- Pilz, G.A. and F. Wolki-Schumacher, (2010) „Overview of the Ultra culture phenomenon in the Council of Europe Member States in 2009“, *International Conference on Ultras*, 18.01.2010
- Šuput, D. (2012). „Problemi u primeni propisa namenjenih borbi protiv nasilja i nedoličnog ponašanja gledalaca na sportskim priredbama,“ *NBP Журнал За Криминалисту I Pravo*, 16(2), pp. 93-103

Правна рамка и институции

- Министерски съвет на Република България, (1998) *Правилник за функциите, задачите и организацията на работа на Съвета по сигурността при Министерския съвет*, обн. ДВ 116/07.10.1998, София: Министерски съвет на Република България
- Министерски съвет на Република България, (2014) *Постановление № 191 на МС от 10.07.2014 г. за създаване на Национален контртерористичен център*, обн. ДВ 59/18.07.2014, София: Министерски съвет на Република България

- Министерски съвет на Република България, (2015) *Постановление № 198 от 27 юли 2015 г. за създаване на Национален контртерористичен център*, обн. ДВ 58/31.07.2015, София: Министерски съвет на Република България
- Народно събрание на Република България (1994) *Закон за Консултативен съвет за национална сигурност*, обн. ДВ 13/11.02.1994, София: Народно събрание на Република България
- Народно събрание на Република България (2006) *Наказателно-процесуален кодекс*, обн. ДВ 86/28.10.2005, София: Народно събрание на Република България
- Народно събрание на Република България (2007) *Закон за Държавна агенция „Национална сигурност“*, обн. ДВ 109/20.12.2007, София: Народно събрание на Република България
- Народно събрание на Република България (2009) *Закон за отбраната и въоръжените сили*, обн. ДВ 35/12.05.2009, София: Народно събрание на Република България
- Народно събрание (2011) *Стратегия за национална сигурност на Република България*, обн. ДВ 19/08.03.2011, София: Народно събрание на Република България
- Народно събрание на Република България (2014) *Закон за Министерството на вътрешните работи*, обн. ДВ 53/27.06.2014, София: Народно събрание на Република България
- Народно събрание на Република България (2015) *Закон за Националната служба за охрана*, обн. ДВ 61/11.08.2015, София: Народно събрание на Република България
- Народно събрание на Република България (2015) *Закон за Държавна агенция „Разузнаване“*, обн. ДВ 79/13.10.2015, София: Народно събрание на Република България
- Народно събрание на Република България (2015) *Закон за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност*, обн. ДВ 61/11.08.2015, в сила от 1.11.2015, София: Народно събрание на Република България

CSD АНАЛИЗИ/REPORTS

1. България и структурните фондове на Европейския съюз, С., 1999.
ISBN 954-477-050-X
2. Структурните фондове на Европейския съюз: кратко ръководство, С., 1999.
ISBN 954-477-036-4
3. Социални проблеми на присъединяването на България към Европейския съюз, С., 1999.
ISBN 954-477-052-6
4. Подготовка за преговори за членство на България в Европейския съюз, С., 1999.
ISBN 954-477-056-9
5. Присъединяването на България към Европейския съюз: ролята на политическите партии, С., 1999.
ISBN 954-477-054-2
6. Българският капиталов пазар в контекста на присъединяването към Европейския съюз, С., 1999.
ISBN 954-477-058-5
7. Корупция и контрабанда: мониторинг и превенция, С., 2000.
ISBN 954-477-077-1
8. Корпоративно управление и контрол в България, С., 2000.
ISBN 954-477-083-6
9. Корупция и контрабанда: мониторинг и превенция. Второ преработено и допълнено издание, С., 2000.
ISBN 954-477-086-0
10. Контрабандните канали в Югоизточна Европа, С., 2002.
ISBN 954-477-098-4
11. Корупция, контрабанда и институционална реформа, С., 2002.
ISBN 954-477-100-X
12. Пазарът на наркотици в България, С., 2003.
ISBN 954-477-111-5
13. Партньори в престъпността: рисковете от симбиозата между сектора за сигурност и организираната престъпност в Югоизточна Европа, С., 2004.
ISBN 954-477-114-X

14. Българският износ на оръжие: оценка на контролния механизъм върху експорта на малки оръжия и леко въоръжение, С., 2004.
ISBN 954-477-116-6
15. Транспорт, контрабанда и организирана престъпност, С., 2004.
ISBN 954-477-118-2
16. Корупцията при данъчното облагане. Предизвикателства пред данъчната политика и администрация, С., 2005.
ISBN 954-477-131-X
17. Полицейски проверки и използване на етнически профили в България, С., 2006.
ISBN 13 978-954-477-141-6
ISBN 10 954-477-141-7
18. Корупцията при обществените поръчки. Рискове и противодействие, С., 2007.
ISBN 978-954-477-148-5
19. Корупцията в здравеопазването в България, С., 2007.
ISBN 978-954-477-153-9
20. Организираната престъпност в България: пазари и тенденции, С., 2007.
ISBN 978-954-477-151-5
21. Гражданското общество в България: тенденции и рискове, С., 2010.
ISBN 978-954-477-165-2
22. Енергетика и добро управление: тенденции и политики, С., 2011.
ISBN 978-954-477-166-9
23. Пенитенциарната политика и система в Република България, С., 2011.
ISBN 978-954-477-165-2
24. Управлението на зелената енергетика в България: на кръстопът, С., 2011.
ISBN 978-954-477-175-1
25. Динамика на скритата икономика в България по време на криза, С., 2011.
ISBN 978-954-477-182-9
26. Противодействие на организираната престъпност в България: оценка на правната рамка, С., 2012.
ISBN 978-954-477-184-3
27. Подкрепа и реинтеграция на децата – жертви на трафик в България: законодателство, институционална рамка и политики, С., 2013.
ISBN 978-954-477-195-9

28. Европейският опит в противодействието на корупцията в полицията, С., 2013.
ISBN 978-954-477-197-3
29. Гражданското общество в България: социално предприемачество или за-
владяване от държавата, С., 2013.
ISBN 978-954-477-217-8
30. Управление на енергийния сектор и енергийна (не)сигурност в България,
С., 2014.
ISBN 978-954-477-216-1
31. Мониторинг на антикорупцията в Европа, С., 2015.
ISBN 978-954-477-252-9
- 32. Радикализация в България: заплахи и тенденции, С., 2016.
ISBN 978-954-477-264-2**

